

8
2006

Падрдзахады сенсация бындыр — рәстдзынады.
ПИНДАР

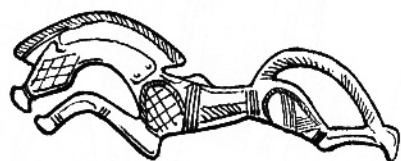
Әлпсәтты хуыздәр падрдзахады, — адыей
зәрдәсәрүхс сәмә цардәсәрсәст кәм сыйы, уый.

НИККОЛО МАКИАВЕЛЛИ

MAX ΔУГ

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2006

МАХ ДУТ

8
—
’06

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор — ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поззи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2006

НОМЫРЫ ИС:

ЦÆГÆРАТЫ МАКСИМ: 90 АЗЫ

ЦÆГÆРАТЫ Максим. Новеллæтæ 5

КАЛОТЫ ХАЗБИ: 85 АЗЫ

КАЛОТЫ Хазби. Æмдзæвгæтæ, фыстæджытæ 15

НАФИ. Æхсæрдæс зарæджы бæрцæй. Æмдзæвгæтæ 25

ДЗАСОХТЫ Музафер. Дæллаг Ир. Автобиографион повесть 41

БИРÆГЪТЫ Владимир. Дырæнхъонтæ 102

ГÆГОЙТЫ Шота. Чи у æппæтæй тыхджындæр. Пьесæ 103

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

Нарты кадджытæ. Дарддæр 121

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ 147

«ИРОН ГАЗЕТ»: 100 АЗЫ 157

НЕ 'ВЗАГ — НÆ ФАРН

ГÆБÆРАТЫ Никъала. Цалдæр дзырды тыххæй 164

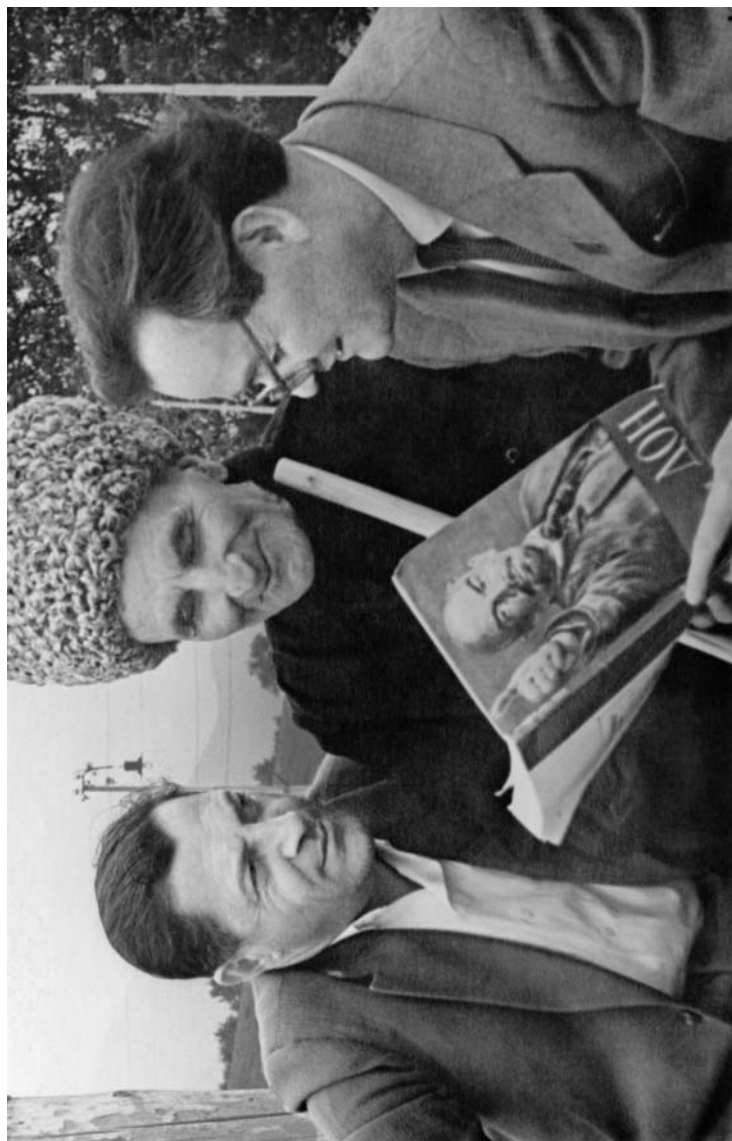
ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ 169

ЦЕГЕРАТЫ МАКСИМ: 90 АЗЫ

*Максим сырхәфсәддон.
XX ғнусы 30 азты кәрон.*

Галиуырдыгәй рахизырдаәм: Максим, Шанаты Уари, Хъайтыхъты Георг.

ЦÆГÆРАТЫ Максим

НОВЕЛЛАЕТÆ

ЙÆ ДЫККАГ АМОНД

Хæ

айсын мидæг хохы царди. Гуыпхæдзарæй. Цæстысыгау рæсуг суадон хæл-хæл кодта йæ кæрты астæу. Рагон мæсыджы сæрæй да-а-алæ комы нарджитæм хæццæ кодтой йæ цырæгъты рухсытæ. Æмæхгæд кæрт. Дыргъдзæхæрадон. Уæладзыг хæдзæрттæ. Фысфос, цалдæр стурь. Уыдон дæр, ам хохы чи никуыма уыди, ахæм хæрзмыггаг. Кæмæн йæ хъуырыл сырх хæцъил баст, кæмæн — дзæнгæрæг ауыгъд. Уадз æмæ сæм, фыр-хæлæгæй сæ цæсты фиутæ кæмæн тайынц, уыдоны фыдцæст ма фæхæццæ уа!

Æмæ-иу изæрæй сæрвæтæй хъæумæ тыхуæфтгæнгæ куы рауырдыг кодтой, хъæуы уынгты-иу Хъайсыны хæдзармæ сæ комытæфы бын кæрæдзи фæдыл куы ныхал сты, уæд сæ сæ хицауы зæрдæ цæуыл-нæ рухс кодтаид! Се 'рцæуын афон сын зыдта Хъайсын æмæ-иу рагацау йæхи уæлхæдзармæ систа, йæ къухы аууонæй-иу сæм касти, цалдæргай нымады-иу сæ бакодта дардмæ. Хъæуы цæрджитæй-иу чидæртæ æмбонды аууонæй сæ фæдыл аивæй куыд кастысты, уый дæр уыдта.

«Кæсут, кæсут... Ауалдзæджы та уæ ардæм хъæуы... Къахихсыд та мæм бауыдзыстут... Дæ родтæй мын иу рауæй кæн, зæгъгæ, та уе 'взæгтæ æрдуйæ нарæгдæр суыдзысты. Фæлæ нæ! Уæд

ма ме стуртæм «Хъайсыны стуртæй» чи дзурдзæн? Нæ, нæ! Фæлтау былæй ахауæнт. Бирæгъ сæ бахæрæд! Самал кæнут сыхах дæр. Фистæгæй цæуын уæ куына хъæуы. Машинæтæ — хæрх. Баххуырсут дзы. Фæцæут сыхах дæр Хъалмыхъы быдыртæм... Цæстдзыдæй дæр уæ нæ тæрсынц. Кæсут, сæ фындзы хуынчъытæй сæ комы тæф фæздæгау куыд кæлы, уымæ? Уæ кæлæнтæ уын сурынц... Уæ хинтæ...»

Йæ ис, йæ бон дæр куыднæ, фæлæ Хъайсынæн йæ уд-йæ цæст уыдысты йæ бинонтæ: фондз фырты, цыппар чызджы. Æхсæст хоры нæмгуытау, сæ иуæй иннæ хæрзконддæр, иуæй иннæ аивдæр. Уæлдайдæр сывæллæтты мад... Къонайы артдзæст уыди уый. Æдзухдæр йæ хъармæй бинонты чи хъарм кодта, утæппæт сывæллæттæ сæ цотимæ кæмæ тагъд кодтой, йæ цæстæнгасæй, йæ фæлмæн ныхасæй кæмæн рæзыдысты, уыцы мад. Алы рæттæй йæм урсбазыр бæлæттау пæр-пæргæнгæ тахтысты. Алы рæттæй йæм хастой амонд. Царди йæ кæстæрты цæрайæ.

Фæлæ иуахæмы, хурбон арв ныннæрæгау, йæ бындзарæй ныррызти Хъайсыны гуыпхæдзар — сидзæртæй аздадысты йæ кæстæртæ, йæхæдæг. Афæдзы дæргъы фæкодта йæ зианы кæндтытæ. Хистæр цот кастысты хæдзармæ. Чызджытæ æфснайдтой сæ фыды. Чындзытæ дæр се 'ххуысы хай кодтой, уæдæ цы. Фæлæ уæддæр хæдзары цыдæр нал фæг кодта. Фыдæн, кæд адæмы цæстмæ йæхи сæрæнхуыз дардта, уæддæр йе уæнгтæ æркалдысты, йæхимæ хъусыныл фæци.

Хъайсыны хæдзарæн тас уыди фæцудынæй. Æмбæрста йæ Хъайсын йæхæдæг. Цот дæр æй хатыдтой. Фидар фæлæууын хъуыд. Ног бинонтæ... Æмæ, цъæх бирæгъ куы разына, уæд та? Иугай-дыгай йын куы ныппырх кæна йæ сабыр бинонты. Йæхи гæды рувасы уагъд куы акæна, райдианы сæ къæхты бын куы афæлдæха, стæй хæдзары бындур дургай, хылычъыгай куы фæхæсса... Цына хуызы уади уыцы ног бинойнаг Хъайсыны цæстытыл! Фыды ус!.. Йæ ном — йæ уæлæ. Цотæн сæ фыды уæзæгмæ фæндаг куынауал уа...

Æрхатыдтой йæм мыггаджы хистæртæ. Сразы сты цот дæр æмæ Хъайсынæн ног бинонтæ агурыныл ныллæууыдысты. Суанг быдыры хъæуты бамидæг сты. Фæлæ йæ ныфс чи бахастайд фæстæмæ хохы цъасмæ, уыйбæрц бинонтæм? Æмæ идæдз устытæ алы æфсæнттæй сæхи расай-басай кодтой. Уæлдайдæр-иу, Хъайсын, зыгуымы муртæй кæй æрбасайой, ахæм кæй нæу, уый куы базыдтой, уæд.

Йæ минæвæртты къухы куы ницы æфтыди, уæд Хъайсын иу бон йæхæдæг сфæнд кодта йæ амонд бацагурын. Йæ цухъхъатæ скодта, æвзист хъама, æвзист рон æрбабаста, йæ халасæвæрд рихитæм базылд æмæ Дзæуджыхъæуы балæууыд. Уым ын хæрзгæнджытæ фæци. Уыдон ын банымыгътой, «Иры дзыхъхъы йæхицæй сæрæндæр æмæ хæрзæгъдаудæр ссарæн кæмæн нæй», ахæм сылгоймаг.

— Уый дæр та хæххон дзиглойыл куынæ барвæсса? — батыхсæгау кодта Хъайсын, фæлæ йæм кæцæйдæр цыдæр ныфсы рухс æрттывта.

Араст сты йæ хæрзгæнæгимæ. Сылгоймаджы баййæфтой йæ хæдзары. Æфсинæн арфæ ракодтой. Хъайсын къуымты йæ цæст ахаста, арф ныууафæфыд æмæ загъта:

— Худгæ мыл ма фæкæн. Баззадтæн зæрондырдæм сидзæрай... Загъдæуыд мын: «Гъе уыцы ран ис арвыл хуызисæг æмæ зæххыл нывгæнæг... Раст дын куы зæгъон, уæд дæм мæ ныфс дæр нæ хастон... Фæлæ тыхгæнæг нæ дæн. Зæрдæйæ агуыр д фæндаг мын у. Æмæ мæ зонд мæ зæрдæйы ныхмæ ницыуал сфæрæзта. Сразы йемæ. Зæрдæ æмæ зонд æмвæндæй кæй бацагурынц, уый хъуамæ хатыргæнаг уа... Кæсын дын дæ пълантæм, зæрдæ сæ рухс кæны. Арвы айдæн — дæ фарсмæ. Сугмæ цæуын дæ нæ хъæуы, донмæ — иннæ ахæм... Хохаджы мæтæй мын куынæ мæлай...»

— Адон мын се 'ппæт иу хъæууон хæдзары къуым куы фестиккой... — сылгоймаг æфсæрмхуызæй йæ къæхты бынмæ ныккасти.

Хохаг фæныфсджындæр. Йæхинымæр загъта: «Ай фæндагæн йæ фæзилæн йæхæдæг куы амоны. Исты ма зæгъон дарддæр...» Загъта:

— Æз бæсты бикъ, комы дæгъæл хуыдтон мæхи... Зæгъын, æфсæнбыруйы мидæгæй — дзæнæты цæхæрадон, цæхæрадоны бæрагастæу — æртæ уæладзыгджын хæдзар. Æрхуыбæстыхæйттæ... Алцы 'ппæтæй æххæст дæн, зæгъгæ, бæргæ æнхъæлдтон. Фæлæ ацы цæрæнтæ мæ цæрæнтæй диссагдæр разындысты. Тымыгъты дзы сугмæ рахизын дæр нæ хъæуы...

— Бæргæ, адон мын се 'ппæт иу суджы арты фæхъхъау куы фæуиккой, — загъта та сылгоймаг къæмдзæстыгхуызæй.

Хохаг: «Ай, мæ фæндагыл цы дуртæ уыди, уыдон йæхæдæг куы аппæрста, стæ-ма, цы зæгъдзæни дарддæр... Æмæ та дзуры:

— Мæнæ хорз адæймаг, хиппæлынмæ мын æй ма бамбар, фæлæ ахæм адæймаг дæн, æмæ мæ фылдæр æмбис адæмы у. Мæ къаддæр æмбис дын куынæ сфаг уа, мыййаг...

Сылгоймаг та йын дзуапн радта:

— О, хорз лӕг адӕмы у. Ӕвзӕр та хӕдзаргӕс вӕййы. Ӕмӕ хӕдзаргӕс рӕйаг дӕр у...

— Иу бон афтӕ куынауал зӕгъай...

— Ног цъылын мӕрзаг у, фӕзӕгъынц... Бӕргӕ ног цъылын ма куы уаин...

Хъайсын ныхъхъуыды кодта, ныллӕг хъӕлӕсӕй загъта:

— Цымӕ, чи уа ацы хорз адӕймагӕн йӕ хицау? Кӕмӕй агуыр-дӕуа дзырды бар?..

Сылгоймаг исдугмӕ аджих, стӕй ӕрӕджиау:

— Мӕ фыд куы марди, уӕд мӕ бафӕдзӕхста йӕ кӕстӕр ӕфсымӕрыл...

Хохаг:

— Уӕдӕ дӕлӕвзаг хуындзаутӕ — не 'лгъитӕджы, дӕлармы хуындзаутӕ та — мах... Гъеныр ма мын дӕ амынд фӕндагыл фӕндараст куы загътаис, уӕд дӕ уӕлдай бузныг фӕуыдаин...

Сылгоймаг та фӕцарӕхст ацы хатт дӕр — хохагӕн нуазӕн авӕрдта. Хохаг бакуывта:

— Фыццаг хурыскасты йӕ бӕлццонӕн мӕтӕмбӕхстӕй фӕндараст чи загъта, дыууӕизӕрӕстӕу йӕ бӕлццоны размӕ йӕ бӕрзонд ӕрфгуыты бынай хуры тынтӕ кӕмӕн ферттивынц, уый ӕмбал фӕуӕд дӕ нуазӕн дӕр...

Дыккаг бон, хур куыддӕр Хъайсыны зӕронд мӕсыджы сӕрмӕ схӕццӕ, афтӕ хъӕуы фӕзынд ӕнахуыр сылгоймаг, бӕрзонд зӕвӕтджын сау туфлитӕ йыл, кӕрдӕгхуыз цыбыргомау кӕба ӕмӕ игӕрхуыз тӕбын уӕлгуыры, гӕлӕбуджын зӕлдаг сӕрбӕттӕн ыл кӕубалбастӕй,

Сылгоймаг Хъайсыны цӕрӕнтӕм ӕмбонды сӕрты ӕгӕр хӕлиудзыхӕй куы касти, йӕхи ӕгӕр куы рамбӕхс-бамбӕхс кодта, уӕд ыл сыхӕгты устытӕй чидӕр фӕгуырысхо, Хъайсын чысыл раздӕр куырӕйттырдӕм кӕй ацыд, уый федта ӕмӕ уыциу тӕбӕрттӕй уым балӕууыд.

Хъайсын ратагъд кодта. Хъӕугӕроны кӕуыбырмӕ куы ӕрхӕццӕ, уӕд йӕ мидбынат сагъдауӕй баззад: ӕмбонды сӕрты йӕ лыстӕг кӕубал сиваз-сиваз кодта, кӕрты цыдӕр агуырда зноны горӕтаг...

«Йӕхи кӕхӕй?.. Ӕнӕ минӕварӕй?.. Мӕ ныхӕсты рӕстдзинад бӕрӕггӕнӕг?..» — йӕ дыууӕ уӕны астӕу ихы кӕӕрттау цыдӕр судзгӕ стӕлфыди Хъайсынӕн, йӕ зӕрдӕ йын цыдӕр ӕнахуыр рӕхуыст фӕкодта ӕмӕ фӕстӕмӕ куырӕйттырдӕм азылд...

ХУРЫ ХЪАРМ

Хур фæныгуылы. Зымæгон хур. Кæмдæр ма арвы кæрæттæ сырх пиллон артæй судзынц. Дард кæмдæр... Ам та бæрзыты къох изæрмилты аныгъуылд. Æрмæстдæр ма иугай бæлæсты бæрзонд цъуппытæ судзынц хуры тынтæм.

Æнахуыр дæргъæтин сыф-сыф мыл йæ узал æрбакалдта, мæ худ мын сисын кодта. Уæлдæф гæркъæраг цъиуæй байдзаг. Бæлæстæн се 'ппæты бæрзонддæры цъупмæ, цыма миты къуыбæрттæ уыдысты æмæ сæ исчи æхсгæ фæкодта, уыйау алырдыгæй тæхынтæ систой. Бæласы цъупп миты къуыбылой фестад, ратас-батас кодта. Хуры мынæг рухсмæ дзæбæх зындысты цъиуты сатæг-сау базыртæ. Хæсгарды æвзæгтау сажилтæ.

Хур аныгуылд. Йæ тынты рухс атад бæласы цъуппыл, цъиуты базыртыл. Урс къуыбар цыма гæзæмæ фæкъаддæр. Кæсын æм æдзынæг. Гæркъæрæгтæ змæлгæ дæр нал кæнынц. Кæд, сæ базырты змæлдæй хуры хъарм куы фæлидза, уымæй тæрсынц æмæ уымæн афтæ ныхъхъус сты? Утæппæт гæркъæрæгты уæзæн куыд фæразынц бæласы салд хихтæ! Кæд, цъиутæ кæрæдзимæ цас æнгомдæр бадынц, уый бæрц сæ уæз рогдæр кæны? Æвæццæгæн. Æндæр афонмæ иугай базгъæлæнтæ уыдаиккой.

Хур... Æнусон хур. Цымæ, дæ хъармæй чи нæ рæзы, дæ удæй уд кæм нæ бацæуы, бæстыл ахæмæй исты ис?

Уе зæр хорз, гæркъæраг цъиутæ. Ма фехалут уе 'нгомдзинад. Бахъахъхъæнут хуры хъарм...

ФЫД

Мæ фыд хъæуæй горæтмæ арæх не 'фтыд. Быдыры куыстытæ, хæдзары зилæнтæ, кæм — цин, кæм — зиан... Дис дæр ма йыл кодтон, куыд сыл æххæссы, зæгъгæ.

Фæлæ... А сæрды иу сабаты фæссихор æнæнхъæлæджы дуар æрбахоста. Кæцæй фæдæ, зæгъгæ, йыл бацин кодтам. Йæ цыды сæр нын радзырдта: нæ ног сыхæгтæй иутæн ам, горæты, сæ хæстæджытæй чидæр амард æмæ уый фæдыл сæмбæлд. Нæ бинонты æнæ фенгæ куыд аздæхон, зæгъгæ, йæ фæндаг махыл ракодта. Баззад æхсæвы.

Райсомæй, бинонтæ ма хуысгæ кодтой, афтæ фестад æмæ йæхи Терчы былырдæм айста. Уым иу ран дурыл æрбадт, Терк

йе змæст уылæнтимæ куыд хъуырдухæн кодта, уымæ касти. Йæ нымæтхуд йæ быны, йæ ног даст сæрыл хуры фыццаг тынтæ тæррæстытæ кодтой, афтæмæй йæ баййæфтон æз.

— Лæппу куы дæ... — йæ бæзджын æрфгуыты бынæй мæм хæрдмæ скасти. — Сывæллоны демæ цæуыннæ ракодтай? Доны уæлдæфмæ абадтаид.

— Ам дæ, уый нæ зыдтон. Цом, агуры дæ. Цы фæци, зæгъгæ, хæдзар йæ сæрыл систа.

Фыд сыстад. Мæ разæй араст. Аходæны фæстæ хъæумæ цæуыныл ныллæууыд. Нæ йæ ауагътон. Цыдæр æфсæнттæй йæ горæты астæумæ акодтон.

Проспект æмизмæлд кодта адæмæй. Цардхуыз, æфснайд адæм. Кæдæмдæр тындзыдтой. Фыд сæм цымыдисæй касти. Ницы дзырдта. Йæ цæстытæ цыма æрдæгцъынды уыдысты, цыма утæппæт адæмы æхсæн кæйдæр агуырда...

Цæнгæт хиды былæй фæстæмæ раздæхтыстæм.

— Кусгæ бон куынæ у, кæдæм афтæ тагъд кæнынц? — кæдæмдæр æдзынæг каст, афтæмæй мæ бафарста фыд.

— Сæ хъуыддæгтæм...

— Уæртæ уый дæр? — исчи мæ куы скъуыра, зæгъгæ, карæтты хъуызæгау чи сцæйцыд, уыцы зæронд лæгмæ бацамыдта фыд.

Ницы дзуапп ын радтон. Уый йæ цыд фæтагъддæр кодта, бæлæсты æхсæнты хурмæ скаст æмæ ныуулафыд:

— Цом... Фæссихор цы машинæ фæцæуы, уый ма ныййаф-дзыстæм...

Ацы хатт мæ лæгъстæтæй кæй ницыуал рауайдзæн, уый бамбæрстон — фыды æрфгуытæ уыцы æлхынцъæй лæууыдысты, йæ цæсгом уыцы тызмæгхуыз уыд.

— Нæхимæ дæр нал? — бакастæн æм æз.

— Æнæ сывæллоны фенгæ? Нæ-æ... Уый зæрдæхудт нæ райс-дзынæн...

Станцæйы, машинæйы ацæуынмæ ма иу-цалдæр минуты баз-зад, афтæ мын фыд загъта:

— Лæппу, абон Стыр уынджы цæуыл хъуыды кодтон, уый зоны? Бынтон æцæгæлон, бынтон ницæйаг фæкастæн мæхимæ. Утæппæт дзыллæтæй дын иу «дæ фæндаг раст» зæгъæг ма фæуæд. Уый æмæ дын нæхимæ...

Фыд ныуулафыд.

Фыд ацыд. Æз ма йæ фæдыл бирæ фæкастæн. Мæ цæстытыл

уади: сæрæн цыдæй фæцæуы нæ хъæуы уынгты. Алырдыгæй йын сæ сæртæй кувынц, йе 'мгæртæ йæ дардмæ бафиппайдтой, бацин ыл кæнæм, зæгъгæ, йæ размæ ратындзыдтой. Фыд йæ сæр бæрзонд систа. Йæ къæхты бынмæ иу каст дæр не 'ркодта — уыцы уынгты фæцыди дæс æмæ æртиссæдз азы. Зыдта сын сæ алы къуыпп, сæ алы дзыхъхъ, сæ алы фæзилæн.

Йæ æрвхуыз цæстытæ доны зылдысты. Куывта йæ сæрæй хъæубæстæн, арвæн, дымгæйæн, хæдзæрттæн, зæххæн...

УАЗÆГ

Горæты кæройнаг уынгтæй иу. Бон-изæрмæ дзы машинæтæ дыууæрдæм кæнынц. Сахуыр сыл сты. Хъуыдыгæнæг дæр сæ нæй. Суанг ма сыл куыйтæ дæр нал рæйынц.

Сихæрттыл тигъæй æрбазынд цавæрдæр бæхуæрдон. Уæрдонны гуыффæйы — æнæдаст зæронд лæг. Йе уæнгтæ хурмæ æрлæмæгъ сты. Бæхы йæхи бар ауагъта. Хъæбæр фæндагыл къæрцц-къæрцц кæнынц бæхы цæфхæдтæ.

Кæройнаг хæдзæрттæй иуы æрдæггом кулдуарæй йæ былтæ сдæргæ уынгмæ рахызти æрдæгæлвыд хъуынджынсæр къæбыла. Бæхуæрдонмæ æдзынæг ныккаст, стæй йæ бынатæй уыциу агайд фæкодта. Уынг куыдзæй айдзаг. Бæстæ рæйд, лæбурд сси.

Бæх сæм ницы йæ хъус æрдардта. Арæх ыл рæйынц. Канд ацы уынджы нæ — горæты иннæ уынгты дæр. Хъуыды дæр нал кæны рæйджыты. Цæуы. Кæм цапуал цыдæй, кæм та сабыр, йæ къæхдзæфтæм хъусгæйæ. Рæйæнт. Уый йæ хъуыддаг зоны: уæрдон ын ласинаг у æмæ йæ ласы. Æд зæронд хицау. Уынджы сæ нæ ныууадздзæн, сæ бынатыл сæ сæмбæлын кæндзæн.

Цæуыл сæрра стут сыхах та, сыхы куыйтæ? Кæуыл уæ пырх калут? Цинтæ йыл хъуамæ кæнат. Æгайтма уæ уынгмæ æрбафтыд. Хъусут ма йын йæ уæззау цæфхæдты къæрцц-къæрцмæ. Куыд хорз сæ нымайы. Куыд хорз ыл фидауынц. Стæй, куыд сæрбæрзондæй цæуы, уый та? Йæ хъуын хурмæ тæмæнтæ калы. Уынг сфидауын кодта. Сыхах та... Диссаг уæм кæсы?

Диссаг у, уæдæ цию?!

1978 аз, август

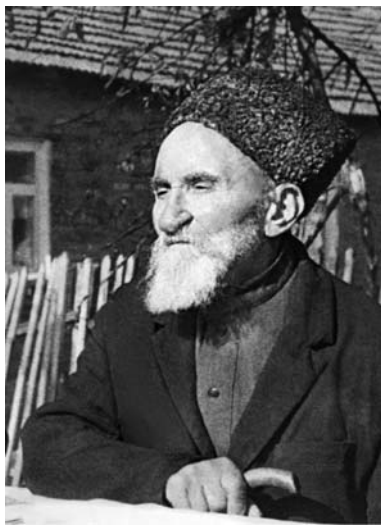

КАЛОТЫ ХАЗБИ: 85 АЗЫ

*Хазбийы мад
Аминæt.*

*Хазбийы фыд
Алыкcандр.*

*Хазбийы хорз хæлар
Баситы Тæуырзæt.*

ÆМДЗÆВГÆТÆ, ФЫСТÆДЖЫТÆ

ЗÆХМÆ КУРДИАТ

Гъей, ныхæсты ныфс, мæнæй цæй дард дæ!
Гъей, цæй тыхджын дæ, зæрдæйы рад!
О нæ зæхх, цæрынæн мæ ныййардтай
Æмæ мын дæ урс æхсырæй ратт!

Мæн дæуыл дунейы уаг ныббаста.
Демæ ахицæн мæ хъару нæу.
Уарзын æз дæ хæхтæ судæгæ уарэтæй,
Уарзын æз дæ фæйлаугæ мæнæу.

Уарзын, о, фæлæ, зæгъ-ма, нæ дуджы
Æз нæртон уæйгуыты 'хсæн цы дæн!
Курын, бауадз фидар тых мæ туджы.
Ма мæ бамбæхс де 'рттиваг тæмæн.

Мæн хъæуы дæуæй поэты хъару
Æмæ 'ндон фæттæ æппæт дзырдтæн.
Гъей, кæм дæ, сæрибар дуджы уари,
Рахæсс-ма дæ базыртæ мæнæн!

*1940 азы 29 июль.
Елхот*

ФÆСТАГ САЛАМ

Бæлас йе 'ртæх тауы зæххыл,
Уады 'нкъуысынæй фæллайы..
Асæргъыг кæнон мæ бæхы
Æмæ дард быдыртæм уайон.

Нæй мын фæсвæндагмæ здæхæн,
Карз тохы цæры мæ амонд...
Ма мæм хъамбул кæн фыдæхау.
Цæй, дæ фæндырæй æрцамон.

Æз æркъул кæнон мæ саргъыл,
Бæлæсты ныххырхон кардæй...
Гъей, зæгъут-ма, цавæр аргъæй
Балхæндзæн лæг амонд царды?

Æз лæгæй лæджыхъæд домын,
Хорзы агурын æмбалæн...
Сау æфсургъы чи уромы..
Уалæ 'рхауы боны стъалы...

Ды цæрдзынæ ам нæ фæстæ...
Ратт фæстаг салам ныр махæн...
Ницы мæ хъæуы, æрмæстдæр
Бахуд!..

1941 азы 15 июль.

Елхот

* * *

Зайриаг калм сыфсыфгæнгæ ралæсти сау комæй. Стыр фæндаджы был бамбæхсти зайриаг калм, ныхынцъытæ кодта йæ сау буар æмæ марг æмбырд кодта.

Цыд йæ дард балцæй скæсæнмæ фæллад бæлццон, худти райсомы хурау æрдзы рæсугъд æнгасæй æмæ алырдæм æнæфсæдгæ цæстæй касти. Сæуæхсид райтыгъта мигъты бырæгъ-тыл йæ судзгæ гауызтæ æмæ зынг æндæхтæй арвы найфатмæ ласта, тыххæй ласæгау, къæмдзæстыг хуры хæхты фæстæйæ.

Зайриаг калм тынгдæр ныхъывта йæ сау буар æмæ æнхъæлмæ касти. Мæнæ 'рбацæуы бæлццон.

Гъей, дæхи хъахъхъæ! Дунейы фарн дæ уа!..

Зайриаг калм ныхситт кодта алывзагæй, йæ налат уазал цæстытæ ахаста алырдæм æмæ 'рбатахт фæндагмæ.

Нæ фæтарсти, нæ алыгъди фæллад бæлццон. Æрбавнæлдта йæ карды сæрмæ, фыдæй-фыртмæ къухæй-къухмæ чи фæцыд, уыцы фæринк карды сæрмæ, фæдзæррæхст æй ласта.

Гъэйтт-мардзæ уæдæ! Дæлдзæх фæуæд, раздæр чи 'рхауа,
æгады мардæй чи амæла, дæлдзæх фæуæд!..

1941

* * *

Æз мæ цард нæ нымайын æвгъауыл:
Цард цæуы,

æхсæрдзæнтæй кæлы.

Мæн хъæуы

фæстаджы тохы 'рхауын,

Мæн хъæуы

сæрыстырæй мæлын...

Цæй, мæ фæндыр,

дзæгъæл дæ ныууагътон,

Нал мысын, мæ хорз хæлар, дæ уынд...

Æз, ныфсхаст цæргæс,

мæ базыртæ ысцагътон

Æмæ тымыгъмæ

æнхъæлмæгæс

лæууын.

1941 азы сентябрь.

Камышин

* * *

Митыл мæйы æрхутджытæ хъазынц,

Зæхмæ ивæзы бæлæсты фист.

Уæ мæ пыхцыл сæр!

Быдыр — дæ уазæг.

Нал та уромын

зæрдæйы рис...

Ниуы бæстæ

зындонæ цæхæры.

Лентау сау уадздзаг —

фæндаджы тар...

Мигъты уæлæ

зынг æвзæгтæй сдæры

Хъæуы сæрмæ

æнæрмынæг арт.

1943 аз.
Калинины фронт

Æз тынг бафæлладтæн, æмæ маæ æхх йæхима ласы. Абон сæумæ-
цъæхтыл науæй рахызтыстæм Камышины горæты цур æмæ та ам дæр
æрæнцадыстæм, ацы бынат нын хъуамæ уа фæстаг бынат. Нæ балцы
хабар уыд афтæ: фæссихор рараст стæм лагертæй Сталинградмæ.
Фыццаг уыди сатæг, мигътæ бамбæрзтой хуры æмæ узал уддзæф
ныгуылæнæй улæфыд. Хъуамæ боньцъæхтæм ацыдаиккам 53 кило-
метры æмæ бахæццæ уыдаиккам Сталинградмæ. Изæрырдæм, куы
фæталынг, уæд къæртайæ калæгау нызгъæлдта уарын. Куыдфæстæмæ
бæстæ сызмæст цыфæй, лæг йæ развæндаг нал уыдта æмæ, кæм
быргæ, кæм хилгæйæ лæстыстæм размæ. Цыдыстæм нæхи дарæсты,
æфсæддон формæ нын нæма радтой, æмæ нæ уæлæ иу æндах дæр хус
нал уыд. Æртæхтæ куыд хаудтой, афтæ згъордтой фадхъултæй зæхмæ.
Куы 'рæмбисæхсæв, уæд рызтыстæм узалæй, фæлæ ма кæй хъуы-
дйы уыд! Æз ахæм зындзинад никуыма федтон нырма, стæй дис
кæны, куйннæ фæрынчын дæн, ууыл. Райсомæй, уый дын дзырдтон,
æхсавыццæхæй тыхтæй-фыдтæй æрбахæццæ стæм Сталинградмæ.
Уыцы хъулæттæй æмæ æргъæфстхуызæй (чи бæгъæввадæй, чи
гомсæрæй) араст стæм Сталинграды уынгты. Горæты ныл исдугмæ
иутай адаймæгтæ æмбæлддысты æмæ кæуындзастæй кастысты нæ
фæдыл. Мах кæд хуылыдз уыдыстæм æмæ мæлæтдзæджы фæллад
бакодтам, уæддæр нæ хъæлæсы дзæг зарыдыстæм (æнæбары, кæй
зæгъын æй хъæуы). Уалынмæ æрлæууыдыстæм наулæууæны цур æмæ
цалдæр сахаты фæстæ аленк кодтам Камышынырдæм. Науы фæцы-
дыстæм суанг боньцъæхтæм æмæ æрцардыстæм нæ нæуæг бынаты.
Æнахуыр расугъд мæм фæкаст Идылы дон. Райсомæй нау цыд са-
быргай, чысыл æмæ фыдуæг уылæнтæ здыхсгæ фæсте задысты. Дон

былты сæ кæсагахсæн хызтимæ дыууæрдæм кодтой чысыл бæлæгтæ. Идыл айтыгтæ йæ рæсутгд уырынгтæ риу нæ чысыл науан æмæ гакъон-макъонай ивæзт æнакæрон быдырты. Изæр. Куы 'рталынг, уæд мигтæ ныллæг æрцыдысты, доны былтæ бамбæхстысты фæлмы, æрттивтой ма иуæй-иу рæтты маяктæ. Иу хатт фæзынд мæй мигты скъуыдтæй, йæ рухс мингай æвзæгтæй срызт уылæнтимæ æмæ чысыл фæстæдæр бамынаг. Уый уыди, лæг стæм хатт кæй фены, ахæм рæсутгд ныв. Æз лæууыдтæн палубæйы. Науы тохынайæ зынджы æртхутджытæ хаудысты æмæ, æрттивгæ, сындаггай цыдысты донмæ. Уыцы æртхутджытимæ банымадтон æз дæр царды бонты цыд. Кæмдæр цæхæры æвзæрдысты уыдон дæр, мæгуырæг, ссыдысты тохынайыл, фæхицæн сты фæздæгæй æмæ, цалынмæ донмæ хаудтой, уæдмæ æрттивтой — уый уыд сæ цард. Кæд хуыбыдз уыдтæн, уæддæр мæм нæ цыд мидæмæ бацæуын æмæ зæрдæйы фаг кастæн донмæ.

Уыцы 'хсæв æз мæхи схуыдтон демон, æцæг æххæст демон нæ. Хæрзбон, Н.

Салæмттимæ дæхи Хазби.

Н., фысгæ куы нæ кæнай, уæд хорз нæ уыдзæн нæ хабар. Фысс æппæтдæр, кæд мæ нæ тыхсыс, уæд. Æнхъæлмæ кæсын, æнхъæлмæ... Къам, къам, къам... Хъоппæг! Ехх!

1941 азы сентябрь.

Н..!

Райстон дæ дыууæ фыстæджы. Ды æфхæрыс мæн, иу хатт дæм цы дзуаппон фыстæджытæ арвыстон, уыдон тыххæй. Хыл кæныс тынг, тынг. Зæгъæн куыд нæй, афтæ... Æз мæхи раст адæймагыл нæ нымайын, стæй, кæд нæ рæдийын, уæд дæ никуы æууæндын кодтон мæ хорз зæрдæйы уагыл. Æз ард хæрын, фæхыл кæнын, стæй æрфæсмон кæнын. Худинаджы хъуыддаг у уый, кæй зæгъын æй хъæуы. Фæлæ дæ бауырнад, уым ма куы уыдтæн, уæд бирæ хивæнддæр уыдтæн. Нæ «хъаугъаты» фæстæ-иу куы хъуыды кодтон, уæд-иу мæхимæ ницы азым ардтон. Хивæнддзинад хорз у, æцæг, кæм æмбæлы, уым.

Охх, цæй дæлдзæф-уæлдзæф ныхæстæ фыссын, цæ! Мæ сæртъæппытæ хауы. Иуæндæс сахаты фæахуыр кодтон... Сфæлмæцыдтæн ахуырæй. Митрофанушкæ? Нæ!

О, дæу фæнды мæнæй фервæзын. Цы дын зæгъон хорзæй? Æз уарзын æмæ уарздзынæн, цалынмæ цæрон, уæдмæ. Дæу

бирæ уарзджытæ уыздæн мæ фæстæ. Æмæ цы? Дæ фыдгулы ма мачи уарза! Фæлæ мæн нæ уырны, дард кæй стæм кæрæдзийæ, уый. Мах хъуамæ хæстæг уæм зæрдæйæ, кæд бирæ мигъсæр къæдзæхтæ æмæ тыгъд быдыртæ ис не 'хсæн, уæддæр.

Ды фыссыс мæ фыстыты тыххæй: «Кæмæ сæ раттон?» Æмæ сæ чи цы кæны, йæ хæдзармæ фæскъулæй бырæттæ чи хæссы?.. Кæд сæ афтæ стыхстæ, уæд иу спичкæ — æмæ фервæзтæ. Хорз?

Н., æз дæм алы изæр дæр æнхъæлмæ фæкæсын: цы æхсызгон-дзинад фысдзæни цымæ? Æмæ цы? Маст... Зæрдæнизы хос... Цæй, ницы кæны. «Дæ къухы сындз ма фæныхса, афтæмæй уагъы-луйы дидинаг æртонæн нæй».* Ома, дæу тыххæй нæ зæгъын... Цæй уагъылы дæ ды? Æмæ, зæгъ, ды та?.. Æз — каконсындз.

Знон æз стыр мæстджын уыдтæн. Цы фæуыдаин, уымæн ницы зыдтон. Фæндыд мæ мæхи иучысыл аирхæфсын, фæлæ кæм! Ацы-даин æмæ, цалынмæ мæ зæнгтæ мæ быны æрхаудтаиккой, уæдмæ фæхаттаин быдырты. Стæй арвы тыгъды «иннабонæй-инна-бонмæ» фæфынæй кодтаин.

Н., цæй, æмæ мауал хъаугъа кæнæм, и? Куыд дæ фæнды? Хæдæгай, стъæлф куы нывæрдтай... æмæ цæмæн? О хъоппæг, хъоппæг, дæ маст дæ былалгъмæ схæццæ, æвæццæгæн. Ды, сау-цæст, мæстыгæр дæ, мæстыгæрдзæф. Ды та, зæгъ? Æмæ ма мæнæн æфсон ис. Уавæртæ, уавæртæ... Цæй, ницы кæны. Мах ахицæн кæндзæни æрмæстдæр мæлæт.

Н., æз дыууæ хатты «Социалистон Ирыстон»-мæ арвыстон карикатурæтæ æмæ æмдзæвгæтæ (10—15 боны размæ). Райс-иу газеттæ æмæ сæм æркæс, хъуамæ дзы исчи рацыдаид. Фæлæ кърандасæй арæзт уыдысты æмæ ма фехæлой...

Цы ныффыстай ногæй? Исты-ма рарвит. Хуыцауæй курæгау дæ курын. Слушай, большая неприятность. Кто-то недавно свистнул Кемине.** Как жаль. Ведь я его люблю, черт знает как. Достань мне его... Куыд дæ тыхсын кæнын! Цæй, хыл ма кæнæм? Нал!!!

Дæ иузæрдион хæлар Хазби.

Получила ли портрет Майкова?

* Гафизы æмдзæвгæйы рæнхъ.

**Кемине (йе 'цæг ном Мамедвели) туркменаг поэт, царди 1770—1840 азты.

ÆХСАР, ХОРЗ ЛÆГ!

Фарон дæм радтон Петефийы æмдзæвгæтæ иронау æмæ дæм мæ цæсгом нал хъæцы, фæлæ ма дæ уæддæр тыхсын кæнын иу фæндиагæй... Ивгъуыд аз фæфыстон дыууæ циклы æмдзæвгæтæ æмæ дзы иу Хъодалаты Герсанмæ радтон, иннæ æрвитын дæумæ, — фæнды мæ, куы йæ ныммыхуыр кæнис «Мах дуджы». Уый тыххæй нæ, æмæ мæм цыдæр диссаг кæсынц, фæлæ сæ дзырд цæуы мæ зæрдæйы иууыл судзагдæр рисыл æмæ дæм уый охыл улæфын, — кæд искаемæ бахъарид нæ иумæйаг рис...

Цикл, æцæг, магуыры мардæй даргъдæр у, фæлæ афтæ рауад æмæ ма йын цы кæнон? Куы ма йæ æрмыдул кæнон, уæд, æвзæрдæр цы фæуа, æндæр хуыздæр нæ фæуыздæн. Кæд дæм бынат разына, уæд æй ныммыхуыр кæн. Исты фидыны тыххæй хъуыды дæр ма кæн: æппын мын куы ницы радтай, уæддæр — разы. Мыхуырæй мын æй куы фенын кæнай, уæд дæ уый тыххæй дæр галы бузныг уыздына. Мæ хуызæн зæронд лæг æхцатыл нал фæхъуыды кæны. Иу мæт ма баззайы йæ зæрдæйы — куы 'рбæстон кæнид йæ куыстытæ, æнæркастæй куына лæзæриккой искуы, йæ зæрдæ сæм мæрдтæй куы нал æхсайд...

Нæ, раст нæ нымайын, вæййы ма зæронд лæгмæ дыккаг мæт дæр: кæд мæ

азтимæ адымдта мæ уды хъару дæр, мæ бон кæд фыссын нал у, фæлæ ма, ривад куыройау, дзæгъæлы зылд кæнын?..

Иу хатт иу чиныджы кастæн: Софоклыл 70 азы куы ацыд, уæд ыл йæ хистæр фырт бахъаст кодта, — мæ фыд базæронд, ницыуал æмбары æмæ йын йæ фæллой мæныл ныффыссут, аудæг ын цæмай уон (опекун)... Тæрхоны лæгтæ фæсидтысты Софоклæ, уый сын йæ фæстаг азы фыст трагедийæ бакаст иу хай, æмæ тæрхоны лæгтæ фырты расырдтой, фыдæн та арфæ ракодтой, йæ фыссæджы хъару нырма йæхимæ кæй уыд, уый фæдыл.

Æхсар, æз дæм мæхæдæг мæхиуыл хъаст кæнын: мæ ацы фыст кæд нæ фæбæззыд, уæд æй Терчы басхой æмæ æз йæ худинагæй фервæздзынæн, ды та — йæ мыхуырыл фыдæбонæй...

Салæмттæ бинонтæн — хæрæфыртæй мады мады онг!

Хуыздæр цы ис зæххыл, уый уæ хай! Уæхи фæндиаг рацæрут!

Къуыдары зæронд Нафи.

2006.11.02

ÆХСÆРДÆС ЗАРÆДЖЫ БÆРЦÆЙ

Номарæн Быценон Лиджæйæн

СИДÆН СОНЕТ

*Лæджы хуызæн лæг нæм — ыстæм,
Бæрæг дæр нæ нал и, цы стæм,
Цы уыдзæн нæ фидæн, нæ фæстаг?*

Къоста

Ой, тох ныккодта, сау лæппутæ, Ирыл, —
Цæугæ у размæ, фæлæ нæй фæндаг:
Æнусон мæт!.. Нæ уæнгты тæгъз нын цъиры, —
Нæй н' адæмæн нæртон фидæн, фæстаг!..

Уынгæджы бон и, сау лæппутæ, Ирыл:
Нæ конд быдырты нал хауы æвзар,
Æнæгага, дæлæмæдзыд æфсирыл
Кæны рæудымгæ бон-изæрмæ сар!..

Цы кәнаәм ныр?.. Әрхәццә сау кард сагмә,
 Әви у сәфт нә зонд, нә фарн, нә уаг?..
 Куы райстам н' арм нә фыдәлты әвзагмә,
 Уәд ныл рәхджы нә фәрайдзәен ызнаг?..
 Әмә нә Ир мыггагсәфтәй мыггагмә
 Нә фәуыздәен дзылләты 'хсән әрдаг?..

РАЗВÆД

1.
 Мәнән әхсәрдәс зарәджы бәрцәй
 Әрәфтыд дысон тар фыны мә зәрдыл...
 Цы дам?.. Фәци мә уаргъбасты әрдзәй
 Нә зәххыл зилың уалдзәгвәуды, сәрды.

Әмә бәлцпон ләг сахуыр и зыныл,
 Йә сонт зәрдә та иу хорзәй әлгъәд у:
 Дә цәст әрвылбон Иры хуыз уыны,
 Уәд амондән айдагъ уый дәр әгъгъәд у!

Уый — уды рәзтән! — базырджын фәрәз,
 Дә уд ныр бафтдзәен Иры мастәй сарыл...
 Әцәг, әз хастон Ныхасы мә рәз
 Әмә мә зәрдыл Иры фәдзәхст дарын...

Дә бәрцуәтты әхсәрдәс бәрцы нәй,
 Дә риу у нарәг, уәд нырма дә саби,
 Уәд ләгты фарсмә ләуу уырдыг нымдәй,
 Әмә фәсалай кады хъамбыд ма би!..

Уәддәр әхсәрдәс зарәджы фәхъхъау
 Ыскодтон дысон мәйдары нә Ирән,
 Әмә әхсәрдәс нәмыгәй ләгау
 Әрбастон райсом хъатара мә риуыл...

Кәнын сәумә, — ныр уалдзәг у! — мә хуым,
 Мә сәрмә мигътәй арвы цъәх ысцәм и...
 Мә зарәджы сәр цин уа, йе хъынцъым,
 Уәддәр нә Иры сомбоныл уыздәни,
 Әмә йыл барвәсс...
 Кәд ирон дә, уәд!..

2

Чысылæй нырмæ Иры зæххыл зылын, —
 Кæд мыл ысуасдзæн рахиз фарсæй цъах?..
 Нæ мæгуыр Ир йæ хъул æнусты уилы,
 Фæлæ йын, марадз, абадти кæд сах!..

Чысылæй нырма Иры зæххыл зылын:
 Мæ уды рай — йæ фидыцтæ, йæ хуыз!
 Мæ хъуыды куы нæртон симды ныззилы,
 Куы Ирæн арвыл агуры æххуыс...

Чысылæй нырмæ Иры зæххыл зылын, —
 Тынау, мæ уд йæ къæмбыртыл нывæст..
 Мæ зæронд сæр йæ маст, йæ хъыгæй зилы, —
 Ау, Ирæн нæй фыдамондæй ирвæст?!

ЗАРДЖЫТЫ ФЫЦАГ ФÆЛТÆР

I. КЪУЫДАРГОМ

Ам — Худисæны! — худистæй куы лæууын,
 Хæссын уæд м' армы Рагъ-дзуармæ мæ хъыгтæ..
 Мæ фарсмæ та, налмас хуртуанау, нæууыл
 Уынгæджы бон нæ судзаггаг цæссыгтæ...

Уæ, Рагъ-дзуар, дзурын таруæгъдæй дæ номмæ, —
 Дæ фæдонтæн æрвон тæригъæд бакæн!
 Кæд дзы нæ кæса иу исчи дæ коммæ,
 Уæд фод сæрдæнтæ де ссаргæ фæндагæн!..

Æрмæст — фæндаг дæ куывддонтæн! Сæ фидæн
 Куыд нæ фæуа хъæстаг æмæ æлгыстаг.
 Дæ фæрныг ном дæ кувæн бон куыд сидæм
 Фыдæвзарæны азарæй сæрхызтæй!

Уыныс, дæ бынмæ чи ссæуа, уый нал ис, —
 Нæргæ хъæутæ, афтид æмæ æгомьг..
 Дæ цæссыгтæ зæххон лæгау куы згъалис,
 Уæддæр дын «ма ку!..» чи зæгъид нæ комы?

Бæрзондыл бадæг! Рагфыдæлау, сидын
Дæумæ: Хæрзиуæг адæмæн, хæрзлæвар!
Куыд нæ фæуой дæ кувæг Ир фыдвидæн,
Куыд хъуыса хъæутæй сабиты хъæлæба!

Æз худистæй мæ зонгуытыл куы лæууын,
Куы дæм хæссын нæ судзгæ маст, нæ хъыгтæ,
Мæ разы уæд, налхъуыт хуртуанау, нæууыл
Къуыдаргомæн йæ тугæрхæм цæссыгтæ...

2. ЗИКЪАРА

Фæцыд къæдзæхсæр Зикъара уæларвмæ,
Йæ къуырфы цъити, салд арсау, лæууы.
Куы бацæуы нæ хæхты сæрд йæ тарфмæ,
Уæд, ног чындзау, æмбæхстсыгæй кæуы...

Бæрзонд æфцæг! Ныр дæр хъæдгомау риссы
Йæ дур ком. Æмæ райхъуысы йæ сар.
Тыхсты бон-иу ам Чеселтмæ фæдисы
Цыдысты Нарæй кард æмæ æхсар.

Рæстаг хæсты цы туг калд, уый æхсиды
Ныр дæр. Кæны нæ зæрдæтæм фæдис:
Æнæист туг æрвон тæрхонмæ сиды,
Фæлæ рæстдзинад арвмæ дæр кæм ис!..

Ам Рыныкъæф æмæ Джугъели бастой
Хæххон Ирæн адзал кæнæ къæлæт...
Нæ Ир сæ сæрмæ худинаг нæ хастой, —
Сæрибар нæй, æвзæрстой уæд мæлæт...

Кæм ысты д' адæм, хорз Ака Къæбысты?
Нæу конд дæ хуым, нæ дзы схауди æвзар!..
«...Хуыссынц фæлладæй сау мæры хъæбысы,
Кæны сыл уад æдзæрæг комы сар...»

Æвæстаг кæны хæдзар фыдвæззæг,
Æнæркастæй йæ хуымзæхх та — æрнæг...
Кæсы æнхъæлмæ й' адæммæ нæ уазæг, —
Фæзынид кæд йæ зарæгæн хъырнæг...

3. ЦЪАЛАГОМ

Цард Дзوماгъгом нæртон зардмæ æмхицæй,
Ныр Бур хох — джих, афтид коммæ кæсы...
Фæрныг уæзæгæй хъæбулты фæхицæн
Джиуæр мæрдты йæ хъарæджы хæссы...

Фыдыуæзæг! Лæгæн — цæсты рухс, хурау!
Шамил лæууы сæ уæзæгыл сымæй.
Уыны, æрфынæй рох уæлмæрды дурыл
Фæлмас «æхсæвы ирд цæссыгты мæй»...

Лæппу, ныххой, ныххой дæ урс сæр армæй,
Хæдзар нын нал и, фестад хох къæсæр!..
Мах не 'ппæт дæр Фыдыуæзæджы хъармæй,
Йæ рæвдыдæй хæссæм бæрзонд нæ сæр,
Æмæ нын сæфы!..

РЕСЫ ХОХ

Ресы хох хæхтæй бæрзонддæр
Харитон

Кæсы уырдыгмæ Ручъы дзыхъмæ хох.
Кæсы, нымпылди, дурдзæнды йас нал у:

Йæ зæрдæйы ысмал, ныццахст фыдох,
Æгомыгæй йæ цæстысыг ызгъалы...

Ам цардысты æфсарм æмæ æхсар,
Лæг армæ рæзт йæ тала удæй, назау!
Ныр комбæсты афтид хæдзæртты сар
Йæ хъæбултæн сæ зæрдæты дзыназы...

Мæ хъустыл уайы: Грис, Сырхауты Грис
Уæлæрвтæм сиды, йе знæт уд ыснарæг:
Фæсус хъæлæсы ахæм хъынцъым ис,
Æмæ нæ хатын — зарæг у, йе хъарæг...

Ызгъæлы чыс бæрзонд Ресы ыскъуыдтæй,
 Ныффæлдæхт уынгтыл хуры низæй сындз...
 Æрмæст ма тигътæй уæнгсаст, калд мæсгуытæ,
 Æрвдзæф лæгтау, æдзæм мардæй кæсынц...

УРСТУАЛТÆ

Æз — сау туаллаг — нæ Урс Туалмæ фæцыдтæн,
 Сæ фарн æмæ сæ фидыцмæ уынæг,
 Фæлæ æрцыд йæ фыдамонд сæ цытæн, —
 Сæ хъæуты нал и зарæгæн хъырнаг.

Мæрддзыгойау, сæ афтид хъæутыл зылын,
 Зæронд мæсгуытыл байтындзын мæ уд.
 Æхсæв æрбады урс æртæх цъæх цылыл,
 Æмыр у се 'хсæв, у сæ бон — æнуд.

Куы стæхы хур нæ сау хæхты мæрайæ,
 Йæ тын дунейыл ку' айтауы æваст,
 Уæд цинæвдылд хæнтурс къуылдымтæ райæ
 Вæййынц Куыдзæджы мидбылхудтау раст.

Фæлæ мын хур дæр цин нæ хæссы дардæй,
 Нæ мын исы йæ рæвдыдæй мæ зын.
 Цæуын Чермены мæсгуытæй æнкъардæй,
 Мæ удрабын сæ дудгæ сар хæссын.

4. ЧЫСАНЫ РÆГЪТÆ

Чысаны рæгътыл баззади мæ уд, —
 Йæ адгуыты — цым къудзитæ, мæ сихтау.
 Бæрзонд цъуппытыл — урс-урсид пырд мигътæй,
 Лæппу фыййæуттыл — урс уæлдзæрттæй худ.

Кæцæйдæр мæм Антъоны зарæг хъуысы, —
 Дыууадæс цæфæй мард лæг ма тæлфы!..
 Æмæ уæлхох мæ зæрдæйыл ыхъызыд,
 Йæ цæссыг ын уад их-армæй сæрфы...

Кæмдæр ма рагъыл сонт лæпшу «уæрæйдæ»
 Йæ хъæлæсы, æрвон сидтау, хæссы.
 Уый Гио у, уæлыгæс! Æтт, мæнæй дæр
 Йæ зардмæ айрох фидæнмæ кæсын.

Мæ ныфс та сног, — уыздæни Ирæн Фидæн,
 Куы гуыра ахæм зараг лæг, æрдаг.
 Æмæ та ног уæд айзæлы мæ сидæн:
 Ыскæнæм Ирæн рухс зондæй фæндаг
 Ысуинаг дугмæ, Фидæнмæ.

5. КÆСЫН УÆЛВÆЗÆЙ ХЪУДМÆ

Мæ уымæл цæст хæссын сындæггай Хъудыл..
 «Ам цард фыхти цæджджинагау...» Цæй цард ма!..
 Æдзæрæг ком... Йæ бындурзылдыл худы
 Сыхаг уызын: «Æрцыди урс саг кардмæ!..»

Секъа цæмæй тарст, уый æцæг æрцыди:
 «Мæ гуырæн бæстæ срывæддон и Хадæн...»
 Фæци бынсæфт, иронæй дзы цы уыди, —
 Сæ кой дæр нал нæ фарн æмæ нæ кадæн...

Ам ницы давынц дзырд, цæссыг, фæдис уа, —
 Нæ исы хъарæг карддзæфæн йæ риссаг..
 Нæ зæхх, нæ буц ном, не 'взаджы сæфт диссаг
 Куыд нæ кæсы нæ Ирмæ,
 уый у диссаг.

6. ТЫРСЫГОМ

«Туалты бæстæ у Тырсыйæ Ацабетмæ.»

«Ерыстауты цыртдзæвæн»-æй.

Кæддæр цыдтæн Тырсыгоммæ хуындзау, —
 Уым Уассо зарыд Цоцолтыл, — хæрæфырт!
 Уыд Десы сæрмæ арвы рон, — Хуыцау
 Цыма хæцыд бæхуæрдонæн йæ рæфыл.

Ныр алыгъд цард, — æркалд Тырсыйыл арв..
 Æдзард зæххыл та бирæгъ дæр нæ лæууы.
 Æдзæм комы сæурайсом бады салф
 Девенозæн йæ салд цæссыгтæй нæууыл..

Цæуыл нæм фесты карз дуæгтæ хæрам?
 Тырсы — афтид, нæртон царды кæронау.
 Нæ фарн, нæ номæй ницыуал ис ам,
 Ермæст ма дымгæ баниуы иронау...

ХЪЫНЦЪЫМЫ МОНОЛОГ

Цæрддзу кæнынц æнус-æнус нæ адæм
 Зæххы къорийыл, — зад быдырты, хуырыл.
 Фæлæ нырма сæ хус къæбæр дæр адæн
 Нæ ныххызт нукуы цины бон сæ хъуыры...

Дæлфадихсыдæй хохбæстæ Кавказы
 Кæддæр æдасæй бонасадæн систой,
 Фæлæ æрлæууыд ног фыдгул сæ разы,
 Æмæ нæртон лæг, сахъ барæг, æрфистæг.

Æрфистæг æмæ хохы цъассы бастад, —
 Афтидæй аздад зæххытæн сæ нæрдтæй.
 Уæдæй нырмæ, раст Прометейау, бастæй
 Цæры æмæ нæ цæрдтæй у, нæ мæрдтæй...

Зæрин фат — й' армы, зонды 'взаг — йæ дзыхы,
 Йæ зындоны — куы растыл мард, куы — галиу.
 Ныр та цæры тыхы дуджы æдыхæй,
 Æрлæууæн дæр ын а дунейыл нал и...

Фæраз, нæртон лæг!
 Сахуыр у фæразын!
 Хæстон фидарау, ма ныуадз дæ хæхтæ!
 Фыдæвзарæн æрцыз, — æвдудон разын, —
 Дæ фыдгултæ дыл ма 'ркъуырой сæ къæхтæ!

Ныччынц дæ зæххыл бурæмæдз, ныхасæн,
 Æмæ дын нæй дæ урс хæхтæй фæтулæн.
 Дæ уд, дæ зондмæ кæн дæ арм æмхасæн, —
 Дæ фарн ныгæнын ма бауадз фыдгулæн!

ЗАРДЖЫТЫ ДЫККАГ ФÆЛТÆР

7. ДÆРГЪÆВСЫ ЛАМАРДОН

Кæддæр уыд Ламардон мæ ахстон:
Куысты бон — къæс, хæсты — мæ фидар.
Сæнайæ 'хсон фæзгъæртæ хастон
Æмæ сæ амадтон мæ фидæн.

Цыдысты азтæ. Дугтæ ивтой...
Мæ зæхх — гæппæл, æрнæг, чъылыхдон,
Æмæ мæ цард нæ кодта ифтонг, —
Мæ тыхстæй цардагур фæлыгъдтæн...

Дунейыл ницы ис мæгуырæн.
Йæ хай — фыргуыст, фыдæфхæрд, катый.
Æмæ нæу рох мæ къуым, мæ гуырæн, —
Тæхуды, уым, рыг митау, батай!..

Мæ хъыг йæ иунæг койæ тайы,
Вæййы мын ныфс йæ фарн мæ зыны,
Рæмонбон та мæ цæстыл уайы,
Æмæ фæрныг фынтæ фæуынын...

...Мæ дур къæс — хохрабын, Дæргъæвсы...
Æмырæй æхсæвы æртæхы,
Зыбыты сидзæрау, куы 'ргъæвсы,
Уæд æм Сæнайæ зæд æртæхы.

Хæдзари-хæдзар зилы хъæуыл,
Ома куыд федзæрæг, цы рынæй?
Йæхи йын чи хаста фæхъхъауæн,
Куыд нæ дзы бафсæст уый цæрынæй?

Æппæт куы басгары йæ цæстæй, —
Афтид цæрæнуатæй, уæлмæрдæй,
Уæд хъавгæ атæхы нæ бæстæй,
Рæсыдæй ахæссы йæ зæрдæ...

Куы фенын зæппæдзтæ Дæргъæвсы,
Быныл куыд сыскъуыдта мах иу рын,
Мæ уд уæд сонт тасæй ныргъæвсы, —
Куы 'рцæуа йе 'мбисонд нæ Ирыл!

8. НЫХАС КУЫРТТАТÆМ

*Куырттаты коммæ бакувæм, хорз адæм,
Лæппуйы дзæбæх уырдыгæй куы цæуы!
Ратт нын дзы, ратт нын дзы,
Уастырджи!*

Адæмон зарагæй

Уый раджы уыд, æви бынтон æрæджы?
Хазби куы расидт Хъобангомы хæст,
Йæ фæдисмæ уæд тохы бон, уынгæджы,
Куырттатаг лæппу растади æрмæст...

Къостайы хæсты рад æрхауд æндæрмæ,
Сæрибар æмæ Иры ном — йæ мæт.
Бæрæг зыны Ирыстоны нырдæр ма,
Батрадзы цирхъы нуквæдау, йæ фæд.

Йæ ингæн дæр фæхаста уый Куырттатæм.
Кæд дзы йæ зардæн нал зыны хъырнæг,
Йæ уæлмæрдмæ уæддæр фæцæуынц адæм,
Куывды цæуæгау — урс дзуармæ, уынæг.

Æмæ фыдæлтау уыцы коммæ зарын:
Дæхимæ райс тыхы дуджы фыд хæс, —
Дæ хъæбулты ирон фарн æмæ 'хсарыл
Сæ райгуырдаг сæ мæлæн бонмæ хæсс!

9. НАРГОМ

Нæ кувæндæтты кувæндон у Наргом.
Нæ куырдта никуы зонд, æхсар æфстау,
Фæлæ йæ фарн, хуыцæутты 'мсæр, уæд раргом,
Ам сабийæ куы нызарыд Къоста.

Ныр дæр йæ зарæг иунæг рæгътыл зæлы.
Хъырнæг ын нæй, фæлæ ма мæн уыры:
Къостайæн ныр паддзахбадæн Нузалæй
Цæразон дæр мæрдты бæстæй хъыры.

Хъыргæ нæ кæны, дудгæ æмæ ниугæ,
Цыма кæуы куырмæй æшпæрст къæбыс...
Уый, сабийау, йæ хъæу, йæ комæн Нигер
Кæны хæрзбонь судзагтаг хъæбыс...

Цы диссаг у, йæ хъæусæфтыл куы кæна
Нæртон кæстæр йæ зарæджы фæдис?..
Æдзæрæг хъæу Хуыцауы арм ныгæны, —
Уыд Сындзысæр! — ныр сындзы бын фæцис!..

Æмæ тæдзы мæ цæсгомыл кæцæйдæр
Уæларв дунейæ судзгæ мигътæй сыг..
Æллæх, кæй ферох сабитæй «уæрæйдæ»,
Æрвон зæдтæ кæд ууыл кæнынц хъыг.

10. НЫСТУАН РЕКОММÆ

Дæумæ куывтой нæ буц паддзæхтæ, Реком,
Æмæ нæм ракæс урс хохы уæлсиукъæй,
Дæ куывддонтæм рæмонбон раздах де 'ргом,
Дæллаг-уæллагæй Иры къуымтæ сиу кæ.

Цыдысты махыл карз æнустæ ниугæ.
Ды йæ уыдтай, ды ныл куыдтай бæрзондæй,
Æмæ нæ ныр дæ фарны дзырдæй сиу кæ:
Быдырæй, хохæй, уды тыхæй, зондæй.

Фæцыдыстæм мах цардæнхъæл нæ бæстæй,
Кæмдæрты ма хъазары бонтæ 'рвитæм.
Æмæ кæны нæртон адæм æвæстаг,
Æмæ ысси хъæстаг-дзырддаг нæ фидæн.

Нæ зæрдæ нын æнусон маст рæдувы.
Æркæс нæм æмæ спух кæн мах нæ сонæй:
Нæ хъæбултæ дæумæ иронау кувын,
Цæразонтау, дунейы раз куыд зоной.

Дæ арфæ нын куы бацæгъдай нæ хъусты,
Уæд, чи зоны... Мæ хаст зæрдæ мæм дзуры:
Уæд, чи зоны, фæцæриккам æнусты
Ирон лæгтæй нæ фыдæлты бындурыл...

11. ДОНИФАРС

Ам бадынц дур Ныхасы Нартæ.
Сæ цард, сæ фидæныл ныхас
Кæнынц сындæг... Фæсдугтæй ардæм
Кæсынц... Сæ цæсгæмттæ фæлмас.

Цы дзурой?.. Кæд фæдон цы дары
 Фыдæлтæй, ууыл у сæ хъаст,
 Уæд адæргæ мæ удыл уары
 Сæ дзырды сау дудагæй хас...

Цы дзурой?.. Кæд мыййаг нæ цаудыл,
 Кæй сын нæ расгуыхти фæдон?
 Йе мах мæтæй сæ цæсты хаутыл
 Лæдæрсы хаттæй хатт тæвд дон?

Цы дзурой?.. Раджы дæр фыдвæдыл
 Уыди сæ кардæмхиц арм ист...
 Кæсынц æнусты 'хсæн нæ фæдыл,
 Кæнынц сæ дард фыдвæдæн хист?..

Фæллад хъустæм æнусты хъарæг
 Ирæфы стад уылæн хæссы...
 Мæ удмæ йе знæт хъынцъым хъары,
 Æмæ йæ, сау дурау, ыссы...

Уый ивгъуыдыл йæ цæссыг калы,
 Фæсус хъæлæс бынтон ныссым:
 Æрвгæрон хæсты артæй ала,
 Йæ пиллон та мын йе 'взаг, калмау,
 Мæ цæсты гагуымæ хæссы...

Ам бадынц Нарт Ныхасы, дуртыл...
 Кæуы бындурзылд мад æдзи...
 Уыд цард тыхми æмæ лæбурдыл, —
 Ныр дæр дзы уымæй уæлдай ц' и?
 Кæуинаг уыд æмæ фæци!..

СОМЫЙЫ МОНОЛОГ

Уæ, Ир! Ды маст, хъыгтæй дзаджджын дæ.
 Мæ хай — дæ уайдзæфтæ, дæ хыл,
 Уæддæр дæуæй хуыздæр, адджындæр
 Мæнæн куы ницы и зæххыл,

Цы кæнон уæд?

Мæ цæст нæ уарзы
Дæуæй Хуыцауы раз дæр хъаст,
Фæлтау дæ бустæтæн фæразын
Æнцондæр у, кæндысау маст
Куы уой, уæддæр...

Æмæ дæм хъусын,
Дæ фарныл, саргъы бæхау, баст.
Дæллаг галау, дæ хуымы кусын,
Лæгау нæй м' астæуæн ысраст.

Уæ, Ир! Гыцци! Мæгуыр дæ, цух дæ
Хæрзæбон, амондæй, цытæй,
Фæлæ уæд бахус уæнт мæ къухтæ,
Кæд искуы зивæджы фыдæй
Дæу уагътон хъуаг!..

Нæ дæн æгæнон,
Фæлæ нæу д' аккаг лæг дæ фæд,
Æмæ йæ де 'лгъыстæй ныгæнын
Кæд у уынгæджы бон дæ фæнд,
Уæддæр разы.

Æрмæст йæ фæстæ
Дæ хъарæг ку' айзæла дæрдтыл?..
Мæрдтæм æй фехъусдзæн дæ хъæстæ,
Дыккаг мард акæндзæн мæрдты..

ЗАРДЖЫТЫ АРТЫККАГ ФÆЛТÆР

12. НЫХАС ИРЫ БЫДЫРМÆ

Нæ дарæг быдыр, ма нæ ракæ хъаст, —
Мах, хæхты цот, дæ кой нæ кæнæм арæх,
Фæлæ дæ донæй у нæ ивгъуыд хаст;
Дæ номыл конд — нæ кадæг уа, нæ таурæгъ.

Дæ сау мæрæй йæ сæр куы сдары 'взар,
Уæд ын рæвдауæм йе 'ргъæу бецыкк, мадау.
Дæ бæркадæй нæ уæнгты 'хсиды 'хсар,
Хуыцауы фарн нæ туджы хъазы, уадау.

Кæрон нæ уыд дæ астымтæн кæддæр,
 Дæ сæрты-иу уыд хурвæндаг дæр бонцау.
 Дæ арм ныл дар, кæд не стæм хорз, уæддæр,
 Æмæ дын уæм — дæ гутондар, дæ дондзау.

Нæ кæмтты бады урс мигъæй дзылар,
 Нæ быдырæн ам дзуццæг хæхтæ — й' арæн.
 Быдырæй, хохæй — басгуыхут хæлар,
 Æмæ уæ мах нæ туджы тавсæй дарæм.

Нæ дарæг быдыр, ма нæ ракæ хъаст,
 Кæд н' арæхсæм дæу зарæгæй рæвдауын,
 Уæддæр ыстæм дæ хор, дæ донæй хаст,
 Дæ цъингуыртæ стæм, ды — нæ фурд, нæ дауæн.

13. НЫХАС ТЕРКМÆ

Уæ, Терчы тæрк уылæн, Дайранæй-иу тындз, —
 Ирыстоны дæттæ дæумæ бæллынц хохы.
 Цу балцы, æрмæст-иу ды ма ныуадз рохы
 Сæнайы фæскъæбут дæ райгуырæн рындз.

Йæ донвæзтæ Хъаспæн ныззицынц уæрæх,
 Тæрсгæ-иу сæ ма кæн, — æмбалтæ дын бирæ:
 Уæхски-уæхскæй демæ куы цæуынц нæ Ирæй
 Джызæлдон, Тæргайдон, Æрыдон, Урух.

Ды сиу кодтай уыдон, фæтæгау, æнгом, —
 Нæ сын ис мыггагмæ сæттæн æмæ рафтæн.
 Йæ фидæнмæ балцы куы сиу кæнис афтæ
 Нæ Иры, уæд уайд æрдхæрæн дæ ном.

Нæртон Терк, ныййардта дæу фарны бон хох,
 Фæлас ма дæ бынмæ нæ ристæ, нæ сонтæ!
 Зæрдæйæ фæлмæн у, дæрддзаст та — дæ зондæй,
 Нæ Иры хъæбул дæ, уый макуы кæн рох!

14. ХОХАГ-БЫДИРАГ САГЪÆС

Æз Терчы галиу былæй хæхтæм,
 Фæллад дзывылдарау, кæсын
 Æмæ сæм хурварны æртæхтæй
 Куыстмондаг рагуалдзæг хæссын.

Æз, хохаг сонт дзылы, нæ быдыр
 Мæнæн мæ хъарм бæстæ фæци:
 Нæ конд хуым — сæрд, фæззæг — нæ быды,
 Нæ къябиц, фарны бон — нæ цин.

Æмæ мæн уый фæнды: тæхуды,
 Нæ Ир хæрзамондæн, цытæн
 Куы кæнид митуæлдзармæй худаг,
 Йæ куырæт — горæттаг четæн.

Уæд, чи зоны, æмуд, æмзондæй
 Нæ Ир кæнид хуыздæр, фылдæр,
 Æмæ йын Фидæны бæрзондæй
 Йæ зарæг хъусиккам ныр дæр.

15. КЪОСТАЙЫ КЪÆС — ИРЫ НЫХАС

Къостайæн иу къæс Терчы уæлбыл ис.
 Фæцæуы дзы куы зарын, куы фæдис.
 Уым бадынц Иры хистæртæ Ныхасы, —
 Къостайы зонд кæрæдзийыл ныхасы

Нæ Иры лæгты рагбонтæй нырмæ.
 Уым дарддзæст лæппу рацæуы куырмæй,
 Дзырддзæугæйæ та — пахуымпар, куырыхон;
 Уым саби дæр, мæсты сагау, ныррыхы.

Къостайæн иу къæс Терчы уæлбыл ис,
 Æмæ кæнын æз иу тауысыл дис:
 Куына фæтых нæртон лæгыл йæ мæлæт,
 Йæ къæс ын уæд цæмæн хонынц йæ дзæнæт?

Нæ уыд йæ зонд, йæ аивæн æмбал,
 Йæ зарæгæн нæ загъта арв адзал,
 Æмæ цæуын нæ адæмæн сæ разæй
 Уый, Уастырджийау, фистæгæй фæразы.

Æцæг, тæрсын фыдбылызæй, мыййаг,
 Куы фехæла нæ уды фарн, нæ уаг,
 Куы нал зонæм Къостайы 'взагыл зарын
 Æмæ куы бафта Иры фæтæг сарыл?

Уæд ыл æцæг фæтых уыдзæн мæлæт,
 Йæхи йæхæдæг амардзæни уæд...

Куы нал дзураем Къостайы 'взагыл иугæр,
Йæ къæс — нæ Ныхас! — фестдзæн уæд йæ ингæн...

16. НЫСТУАН ГОРÆТМÆ

Горæт, — нæ артдзæст, нæ дæм хæссæм фау,
Кураем дæ иу хорз:

кæд мах дæр нымайыс

Де скаст, дæхиуыл, уæд, хъысын сыфау,
Ирæн йæ зарæг, йæ фарны 'взаг ма ис.

Горæт, — нæ артдзæст, нæ дæм хæссæм фау,
Кураем дæ:

ратт нын ды царды фæрæзæн

Ахæм хæрзамонд, æхсырхаст кæфау,
Де 'рдхæрæн уылæнты бонгай куыд рæзæм.

Горæт, — нæ хæдзар, нæ дæм хæссæм фау,
Кураем дæ: мах дæр кæд цæрдтыл нымайыс,
Фидæны охыл уæд разын рæдау, —
Ирæн йæ зарæг, йæ фарны 'взаг ма ис.

УАРЗОНЫ МОНОЛОГ

Уæ, Ир, у де 'взаг дун-дуне мæ удæн,
Æмæ йыл дзур хуыцæуттимæ фæрнæй.
Уый нæй, уæд мын нæ рухс дуне æнуд у:
Цæрæн дзы нæй, ысулæфæн дæр нæй.

Йæ аивтæй у цъушп-йедзаг мæ зæрдæ,
Кæнынц æм зæдтæ сусæгæй хæлæг:
Лæджы хъæдгом æвдадзы хосæй сæрды,
Йæ фидисмæ мæрдтæй дæр расты лæг.

Нæ Ир, мæрдтæй дæм нал хъуысдзæн мæ ныхас,
Фæлæ дын уым дæр æз кæндзынæн ног,
Йæ хай йæхицæй радавæг къæрныхау,
Дæлдзæх лæджы æнусон монолог.

Уыдзæни уый дæлдзæх ирон ныхас,
Мæрдты уæд уардзæн тугдзæссыгæй хас...

Уæ, Ир, дæуæн ахъаз нæ уыдзæн, зонын,
Фæлæ дæ кой, дæ дзырд уыдзæн уæддæр:
Дæ уарзонæй мæ зæрдæйы æвзонæн,
Дæ мæт, дæ рисæй зарæджы нымд хъæр.

Æмæ нымай: нæ хуры цæст у махæн
Дæ фарны 'взаг, — дæ маст ыл кæд зæгъай,
Уæд дын уыдзæн дæ дард балцы цырагъæн
Æмæ мæрдты рох нал уыдзæн дæ хай.

Куы аппарай дæ дзырды фарн быронау,
Куы уа уæлæуыл де 'рдаг æвзаг рох,
Уæд уый уыдзæн æвидигæ фыдох,
Кæндзынæн уæд иронвæндаг иронау

Мæрдты бæсты дæ мард хъæбултæн ног, —
Дæ уарзоны æнусон монолог!..

ÆВЗИДÆН СОНЕТ

*Кæдæмдæр ма хилæм куырмæй...
Гъе, Уастырджи, ракæс, цæмæй
Нæ фæуæм бынтондæр фыдвæндаг!..*

Къоста

Ой, тох ныккодта, сау лæппутæ, Ирыл!..
Куынæ ссарæм хæрзвидæнмæ фæндаг,
Уæд, конд хуымы — æнæгага æфсирау,
Фæуыдзыстæм зæххы цъарыл æрдаг...

Уæд сисдзæни рæхджы мæрдырох сирын, —
Йæ разы ма дæ риу цыфæнды тындз! —
Нæ уæлмæрдыл, нæ цæссыгæй лæхъирыл,
Ныффæлдæхдзæн нæ Иры зæххыл сындз...

Цæугæ, хæцгæ у! Арф миты, уæрагмæ!
Кæм ыстут, кæ, нæ зонд, нæ фарн, нæ уаг?
Нырма нын ис нæ фыдæлты æвзагмæ
Ирвæзæн хос! Уæгъды бæллы ызнаг!
Нæ фæуыдзæн ирон адæм мыггагмæ
Дзыллæты 'хсæн мыггагсæфтæй æрдаг!

2005.30.12.

ДЗАСОХТЫ Музафер

ДÆЛЛАГ ИР

*Автобиографион повесть**

XIII

«*Т*агкайты Алиханы зарæг» куыд райгуыр, уый тыххæй уæлдæр загътон, фæлæ уый ма фыццаг зарæг нæ уыд, стæй махицæн зарæг ныффыссынæнхæл дæр никуы уыдтæн. Æнæуи та зарджытæ уарзтон. Зарын нæ, фæлæ зарджытæ. Уæвгæ, зарын дæр уарзтон, фæлæ ма зард никуы никæй зæрдæмæ цыд. Иузаман хъырныныл дæр ацархайдтон, æрмæст уым дæр ма арæхстдзинæдтæн фаг аргъгонд не 'рцыд. Æппæты æгъатырдæр, стæй, чи зоны, растдæр тæрхон мын рахаста Ходы Камал. Бæтæхъойыхъæуккаг дын нæ зæгъдзæн комкоммæ йæ хъуыды: хъырнын нæ зоныс æмæ, дам-ма, хъырнын чи зоны, уыдоны дæр хъыгдарыс. Æз та махинымæр афтæ хъуыды кодтон, зарын нæ зонын, фæлæ хъырнын та куыnnæ базондзынæн? Кæддæр — уæ фарн бирæ уæд — ма астæуккаг лæппу кæстæримæ йæхи шахмæттæй хъазынмæ æрцæттæ кодта æмæ йын афтæ зæгъы:

— Ды уал фигурæтæ æрæвæр, æз ма къухтæ ахсон.

Уый йын афтæ куы бакæнид:

— Æз сæ æвæрын нæ зонын, æз æрмæстдæр хъазын зонын.

Уыйау æз дæр, зарын кæм нæ зыдтон, уым, æнхæлдтон, хъырнын уæддæр зондзынæн, фæлæ, куыд рабæрæг, афтæмæй,

¹ Дардæр. Райдайæн кæс «Мах дуджы» 2004 азы, 2 æмæ 3 номырты; 2006 азы 6 æмæ 7 номырты.

иу куы нæ зонай, уæд дзы иннæ дæр нæ зондзынæ. Гæнæн нал уыд æмæ зарæджы текст ныффыссыныл бафæлвæрдтон. Уый та рауад бынтон æнæнхæлæджы...

Уæд ма «Рæстдзинад»-ы куыстон. Иу майы бæрæгбонмæ цалдæрæй газетæн макет сарæзтам æмæ конкурсы фыццаг бынат бацахстам. Нæ макеты ногдзинæдтæй иу уыд сæрмагондæй майы бæрæгбоны тыххæй зарæг ныффыссын. Уымæ хъуамæ йæ алы цыппаррæнхъон дæр нотæтимæ мыхуыргонд æрцыдаид газеты алы фарсыл. Уый, кæд ногдзинад уыд, уæддæр йæ сæххæст кæнын макеты йын бынат ныууадзыны хуызæн æнцон нæ уыд. Фыццаджыдæр, ныффыссын хъуыди текст. Хуымæтæджы текст нæ, фæлæ зарæджы текст. Ныхæстæ куы рауадаикой — сæ рауайына йæ та рагацау зæрдæ бавæрын зын уыди, — уæд ссарын хъуыди композитор, хорз музыка чи ныффыстаид, ахæм композитор. Иу ныхасæй, майы бæрæгбоны номыр рауадзын чысыл сæрнизтимæ баст нæ уыд, фæлæ уæд, мемæ чи куыста, уыдон дæр æмæ æз дæр бирæ æрыгондæр уыдыстæм, æмæ нысанмæ тырнындынад цæлхдурты сæрты хизына йæ тарст. Рæстæг бирæ нæ уыд, æмæ композиторты 'хсæн равзæрстам Бериты Алыбеджы. Уый, æрыгон уæвгæйæ, аивадуарзджытæн зындгонд уыд йæ музыкалон уацмыстæй, йæ аив зарджытæй. Алыбегæн мæ хъуыды куы бамбарын кодтон, уæд ыл сæмбæлд тынг æхсызгонæй. Ныффыста музыка, æрбахаста нотæтæ, æмæ сæ мах зарæджы ныхæстимæ газеты ныммыхуыр кодтам. Фæлæ текст æмæ нотæтæ гæххæттыл фыстæй нæ баззадысты. Радиойы оркестрмæ куыдæй бахæццæ, уый нæ зонын, стæй йын оркестровка чи скодта, уый дæр, фæлæ иуцасдæры фæстæ зарæгимæ базонгæ сты радиомæхъусджытæ, заргæ та йæ акодта, раздæр музыкалон театры актрисæ Гæлуаты Азæ, уый фæстæ — радиойы оркестры музыкант Цырыхаты Мурат. Кæд нæ рæдийын, уæд уый уыди мæ фыццаг зарæг, æмæ йыл баззад, газеты цы сæргондимæ мыхуыргонд æрцыд, уыцы ном — «Майы зарæг».

«Гагкайты Алиханы зарæджы» фæстæ мæм фæзынд зарæджы текстæ фыссынмæ тырнындынад, стæй композитортимæ дæр мæ бастдзинæдтæ фидардæр кодтой. Цалдæр хатты мæм хатджытæ дæр фæци, зарæджы текст-ма мын ныффысс, кæнæ та цæттæ музыкайæн ныхæстæ æрхъуыды кæн, зæгъгæ. Кæмдæрты мын нæ бантыст сæ курдиæттæ сæххæст кæнын,

кæмдæрты та — бантыст. Загъæм, ныртæккæ куыд хъуыды кæнын, ахæм зонд мæм раздæр куы уыдаид, уæд мæ кæцыфæнды куыст дæр ныууагътаин æмæ зарæг ныффыссыныл бацархайдтаин, уымæн æмæ зарæг куы фæрæстмæ уа, уæд, чи зоны, бирæ фылдæр тыхтæ æмæ рæстæг кæуыл бахардз кæнай, уыцы чиныгæй дæлдæр ма 'рлæууа, цæргæ та бирæ фылдæр фæкæна. Алиханы номыл Цорионты Резванимæ зарæг куы скодтам, ууыл дыууиссæдз азы бæрц цæуы æмæ адæмæй нæма фæрох, стæй сæ, чи зоны, тагъд ма фæрох уа, уымæн æмæ йын композитор цы мелоди æрхъуыды кодта, уый адæмон музыкамæ хæстæг у, зæрдæ агайы, зæрдæ цы агайы, уый та зæрдæйы баззайы.

Раздæр куыд загътон, афтæ ацы зарæг фыст æрцыди, Фыдыбæстæйы Стыр хæсты советон адæм немыцаг фашизмыл куы фæуæлахиз сты, ууыл ссæдз азы куы сæххæст, уæд хъæдгæройнаг лæппу Гагкайты Алиханæн йе сгуыхтдзинæдты тыххæй Советон Цæдисы Хъæбатыры ном кæй радтой, уый кадæн.

Зарæг ирон адæммæ бæрзонд бынаты æвæрд уыд. Æрмæст алы зарæг нæ. Уыдис худинаджы зарджытæ дæр, æмæ ныхас уыдоныл нæ цæуы. Хъæбатырдзинад-иу чи равдыста, йæ адæмы-иу зын уавæрæй чи фæрвæзын кодта, æнæ раны ранæй-иу дон чи рауагъта, уымæн тæккæ стырдæр хæрзиуæгыл нымæд уыд нуазæн. Адæмы сæрвæлтау-иу йæ цард нывондæн чи 'рхаста, йæ кад æмæ намыс хъахъхъæнгæйæ-иу мæлæтæй нæ тæрсгæйæ мæлæт чи ссардта, ууыл та-иу кодтой зарджытæ. Ахæм зарджытæ, бирæ мулк кæмæ уыд, уыдонæй никуы никæуыл счындæуыд, уымæн æмæ адæм зарджытæ кæнгæйæ рæдигæ нæ кодтой.

Æз бирæ зарджытæ нæ ныффыстон, иу-дæс æмæ ссæдзмæ 'ввахсæй фылдæр не сты. Фæлæ нымæц хæрзхъæддзинадыл дзураг нæу. Уыдонæй иу-дыууæ куы баззайа мæ фæстæ, уæддæр фæг у, фæлæ ма Гагкайты Алиханы зарæджы тыххæй цалдæр ныхасы.

Алиханæн йæ мæлæты фæстæ хъæбатыры ном куы радтой, уæд ын йæ хъæуккагтæ скодтой стыр кад. Йæ номыл хъæугуывд сарæзтой. Уырдам æрхуыдтой мæн дæр.

Уæд-ма «Рæстдзинад»-ы куыстон. Æмæ Алиханы æрвад, нæ тæлмацгæнæг Дзибисимæ ацыдыстæм. Дзибис мын куыд радзырдта, афтæмæй Алиханы æфсымæр Мæскуыйы цард æмæ, дам-иу уым арæх уыд.

Хъæдгæронмæ куы ныццыдыстæм, уæд, æз цы фынджы уæлхъус бадтæн, уырдаæм мæм нуазæнимæ 'рбацыдысты Алиханы æфсымæр, Дзибис мын кæй кой кодта, уый æмæ йæ хо. Æфсымæр Михал хуынд, уый ма хъуыды кæнын, фæлæ мæ хойы ном ферох. Фынджы уæлхъус бадджытæ иууылдæр сыстадысты. Никуы мæ ферох уыдзæн уыцы ныв. Михал, мæ фыды карæн, йæ хойыл дæр уымæй фылдæр йеддæмæ къаддæр нæ цыдаид, афтæмæй мын утæппæт адæмы 'хсæн арфæ кæнын куы райдыдта, уæд, иуæй, æфсæрмы кодтон, иннæмæй та мын æхсызгон уыд, зарæгæн нæ фыдæлтæ цы аргъ кодтой, ахæм аргъгæнджытæ ма йын кæй разынд, ууыл. Нæ фыдæлтæм зарæгæн цы кад уыди, уый Бесаты Мæхæмæты зарæджы ныхæстæй дæр бæрæг у:

Ой, æмæ мæныл, зæгъы, уæд кады зарæг чи скæна, ой, ой,

Ой, ой, уæд кады зарæг чи скæна, ой, ой,

Ой, гъе-мардзæ, уымæн æз ратдзынæн мæ хоты

дзæбæхдæр, гъей!

Æмæ, куы зæгъын, кæйдæрты курдиат сæххæст кæнын мæ къухы кæй нæ бафтыд, ууыл абон фæсмон кæнын. Мæ зæрдыл ма лæууы, иу хатт мæм Баллаты Валодя зарæгимæ æрбацыд æмæ мын афтæ, йæ ныхæстæ мæ зæрдæмæ нæ цæуынц æмæ, дам, ма йын ног текст ныффысс. Цæттæ музыка йæм уыди, фæлæ йæм йæ ныхæстæ фаг зæрдæзæгъгæ нæ фæкастысты æмæ мын ног ныхæстæ фыссын кодта Плиты Христофор дæр. Адæмонмæ хæстæг чи уыдаид, ахæм зарæг ныффыссынмæ мæм æнхъæлмæ каст Хъаныхъуаты Ларисæ. Цæттæ мелодитæ мын ацагъта Реуазты Симæ, Есенаты Женя...

Мæ къухы цы нæ бафтыд, уыдоныл нал дзурын. Цы гыццыл цыдæртæ мын бантыст æмæ мæ иуæй-иу зарджытæ куыд райгуырдысты, уыдоны тыххæй — чысыл бæстондæр.

Радиойы куыстон, афтæмæй отпуск ацыдтæн, ног азы райдайæнмæ ма иу-дывуæ къуырийы уыдаид, афтæ. Мыстулаты Ирæ, мæ гуырæн бон январы кæй у, уый кæцæйдæр базыдта æмæ мын мæ отпускай фæстæмæ 'рбаздæхынмæ сфæнд кодта æнæнхъæлæджы лæвар ракæнын. «Куы мын бахизай кæйдæр къæсарæй...», зæгъгæ, мæм ахæм æмдзæвгæ уыди. Куыд бамбæрстон, афтæмæй йæм Ирæйы зæрдæ рагæй æхсайдта. Йæ ныхæстæ адæмон мелодитæй бирæтыл бадтысты æмæ йын равзæрста, æппæты хуыздæр æм чи каст, уыцы цагъд. Чи йæ

азардзæн, уый дæр ын бæрæггонд уыд — Баллаты Валодя. Ссардта хырынджытæ дæр: Суанты Федыр, Хъуылаты Елхъан, Бæцæзаты Юрий æмæ Мыкагъаты Петр. Фæндырæй та йæхæдæг цагъта.

Ахуыр кæнын æй райдыдтой. Рæстæг сын бирæ нæ уыд — Ирæ мын фæстæдæр куыд радзырдта, афтæмæй зарæг хъуамæ сцæттæ уыдаид мæ гуырæн бонмæ. Уый та иу кодта мæ отпусчы фæудимæ. Цыбыр дзырдæй, мæ фæстæмæ 'рбацæуынмæ зарæг пленкайыл фыст дæр ма 'рцыди æмæ, кусынмæ куы радзыртæн, уæд мын æй, мæ кусæн уаты цы аппарат уыд, уым баифтыгъта æмæ фыццаг хатт фехъуыстон, фæстæдæр адæм кæй бауарзтой æмæ радио æмæ телеуынынадæй арæх кæй фæкæнынц, уыцы зарæг. Кæм æй «Мæт» рахонынц, кæм та — «Куы мын бахизай кæйдæр къæсæрæй...» Раст зæгъын хъæуы, мæ хæлæрттæй иуы зæрдæмæ йæ дыууæ рæнхъы нæ фæцыдысты, комкоммæ та:

*Мæ зонд фæлидздæн мæнæн мæ сæрæй,
Мæ зæрдæйæ та нæй лидзæн уарзтæн.*

Зонд, дам, ма сæр йеддæмæ кæцæй хъуамæ фæлидза? Цымæ уыцы зонды къуыбар афтæ дæр никуы фехъуыста: «Дæ сæры зонд фæцыд æви цытæ лæхурыс?!»

Хуыцау хорз, æмæ Къостама нæ фæкомкоммæ, æндæр ууыл дæр нæ бацауæрстаид.

Дæ дзыхы дзырд

Æнæ рæдыд

Ныццавы зæрдæйы кæрон!..

Йæ ацы рæнхъытæ дæлджинаг кæнынмæ йын фæуыдаид, дзыхы дзырд йеддæмæ ма æндæр цавæр дзырд ваййы, зæгъгæ. Кæнæ ирон адæмон зарæджы ахæм рæнхъытæ:

Гал-ма мын авæр, хуымы гал,

Мæ кæсгон гал, дам, нал хæцы...

Ба-ма мын акæн, дзыхы ба,

Мæ цæсгом дæр дæм нал хъæцы.

Æвæццæгæн, дзыхы дзырд кæм ис, уым дзыхы ба дæр ис, фæлæ уый бамбарынæн сæры зонд хъæуы. Цыфæндыйæ дæр хъуамæ ахæм фауджыты ныхæстæ лæгмæ хъуамæ нымады ма уой, уымæн æмæ уый аккаг не сты...

Бынтон æндæр хуызы райгуырд мæ иннæ зарæг «Дыууиссæдзæдзыд уарзондзинад». Æнæнхæлæджы мæм æрцыдысты йæ фыццаг цыппар рæнхъы:

*Цæмæндæр мæ дыууиссæдз азæй
 Ыссæдз азы ахауд æваст.
 Кæд исчи кæлæнгæнаг разынд,
 Уыди уый æнаæмæнгæй уарзт.*

Цыма дзы зарæг рауайдзæн, афтæ мæм мæ зæрдæ сдзырдта. Боны æмбис уыцы рæнхъытæ мæ сæрæй нал хицæн кодтой. Мæхинымæр сæ дзырдтон æмæ дзырдтон. Мæ цуры-иу куы ничи уыд, уæд-иу сæ хъæрæй дзурыныл дæр афæлвæрдтон. Цыма мæм музыка æрхъуыды кæныны курдиат куы уыдаид, уæд бадгæ дæр нал æркодтаин, афтæмæй йæ зарын райдыдтаин, афтæ мæм каст. Цæмæдæр гæсгæ æмдзæвгæ кæронмæ ныффыссынмæ дæр нал банхæлмæ кастæн, афтæ Хъуылаты Елхъанмæ бадзырдтон, ахæм æмæ ахæм рæнхъытæ ис æмæ-ма сæм байхъус, зæгъгæ. Йæ зæрдæмæ фæцыдысты. Уый, дам, мах зарæг у. «Мах», зæгъгæ, цæмæн загъта, уый дæр бамбæрстон: Елхъан мæнæй афæдз-дыууæ азæй фылдæр хистæр йеддæмæ нæ уыд æмæ æмгæрттыл нымад уыдыстæм. Хъуылайы-фырт ныхæстæ ныффыста æмæ мын афтæ, æз, дам, ма дæм уæхимæ дзуринаг уыдтæн, райсом, дам, Æрыдоны не 'рвадæлтæм чындзæхсæв ис æмæ дæ уырдæм хонын.

Елхъан йæхæдæг уыцы изæр ацыд, мах та — цалдæр æмбалмæ дыккаг бон. Куыддæр ныххæццæ стæм, афтæ мæ Елхъан кæрæдзиуыл ацинтæ кæныны фæстæ иуфарс ахуыдта æмæ йын знон цы ныхæстæ радтон, уыдон йæ диссаджы хъæлæсæй диссаджы мелодийыл азарыд.

— Дæ зæрдæмæ цæуы? — йæ цæстытæй цины цæхæртæ калд, афтæмæй мæ бафарста Елхъан.

Тынг фæцыди мæ зæрдæмæ. Афтæ тынг, æмæ мæ хъуыды æваст схъæр кæнын нæ бауæндыдтæн. Абон дæр æй нæ зонын, бирæ хæттыты кæй фехъуыстон æмæ мын тынг рагæй зынаргъ чи уыд, ахæм зарæджы хуызæн мæм цæмæн фæкаст, уый.

— Ноджыдæр-ма йæ иу хатт азар, — æрхатыдтон Хъуылайы-фыртмæ.

Азарыди та йæ. Мæхинымæр хъуыдыты ацыдтæн. Уыцы мелоди ма уымæй размæ кæмдæр — мæ зæрдæйы æви мæ зонды — кæй азæлыди, стæй иу хатт нæ, фæлæ бирæ хæттыты, ууыл æппындæр дызæрдыг нæ кодтон æмæ Елхъанæн æргомæй мæ мидхъизæмар бамбарын кодтон:

— Никацы зарæджы хуызæн дæм кæсы?

— Цытæ дзурыс?! Куыддæр знон дæуимæ ныхасгонд фæдæн æмæ хæтæл æрæвæрдтон, афтæ ма дæ рæнхъытæ ноджыдæр иу хатт бакастæн æмæ ацы мелоди кæцæйдæр ратахт æмæ мæ йæ базыртыл ахаста...

— Никæцы мелоди дын дæ зæрдыл лæууын кæны? — ногæй та йæ бафарстон æз.

— Никæцы! — хъæбæрæй загъта Елхъан æмæ мын æй æртыккаг хатт куы азарыд, уæд æй æз дæр æнæкъуызгæйæ афæзмьдтон.

Мæхимæ дæр диссаг фæкаст, мелоди куыд æнцонæй бахъуыды кодтон, уый. Уæдмæ Елхъанмæ чидæр фæдзырдта æмæ иунæгæй куы аздадтæн, уæд та йæ ногæй зарыныл фæдæн. Куыд ничи мæ хъыгдара, афтæ цæхæрадонмæ ахызтæн æмæ цыбыр рæстæгмæ зарæджы ныхæстæ кæронмæ фыст фæдæн.

Уæддæр мæ нæ уырныдта, зарæджы мелоди хæдбындур у, уый æмæ йæ радиойы кусджытæй цалдæрæн азарыдтæн — мелоди мæ куыд нал фæрох, уый дæр гыццыл диссаг нæ уыди — æмæ йæ иу дæр никæцы æндæр мелодийы æнгæс рахуыдта.

Радиойы зындгонд звукорежиссер Газайты Зойæйыл тынг æууæндыдтæн æмæ мын уый дæр куы загъта, зæрдыл никæцы мелоди лæууын кæны, зæгъгæ, уæд мæ цины ницуал хъыгдарæг уыд, цыма мелоди дæр мæхæдæг ныффыстон, афтæ кæсын мæм райдыдта. Текстмæ мæ зæрдæ куынауал æхсайдта æмæ Елхъаны зæрдæмæ дæр куы фæцыд, уæд Зойæ Гæздæнты Болатмæ æрхатыд, Елхъан æмæ Музафер ног зарæг ныффыстой æмæ-ма Елхъанæн фæндырæй ацæгъд æмæ уæ æз ныффыссон, зæгъгæ. Раст зæгъын хъæуы, Болатæй ме уæны мигъ бадт, мæхæдæг цæмæй тарстæн, уыцырдыгæй йæм исты фау куы 'рхæсса, зæгъгæ, фæлæ уый дæр уæлдай ницы загъта æмæ æрмæстдæр уæд фервæзтæн мæ сагъæстæй. Æппын-фæстаг мæ бауырныдта, цы диссаджы зарæг райгуырды, уымæ Елхъан æмæ мæн йеддæмæ кæй ничи ницы бар дары. Композитормæ мæ хъуыдытæ афтæ арф бахъардтой æмæ, æз ныхæстæй кæронмæ зæгъын цы нæ бафæрæзтон, уый мелоди фæарфдæр кодта, æнкъарæнты рæсугъддæртыл рæубазыртæ басагъта.

Зойæ зарæг пленкайыл ныффыста æмæ йæ мæ кусæн уаты аппаратыл æдзухдæр ифтыгъдæввонгæй дардтон. Куыддæр-иу мын уæгъд рæстæг фæци, афтæ та-иу æй сарæзтон æмæ йæм хъуыстон æмæ хъуыстон. Уымæ дзы фæллайгæ нæ кодтон. Æгæр цæхджын дойны кæй кæны, уымæй нæ тарстæн, уымæн æмæ зарæгмæ хъусгæйæ мæ дойны нæ састы...

Радиойы куыстон, афтæмæй Чеджемты Æхсар сфæнд кодта «Дзигойы зарæг» сног кæнын. Дзæвгар ын фæкуыста йæ ныхæстыл, хал халыл æфтауæгау, кæмæй цы хъуыста, уый фыста, рæстытæ сæ кодта, æз дæр æм цыдæр ивддзинæдтæ бахастон, фæлæ дзы, мæнмæ гæсгæ, иу зæрдæхсаинаг рæнхъ аирвæзт: «О, ма байрайай дæ иунæг сомæй!»

Афтæ уайы, цыма, сомтæ фылдæр куы уыдаиккой, уæд йæ хæснагæй фæсмонгонд нæ фæуыдаид, мæлæты фæндагыл ацæуыныл кæй сразы, уый рис æм афтæ тынг нал хъардтаид. Дæ сомæй, зæгъгæ, куы загътаид, уæд рæнхъ бынтон æндæрхуызон æмбæрстгонд цыдаид, фæлæ дзырд «иунæг» сæйраг хъуыды æндæрырдæм здæхта, стæй йæ, мæнмæ гæсгæ, ныр дæр здахы. Уæд дæр æй фиппайдтон, Æхсарæн дæр æй загътон, фæлæ цыма фæтагъд кодтам, абон дæр афтæ хъуыды кæнын.

Кæмæйдæр æрыхъуыстон, зарæджы, дам, ахæм ныхæстæ дæр уыди: «Размæ цæуон æмæ мæ дон нæ уадзы, фæстæмæ цæуон æмæ мæ сом нæ уадзы». Нæ бадтысты уыдон уацмысы иумæйаг хъуыдымæ. Дзиго ахæм лæппу нæ уыди, æмæ сомы тыххæй йæ цард нывондæн чи 'рхастаид. Афтæ мæм кæсы, цыма хæснаджы сом нæ, фæлæ капекк куы нæ уыдаид, уæддæр хъæбатыр æмæ кадылмард лæппу йæ ныхасæн хицау разындаид, цæмæй йæ дзырд ма фæмæнг уыдаид, уый тыххæй иу нæ, фæлæ йын дыууæ царды куы уыдаид, уæддæр сыл нæ бацауæрстаид.

Цыбыр дзырдæй, зарæг сцæттæ. Чи йыл фылдæр бакуыста, уый зын зæгъæн у, фæлæ йыл иууылдæр — уыдоны нымæцмæ та хауынц æппæты фыццаг Чеджемты Æхсар, Медойты Светланæ æмæ, кæй зæгъын æй хъæуы, Газайты Зойæ. Гæздæнты Болаты фæндырдзагъд сын сæ иумæйаг фæллой дунемæ афтæ рæсугъдæй равдыста, æмæ æнæхъæн Ирыстоны дисы бафтыдтой — зæрдиагæй кæй бацархайдтой, ууыл ничи фæдызæрдыг уыдзæн.

Афтæ мæм каст, цыма зарæг кæмæ нæ бахъардта, Иры хæхтæ æмæ быдырты ахæм адæймаг зынæй разындаид, куы разындаид, уæддæр сæ нымæц хъуамæ хæрзчысыл уыдаид. Æмæ кæцы ранæй нæ райхъуыстаиккой, Хъараты Женя йæ уарзон Дзуццаты Дзигойыл цы диссаджы мелоди сарæзта, уый аив зæлтæ! Ныхæстæ дæр куыннæ, фæлæ æрмæст йæ мелоди дæр æвнæлдта зæрдæйы тæккæ æнкъарагдæр тæгтæм.

Ацы хабæрттæ цæмæн æрымысыдтæн? «Дзигойы зарæг»-æй

дәр афтә әфсис нә зыдтон. Хъусынай йәм не 'фсәстән. Хъуыстон әмә йәм хъуыстон, цалымә дзы «бафсәстән», уәдмә..

Джордж Гордон Байронмә йә поэмә «Дон Жуан»-ы ахәм рәнхытә ис:

*Мужья стыдятся нежности наивной,
Притом они, конечно, устают:
Нельзя же восхищаться беспрерывно
Тем, что нам ежедневно подают.*

Наполеон Бонапарт уыди, әнхәлдән, йә ус, дам, ыл феноггаг ис, йә зәрдә мыл ивын райдыдта, зәгъгә, әмә йын йә фәсдзәуинән бафәдзәхста, цәмәй йәм йә хъус фәдара. Уый Наполеонмә фәхәццәчынд, фәлә, цыма ницы зоны, йәхи афтә дардта, әрмәст йә фәсдзәуины бафарста, әппәты фылдәр цавәр хәринаг уарзы, уымәй. Уый дәр ын загъта: «Хуыргарк физонәггондәй». Уәдәй фәстәмә йын алы бон дәр әртә хатты фынгыл әвәрдтой йә уарзон хәринаг. Цыбыр рәстәгмә ләг йә аходән, сихор әмә әхсәвәрәй зәрдәцъәх фәци. Цы базонын ма хъуыди фәсдзәуинән, Наполеон ын афтә цәмән бакодта, уый.

Уыдон бынтон әндәр хабәрттә сты, фәлә дзурынц, зәрдәцъәх фәуән алцәмәй дәр кәй ис, суанг ма әппәты тынгдәр кәй уарзыс, уыцы зарәгәй дәр. Әз дәр мәхицән ахәм куыст бакодтон. «Дзигойы зарәг»-мә уыйбәрц фәхъуыстон, әмә мын раздәры ад нал кодта, уымән әмә әгъдәутты хистәр бәрц кәй у, уый зонгә кодтон, афтәмәй йә сарты ахызтән. «Дыууиссәдзәздзыд уарзондзинад»-ән дәр уымәй тарстән әмә йәм райст-бавәрды дзаумайы хуызән цәстәй кәсын райдыдтон.

Мә зәрдәмә куыд цыд, афтә тынг цыд иннәты зәрдәмә дәр әмә дзы әппәлыдысты, суанг ма мын афтә зәгъджытә дәр фәци, Елхъан әй хорз зары, фәлә, дам, әй Суанты Ким дәр куы азарид, уәд әвзәр нә уайд. Мә зәрдәмә фәцыди уыцы хъуыды, фәлә иу хъуыддагәй ме уәнджы мигъ бадт: тарстән, Елхъан әй искәцырдәм куы бамбара, уымәй, фәлә мә тасән бындур нә уыд, уымән әмә уыцы хабарыл Хъуылайы-фырт әхсызгонәй сәмбәлд.

Азарыд әй Ким дәр, стәй иунәгәй нә, фәлә йә кәстәр әфсымәр Хъазыбегимә. Раздәр мәм афтә каст, цыма йә Елхъанәй хуыздәр ничи азардзән. Иуәй, йә хәләссыл аив бадт

мелоди, иннаемай та йæ йæхæдæг æрхъуыды кодта, фæлæ йæ Суанты æфсымæртæ куы азарыдысты, уæд дыууæты 'хсæн фæдзæгъæл дæн: чи йæ хуыздæр зары, уый абон дæр кæронмæ рахатын мæ бон нæма баци...

Мамсыраты Хаджумары уынгæ никуы фæкодтон, фæлæ йын йæ кой хъуыстон. Уæлдай фылдæр бæлвырддзинадтæ дзы базыдтон йæ хæстæг æрвад Муратæй. Иу арт, иу удагæй равзæргæ сты, кæд иутæ — ома Мураты фыдæлтæ — Беслæныхъæуы æрцардысты, уырдам та Брутæй æрбалыгъдысты æмæ пысылмон диныл хæст уыдысты, иннатæ та Олгинскæйы æмæ чырыстон дин райстой, уæддæр. Муратимæ та иумæ, цалдæргай азтæ иу куы фæхицæн стæм, уый нæ нымайгæйæ, дыууиссæдз азæй фылдæр кусæм æмæ мын-иу йæ кой арæх кодта. Хаджумарæн йæ чызджытæ Нинæ æмæ Асяйы дæр зыдтон.

Хаджумар канд хъæбатыр хæстон нæ уыд, фæлæ ма уыди æцæг ирон лæг дæр, æнæкæрон бирæ уарзта йæ райгуырæн бæстæ, йæ мадæлон æвзаг. Уый тыххæй æрхæсдзынæн цалдæр цауы.

Зындгонд инæлар нæ иуæй-иу æмзæххонтау Ирыстоны уындæй йæхи дæсгай азтæ æнæхай нæ кодта, фæлæ-иу ын фадат уæвгæйæ йæ хиуæттæ, йæ хæстæджытæ æмæ зонгæты æнæбабæрæггæнгæ нæ фæци. Иуахæмы та Ирыстоны уæвгæйæ Дзæуджыхъæуы стыр уынджы фæцæйцыди æмæ, дзулы дуканимæ цы бирæ адæм лæууыд, уым йæ цыд фæсабырдæр кодта...

Дарддæр цы хабæрттæ æрцыд, уый тыххæй мын Мурат афтæ радзырдта.

— Мæ зонгæтæй мыл иу амбæлд æмæ мын афтæ зæгъы, знон, дам, дын дæ инæлар æрвады, дзул йæ дæлармы, афтæмæй цæугæ федтон. Æз ын æргомай ницы загътон, фæлæ, Хаджумар Ирыстоны ис, уый зыдтон æмæ йæ уазæгуат «Кавказ»-ы куы бабæрæг кодтон, уæд ын хабæрттæ радзырдтон. Знон дыл, зæгъын, проспекты адæм сæ цæст æрæвæрдтой.

Цæмæн, зæгъгæ, мæ куы бафарста, уæд ын загътон:

— Инæлар-булкъоны, йæ риуыл Советон Цæдисы Хъæбатыры Сырх Стъалы, афтæмæй йæ дæлармы дзул хæсгæ куы федтой, уæд сæм диссаг фæкаст.

— Ау, æмæ уым диссагæй цы ис, — загъта йæ мидбылты бахудгæйæ Хаджумар, — æви исчи афтæ 'нхъæл у, æмæ инæлар дзул нæ хæры? Уæвгæ мын уыцы дзул æнæбары æлхæд æрцыд.

Хойраг бырæттæм аппарын та тæригъæд у. Уазæгуаты цыдæртæ куыстон æмæ куы бафæлладтæн, уæд сфæнд кодтон иучысыл мæхи аирхæфсын æмæ мæ фæндаг проспектыл акодтон. Ресторан «Терк»-æй иуцасдæр куы 'руадтæн, уæд дзулы дуканийы раз рады лæугæ ауыдтон къордæй фылдæр адæймаджы. Æппæты кæронæй лæууыдысты дыууæ зæронд усы. Хæстæгдæр сæм бацыдтæн æмæ, иронау куы дзырдтой, уæд сæ фæстæ 'рлæууыдтæн æмæ сæм аивæй хъуыстон. Уыдон, æз чи дæн, уый цæмæй зыдтой? Уынгты иу æмæ дыууæ салдаты ис! Сабыргай размæ куыд цыдысты, афтæ æз дæр сæ фæдыл к'яхздæф кодтон. Иу рæстæджы дзы иу кæмæйдæр афтæ зæгъы, рынчын хъуджы æхсыр банызта æмæ, дам, ыл бурсылоз бахæцъд. Зæронд ус «бруцеллез» зæгъинаг уыд. Уалынмæ кассæмæ бахæццæ стæм. Дукани, æнауæйгæнæг кæй хонынц, ахæм уыди: иуырдыгæй бацу, цы 'лхæнынмæ хъавыс, уый тæрхæгæй райс æмæ рацæуæны æхца бафид. Дзул йеддæмæ дуканийы ницы уыд æмæ ма йын æнæбалхæнгæ цы хос уыди! Куы нæ йæ райстайн, уæд мæ ничи бамбæрстайд. Цæм æй батыхтаин, уый дæр нæ уыд æмæ йæ гомæй рахастон. Мæ фæндаг базарыл ракодтон, п'æмидортæ, хъæдындзтæ æмæ цывзы балхæдтон æмæ, уазæгуатмæ куы 'рбацыдтæн, уæд сæ скарстон æмæ дзулимæ замманай минас уыдысты.

Хаджумары тыххæй ма мын Мурат ракодта æндæр хабæрттæ дæр.

— Фыццаг хатт æй куы федтон, уæд дæр уазæгуат «Кавказ»-ы æрфысым кодта. Мæхи йын бацамыдтон, зæгъын, Мамсыраты Мухтары фырт дæн. Хаджумар мæ æваст афарста:

— Мухтарæн цыппар фырты ис æмæ дзы ды кæцы дæ?

Диссаг мæм фæкаст, алцыдæр йæ зæрдыл куыд хорз дардта, уый. Мæ фыды хæдзары кæй никуы уыд, уый бæлвырд зыдтон, фæлæ кæддæр, хæсты фæстæ, æнхæлдæн, мæ хистæр æфсымæримæ фембæлд æмæ йын уый цы радзырдта, уыдон дзы нæ ферох сты. Цæвиттон, Барис уæд æфсæнвæндаджы вагзалы куыста, цæргæ дæр æфсæнвæндаджы хæдзæрттæй иуы кодта, æмæ йæм Хаджумар афтæмæй бафтыд. Нæ бинонты тыххæй йын цы хабæрттæ фæкодта, уыдон дзы уал æмæ уал азы нæ ферох сты æмæ мæ афтæ хынцфæрстытæ дæр уымæн кодта.

Мемæ куыд зæрдиагæй дзырдта, уымæй фæныфсджын дæн æмæ йын аивæй бамбарын кодтон, Дзæуджыхъæуы Мамсыратæй

кьорд хæдзары куы цæры, уæд уазæгуат цæмæн равзæрстай, зæгъгæ. Кæй зæгъын æй хъæуы, мæнмæ куы 'рфысым кодтаид, уый мæ фæндыд.

Хаджумар йæ мидбылты бахудт æмæ афтæ:

— Кæд Ирыстоны рагæй нал цæрын, уæддæр ма ахæм хъуыд-дæгтæ æз дæр æмбарын, фæлæ, зæгъæм, дæумæ æрцардтæн, уæд дæм мæн фенынафсон æрвылбон дæсгай адæймæгтæ цæуид æмæ уыйбæрц кусæрттæ кæнын дæ бон куы нæ бауа...

Цæвиттон, хъуыддаг хъазынырдæм аздæхта.

Фæстаг хатт ма Ирыстонмæ ссыди 1965 азы. Йæ мад фæрынчын æмæ йæм Мæскуымæ фæхабар кодтой, фæлæ уыцы рæстæг сæхимæ нæ разынд: Сау денджызы был йæ фæллад уагъта. Уырдаг ын хабар йæ бинойнаг Паулина фехъусын кодта. Йæ путевкæйы фæудмæ дæр нал банхъæлмæ каст, аст боны раздæр рацыд æмæ йæ рынчын мады цур æрбалæууыд. Фыццаг бон ын дохтыртæ худæджы хабар радзырдтой. Хаджумары мад у, уый куы базыдтой, уæд ын радтой хицæн палатæ. Зæронд ус уавæртæм бæстондæр куы 'ркаст, уæд дохтыртæм йæ хъаст бахаста: «Иннæтæ алы палатæйы дæр дыгæйттæ-æртыгæйттæ æмæ ноджы фылдæртæй куы хуыссынц, уæд мæн иунæгæй цы дарут, исты ахст дæн?» Æмæ йæ, æртæйы бынат кæм уыд, уыцы палатæмæ раивтой...

Ацы хабар дæр мын Мурат радзырдта.

Хаджумар куы амард, уæд йæ ныгæныны хабæрттæ баргонд уыдысты Советон Æфсады Æфсæддон-дипломатон академийы хицау вице-адмирал Бекренев Константины фырт Леонидæн (амард 1997 азы, нæуæдзаздыдæй). Зиан куы бавæрдтой, уæд ын фынджыдзаг дæр академийы стыр залы скодтой. Бекренев цы ныхæстæ загъта, уыдонмæ адæм иууылдæр хъуыстой цымыдисæй: «Йæ заманы дæрдтыл айхъуыст Отто Скорценийы ном, фæлæ мах Хаджийæн йæ рыджы дæр нæ уыди». Дæнцæгæн æрхаста ахæм цау.

Паулюс Гитлермæ тæккæ хуыздæр инæлæрттæй иуыл нымад уыд. Сталинградмæ дæр æй хуымæтæджы нæ арвыста, фæлæ Волгæйы хæстыты йæ хъуыддæгтæ нал цыдысты. Советон æфсæдтæ йæ алыварс æртыхстысты, æмæ тæссаг уыди, немыцæгтæ сæдæгай минтæй куы фæцагъды удаиккой, уымæй. Гитлерæн хъуыддæгтæ хорз зындгонд уыдысты æмæ цыфæндыйæ дæр архайдта йе 'фсæдтæ æрхъулайæ ракаеныныл.

Паулюсæн ма лæгъстæмæ йе 'фсæддон цин дæр фæуæлдæр кодта — радта йын инæлар-фельдмаршалы ном, фæлæ йын уый дæр нал баххуыс кодта. Фашисттæ хъуамæ бындзагъд фæуыдаиккой, кæнæ сæхи уацары радтаиккой. Паулюс йæ фюрермæ дæр нал байхъуыста æмæ йæхи йе 'фсæддонтимæ уацары радта.

Бекренев хæрнæджы фынджы уæлхъус куыд дзырдта, афтæмæй Сталин, кæмæн хъуыд, уыдонæн бафæдзæхста, цæмæй Паулюсæн радзурын кæной, Сталинград йæ къухы бафтгæйæ Гитлермæ дарддæр цы фæндтæ уыди, уыдон. Фæлæ уацайраг инæлар ницы ком лæвæрдта, æз, дам, хæстон ард бахордтон æмæ йæ нæ фехалдзынæн. Уæ уацайраг дæн æмæ мæ кæд маргæ кæнут, уæддæр уæ бар уæхи, дзурæн цæмæн нæй, уый та уын нæ зæгъдзынæн. Уæд Сталин Хаджумармæ фæдзырдта æмæ йын бабар кодта Паулюсимæ аныхас кæнын. Хаджумар йемæ цас фæдзырдта — Хуыцау йæ зонæг, фæлæ сæ ныхас кæрæдзи-уыл нæ бадт. Паулюс куы сфæлмæцыд, уæд æппынфæстаг Хаджумары бафарста:

— Бинонтæ дын ис?

— Ис,— дзуапп радта Мамсыры-фырт.

— Уæдæ мæнæн дæр ис. Уыдон сты Гитлеры тæккæ фындзы бын, æмæ йæм мæ ныхæстæй иунæг куы байхъуыса, уæд дзы æгасæй никæйуал ныууадздзæн.

— Æмæ дын дæ бинонты ардæм куы 'рбаласæм, уæд та?

— Уымæн уæвæн нæй.

— Уыцы хъуыддаг æз мæхимæ исын.

— Гъемæ уæд нæ ныхас дарддæр кæндзыстæм, ныр та ууыл мауал дзурæм...

Дыууæ къуырийы фæстæ Паулюс Мæскуыйы фембæлд йæ бинонтимæ...

Мæнмæ, Хаджумары хуызæн лæгыл зарæг кæй нæ уыд, уый æнæраст хъуыддаг каст æмæ бацархайдтон ныхæстæ ныффыссыныл. Нæ зонын, фæлæ цыма фæрæстмæ сты, афтæ мæм кæсы. Текст равдыстон, тынг кæимæ бахæлар дæн, уыцы композитор Бериты Алыбегмæ æмæ йын цыбыр рæстæгмæ мелоди æрхъуыды кодта.

Алыбег æвæджиауы курдиаты хицау уыд. Тынг бирæ зыдта, адæмон музыкæ йын адджын уыд, арæхст дзы йе сфæлдыстады пайда кæнынмæ. Музыка æмæ музыкантты тыххæй йæ бон дзурын уыд сахаттай. Æмæ йæ уыцы зонындзинæдтæ рæдауæй

лæвæрдта рæзгæ фæлтæрæн, фæлæ уæддæр сæйрагдæр уыди йæхи сфæлдыстад. Ныффыста бирæ зæрдæмæхъаргæ зарджытæ. Иу хатт ын телефонæй иу æмдзæвгæ бакастæн. Æмдзæвгæ, зæгъгæ, зарæджы текст æмæ, йæ зæрдæмæ кæй фæцыд, уый бамбæрстон, йæ ныхæстæ йын телефонæй фыссынмæ куы фæци, уæд. Цæмæй мелоди æрхъуыды кодтаид, уый тыххæй йын фаг уыд иу куплет дæр. Композитортæ йæ «кæсаг», хонынц. Фыццаг цыппар рæнхъы фыст куы фæци, уæд мæ хæтæлы æрæвæрдыл нымадæй цалдæр минуты рацыд, æмæ мæ телефон ныдздзæнгæрæг кодта. Систон æй, æмæ дзы Алыбеджы хъалæс райхъуыст:

— Зарæг цæттæ у!

— Цавæр зарæг? — хорз ын нæ бамбæрстон йæ ныхæстæ.

— «Сабырдзинады проспект», — афтæ хуынди æмдзæвгæ.

— Æрмæст ма йын базард хъæудзæн æмæ дын мæнæ уымæн та «кæсаг».

Нæ мæ бауырныдтой йæ ныхæстæ æмæ йын загътон:

— Йæ мелоди-ма мын акæн.

Азарыди йæ ныхæстимæ. Ноджы тынгдæр дисы бацыдтæн. Афтæ дæр ма ахъуыды кодтон, кæд, зæгъын, æм цæттæ мелоди уыди, фæлæ ныхæстæ чысыл раздæр куы базыдта, уæд æм æнæзонгæ ритмикæйыл мелоди цæттæйæ куыд хъуамæ лæууыдаид?!

— Диссаг мæм кæсы, афтæ тагъд æй куыд æрхъуыды кодтай?

— Фондз минутмæ цы зарæг нæ ныффыссон, уый мæ хъæугæ дæр нæ кæны! — сдзырдта уыцы ныфсджынай Алыбег.

Ныффыстон ын базард дæр:

Алы бон дæр ардæм

Раивылынц адæм,

Алы бон дæр амонд акæлы йæ былтæй ам.

Уыцы рæстæджы йæ арæхстдзинæдтæй зындгонд уыди, Дзампаты Мæирбеджы фырт Владимир разамынд кæмæн лæвæрдта, уыцы зарæггæнджыты къорд. Газайты Зойæ йæ радиомæ æрбахуыдта æмæ зарæг «Сабырдзинады проспект» магнитофоны лентыл ныффыста æмæ йæ рæстæгæй-рæстæгмæ фехъусæн ваййы радиойы концертты.

О, æмæ ныхас «Мамсыраты Хаджумары зарæг»-ыл цыд. Уымæн дæр мелоди æрхъуыды кодта Бериты Алыбег, фæлæ иу мелодийыл нæ баззад. Йæ текст мæ бацагуырда Лазарты Коля.

Уымæн уыди тынг сыгъдæг, цъæхснаг, зæллангæнаг хъæлæс. Зарыди Хъæдгæроны зæронд лæгты зарæггæнджыты къордимæ. Уыцы рæстæджы ма ам зарыдысты Хæуытаты Агуыбе, Мецъаты Гаппо æмæ бирæ æндæр курдиатджын хистæртæ. Йæ саразæг та уыди хъæусоветы уæды сæрдар, скъолайы раздæры директор, алывæрсыг курдиаты хицау Бокоты Солтан — хъæубæсты йын уыд буц ном — Додтан.

Лазарты Коля канд зарæггæнæг нæ уыди, фæлæ ма арæхсти зарджытæ хъуыды кæнынмæ дæр. «Мамсыраты Хаджумары зарæджы» текст дæр мæ уый тыххæй бацагуырда. Зарæджы ног мелодийы райгуырды тыххæй мын фæстæдæр Чеджемты Æхсар дзырда. Уымæн та бæлвырд хабæртæ Коля йæхæдæг ракодта.

Цæвиттон, зæронд лæджы зарæг саразыны хъуыды æхсæвæй-бонæй цух нал уагъта. Кæцыдæр æхсæв дыккаг кærкуасенты фехъал, мелоди йæ хъусты ныззæланг кодта æмæ йæ фынай бинойнагмæ дзуры: «Æрцахстон æй, æрцахстон æй!» Ус, æвæццæгæн, уымæй размæ уыдта, зарæджы текст бæлвырд фæлгæты сæвæрыныл куыд зæрдиагæй архайдта æмæ йын дзы куыд ницы уад, уый æмæ, куы фехъал æмæ, хабар куы бамбæрста, уæд æм дзуры: «Мауал æй ауадз, мауал æй ауадз!»

Зæронд лæг нотæтæ нæ зыдта, æмæ йæ цæмæй мелоди мауал ферох уыдаид, уый тыххæй йæ йæхинымæр боны срухсмæ фæзарыд. Йе 'мбæлттæм æй куы бахæццæ кодта, уæд ын фесæфынай тас нал уыд. Фесæфынай нæ, фæлæ йæ цалдæр боны фæстæ Хæуытаты Агуыбеимæ зарын райдыдтой. Ис радиойы фонотекæйы дæр. Æргом куы дзурон, уæд мæм Алыбеджы мелодийæ хуыздæр йеддæмæ æвзæрдæр нæ кæсы. Ацы текстæн ма мелоди æрхъуыды кодта хъисфæндырæйцæгъдæг Мерденты Николай дæр.

Стæй ма ноджыдæр иу зарæджы тыххæй чысыл бæлвырддæр.

Арæх мæ фæфæрсынц, зарæг куыд райгуыры, зæгъгæ. Алы зарæгæн дæр йæхи хъысмæт ис. Ахæм зарджытæ ис, æмæ сæ чи ныффыста, уый ничиуал фæзоны, афтæмæй сæ иу фæлтæр иннæмæ дæтгæ цæуы. Уыдонæй амонджындæр хъысмæт, æвæццæгæн, иу зарæгæн дæр нæй.

Цорионты Резван иу хатт цавæрдæр концерты уыди æмæ дзы кодтой «Гагкайты Алиханы зарæг» дæр. Концерты разамонæг, дам, æй адамон куы рахуыдта, уæд Резваны цинаен кæрон нал уыд.

Адамон зарджытæ адамон уымæн фæхуыйнынц, æмæ сæ, цы адæм сфæлдисынц, уыцы адæмы зæрдæйыуаг, тырнын-дзинадтæ æмæ бæллицтæ æххæстæй фæвдисынц. Азты сæрты тæхынхъом дæр уымæн свæййынц.

Ис ахæм зарджытæ, се сфæлдисджытæ зындгонд кæмæн вæййынц, фæлæ адамон кæй фæхонынц. Уыцы зарджыты хъысмæтмæ дæр бахæлæг кæнын æмбæлы. Фæлæ ма иуæй-иуты базонын фæфæнды: раздæр цы сфæлдыстæуы, музыка æви ныхæстæ?

Дыууæ хуызы дæр равзæрæн ис зарæгæн. Арæхдæр, æвæццæгæн, ныхæстæ фæзынынц. Уыдон композиторы сразен-гард кæнынц мелоди æрхъуыды кæнынмæ. Уæвæн ис, æмæ музыка фæзына раздæр. Ахæм зарджытæ æз дæр ныффыстон цалдæр.

Бирæ азты размæ мæм æрбацыд Къæбойты Николай æмæ акодта дыууæ мелодийы. Фæндыди йæ, цæмæй сын ныхæстæ ныффыста-ин. Тыхтæ æмæ амæлттæй мелодиты ритмикæ æрцахстон æмæ уый фæстæ бавнæлдтон æмдзæвгæтæ фыссынмæ. Сбадтысты кæрæдзиуыл æмæ «Сæумæрайсом» азарыд Фидараты Тамарæ, «Тæхуды» та — Суанты Ким. Бæлвырддæр цы зарæджы тыххæй зæгъынмæ хъавын, уый та ныффыстон Есенаты Женяимæ.

Курдиатджын сылгоймаг уыд Женя, курдиатджын æмæ æнамонд. Дыууæ фырты йын уыд, æмæ дзы иуы цинæй дæр нæ бафсæст. Йæ хистæр Тамерлан, кæд горæты райгуырд, уæддæр ын хъæуы йæргъ лæппу рахонæн уыди. Уæлдæр ахуыргонддзинад куы райста, уæд куыста бирæ бæрнон бынæтты. Уыди газет «Молодой коммунист»-ы редактор, фæстæдæр каст фæци Æхсæнадон наукæты академи æмæ куыста Мæскуыйы. Йæ мад æм уазæг-уаты уыд, афтæмæй æхсæвы æнафоны чиныджы каст — фæстæдæр мын Женя куыд дзырдта, афтæмæй, дам, де 'мдзæвгæтæ кæм уыдысты, ахæм журнал йе стъолыл фæлдæхтæй баззад. Уыди ахæм сæрдыгон æнтæф бон, æмæ суанг фæсахсæвæртæм дæр нæ фæсатæгдæр. Бинонтæй Тамерлан йеддæмæ ничиуал бадт æмæ рудзынгыл исты æмбæрзæн æрцауындынмæ хъавыд, цы, йæ къах фæбырыд æмæ цыппæрæм уæладзыгæй ахауд. Райсоммæ йæ ничи базыдта. Фыццагдæр æй федта уынгтæмæрзæг...

Женя цæргæйæ цы лæппуимæ баззад — йæ мой Тугъан Тамерланы фæстæ бирæ нал ацард — уый та рæдыд фæндагыл адзæгъæл, æмæ Женя æнæхæдзарæй баззад. Цыбыр дзырдæй, йæ мæлæт ссардта зæрæдты хæдзары...

Диссаджы сылгоймаг уыд Женя. Цалдæр хатты сæм уыдтæн æмæ йын йе 'фснайд къуымтæм кæсынæй не 'фсæстæн. Йæ уæздандзинад йæ алы фезмæлд, йæ алы ныхасыл дæр зынди. Йæ кусæн уаты сау рояль. Кæннод ыл куыд дæсны цагъта, уый та! Сæйрагдæр та уыди йæ курдиат. Йæ зарджытæй цалдæр радиойы фонотекайы хæзнаты фарсмæ æфснайдæй лæууы, бирæтæ сæ зонгæ дæр кæнынц, уымæн æмæ сæ арæх фæдæттынц. Иуæн дзы ныхæстæ Чеджемты Ахсар ныффыста: «Уый уарзондзинад у». Ацы зарæджы мелоди ныхæстæй раздæр фыст æрцыд, æмæ йæ Женя фыццаг мæнæн ацагъта, фæлæ, хъыгагæн, мæ бон йæ курдиат сæххæст кæнын нæ бацц. Иуцасдæры фæстæ та куы фембæлдыстæм, уæд мын Женя хъазгæйæ афтæ куы бакæнид: «Нæ дæ ныууадздынæн, цалынмæ мын зарæг ныффыссай, уæдмæ». Цы ног мелоди мын ацагъта, уый мæм æнцондæр бахъуыдыгæнæн фæкаст. Женя дæр мын æххуыс кодта, афтæмæй та уымæн дæр йæ ритмикæ тыххæй-фыдæй æрцахстон. Мелодийы автор, кæй зæгъын æй хъæуы, зыдта, цы хъуыдытæ дзы равдисынмæ хъавыди, уый æмæ йæ бафарстон. Куыд мын радзырдта, афтæмæй дзы йæ зæрды уыд Къостайы фæлгонц равдисын.

Иуцасдæр мæ бон ницы æрымысын бацц, фæлæ мыл цы хæс æвæрд уыд, уый мæ сæрæй нæ хицæн кодта. Мæ зæрдыл-иу æрбалæууыд куысты дæр, хæдзары дæр, фæндагыл дæр. Иу бон Терчы был тезгъо кодтон æмæ æваст мæ сæры фæмидæг æнахуыр хъуыды. Къоста Дзæуджыхъæуы, ныртæккæйы Войковы уынджы, сфæнд кодта хæдзар саразын æмæ уырдам йæ уарзонны æрхæссын, фæлæ йæ фæндтæ йæ хъуыры фæбадтысты. Цы чызджы курынмæ хъавыд, уый æваст æрбамард, йæ хæдзар дæр æрдæгкондæй баззад. Йæ хæдзар æрдæгкондæй баззад, фæлæ йæхæдæг кæмæйдæр йе 'мдзæвгæйы куыд загъта, афтæ — йæ мæсыг амад фæцц. Уый кæд мæсыг схуыдта, амайгæ кæй фæкæнынц, ахæм мæсыг, уæддæр йæ ныхæстæ комкоммæ æмбаргæ нæ уыдысты, уымæн æмæ уыцы мæсыг адæймаджы къухæй амайгæ нæ уыди, фæлæ кад æмæ намысæй. Уыцы дыууæ хъуыдыйы — æрдæгарæзт хæдзар æмæ кæронмæ амад мæсыг мæм хорз бындур фæкастысты фидæны зарæгæн æмæ йæ райдайæнæй кæронмæ афтæ сарæзтон. Алы куплеты дæр дзы фæлхатгонд цауы дыууæ рæнхъы:

*Æрдæгарæзтæй йæ хæдзар баззад,
Фæцц йæ мæсыг конд.*

XIV

Йæ дæргъ æмæ йæ уæрх цы адæймаг нæ зоны, уымæн, мæнмæ гæстæ, тæригъæд кæнын æмбæлы, уымæн æмæ йын цыдæр нæ фаг кæны. Пушкины загъдау, адæм дæ цыфæнды æппæлд куы кæной, уæддæр æй мацæмæ дар, ма хъус дæ фауджытæм дæр, уымæн æмæ уыдоныл дæр æууæнк нæй. Сæйрагдæр у, дæхæдæг дæхицæн цы аргъ кæныс, уый. Кæд дæхицæй разы дæ, уæд дæуæй амонджындæр нæй æмæ, цы фæндагыл æрлæууыдтæ, ууыл цæуынай ма фæллай. Фæлæ ис ахæм адæймæгтæ, æмæ сæхицæн аргъ кæнын нæ зонынц, растдæр зæгъгæйæ та, сæхицæн цы нхъæл сты, ахæмтæ не сты. Ацы хабарæн мæхæдæг æвдисæн нæ уыдтæн, фæлæ мын æй дзургæ чынди. Фысджыты иу æмбырды ныхас рауади, фæстаг рæстæг мыхуыры чи фæзынди, уыцы уацмыстыл. Поэттæй чидæр кæйдæр æмдзæвгæ лæмæгъ рахуыдта æмæ йыл цæмæй иннæтæ дæр баууæндой, уый тыххæй журнал райста æмæ уацмыс аив, æнæкъуызгæйæ бакаст — тарстис, куыд æмбæлы, ахæм хъæлæсыуагимæ йæ куы нæ бакæса, уæд ын æй автор йæ цæстмæ куы бадара, ома цыфæнды хорз æмдзæвгæ дæр æвзæр бакæсгæйæ фенадгæнæн ис, зæгъгæ. Куыддæр фæстаг хъуыдыйадыл стъæлф сæвардта, афтæ йæ ныффыссæг фæгæпп ласта, фырцинæй йæ армытæппæнтæ кæрæдзиуыл аваргæйæ, фæхъæр кодта:

— Уымæй ма хуыздæр æмдзæвгæ цавæр ваййы?!

Адæм иууылдæр ныххудтысты, уымæн æмæ, кæд æмдзæвгæйы исты хорзæй уыд, уæд æрмæстдæр уый, æмæ йæ йæ фауæг аив æмæ æнæ иу къуыхцыйæ кæй бакаст.

Æз ахæмты кой нæ кæнын.

Адæймагæн йæ мидæг цы тæрхонгæнæг бады, уымæн дзы æмбал нæй. Æцæг адæймагæн, хорз æмæ æвзæры æхсæн сæрсæфæны хуызæн арæн кæмæн ис, искæмæн дæр æмæ йæхицæн дæр — уалдайдæр йæхицæн — æгъатырæй карз, фæлæ уыцыиу рæстæг раст тæрхон рахæссын чи фæразы, ахæм адæймагæн. Мæ чингуыты тыххæй сæ хъуыдытæ чи загъта, уыдоны 'хсæн уыди алыхуызæттæ дæр. Чи мæ æппæлгæ кодта, чи фиппаинагтæ зæгъынай дæр нæ тарст æмæ тынг раст кодта. Фæлæ дзы уыдис ахæмтæ, æмæ мæ цы цыфæй сахорынмæ хъавыд, уымæй йæхи афтæ самæста, æмæ-иу дзы æппындæр ницыуал зынд; иууылдæр-иу цыф фестад. Хорз зæгъынмæ мæ чи фæхъавы, уыдонæй дæр-иу мæ кæцыдæртæ æфсæрмы бафтыдтой, ахæм

æппæлæн ныхæстæ-иу мын ссардтой, мæ цæстом-иу сырх кæмæй кодта, ахæм куы нæ дæн, уæд мæ хохы цъупмæ цы систа, æнахуыр ран мæ къах куы фæбыра, уæд бæрзæйдыууæ куы кæнын, зæгъгæ.

Ис бынтон æндæр аргъгæнджытæ. Уыдонæй мын чи мæхимæ ныффыссы, чи газеты кæнæ журналы редакцимæ. Æхсызгон мын ваййы, Советон Цæдисы алы кæрæтты бирæ фæцæрыны фæстæ Ирыстонмæ чи 'рцæуы, уыдон мын, стыр циндзинад фехъусынгæнагау, куы радзурынц, уым æмæ дын уым дæ чыныг балхæдтон, зæгъгæ, уæд. Нæ райгуырæн бæстæ ма Советон Цæдис куы хуынди, уæд мын Мæскуыйы цы бирæ чингуытæ рацыди, уыдоны æхсæн уыди, йæ тираж фондзыссæдз минмæ кæмæн хæццæ кодта, ахæмтæ дæр æмæ сæ — Калининградæй райдай, æмæ Дард Хурыскæсæныл фæу — кæдæм не 'рвыстой, ахæм край, облæст æмæ республикæ нæ уыдис.

Кæддæр Санаты Хадзымырзæйы (брутаг зындгонд нартхо-рыкуыстгæнæг) фырт Вячеславимæ æнæнхъæлæджы иу ран лæуд фестæм æмæ базонгæ стæм. Уый мын афтæ, æз, дам, дæ зонын, дæ чыныг «Весенние звезды», дам, дын, Петропавловск-Камчатскийы куы цардтæн, уæд балхæдтон.

— Камчаткæйы фондз æмæ ссæдз азы фæцардтæн, — дзырдта мын Вячеслав. — 1986-87 азты куыстон профцæдисты Камчаткæйы облæстон Советы. Уым чынгуыты дуканийы фембæлдтæн «Весенние звезды»-йыл. Райгуырæн бæстæйæ дард уæвгæйæ мын уæлдай æхсызгондæр уыди ме 'мзæххоны чыныг кæсын. Иу хатт нæ, фæлæ йæ бакастæн цалдæр хатты. Ме 'мзæххонтæй кæуыл æмбæлдтæн, уыдонæн дæр æй кæсын кодтон. Бæрæгбоны фынджы уæлхъус-иу куы баиу стæм, уæд-иу дзы хицæн бынæттæ хъæрæй дæр кастæн. Уæлдай тынгдæр мæм хъардтой, хæсты фæстæйы азты зын цард æвдыст кæм цæуы, уыцы бынæттæ. Мæ цæстыты раз-иу сыстадысты нæ адамы рæсугъд æгъдауттæ, кæрæдзийæн æххуыс кæнын, хистæртæ æмæ сылгоймагæн аргъ кæныны æгъдауттæ. Фæзминаг æгъдауттæ хорз æххуыс сты рæзгæ фæлтæры хъомыладæн, ахуыр сæ кæнынц уæздандзинадыл, фыдæлты фарнæй сæрыстыр уæвыныл. Мæнмæ гæсгæ, уыцы чыныг хъуамæ бакæса алы скъоладзау дæр. Уый тыххæй та йæ мыхуыр кæнын хъæуы фылдæр тиражæй. Уадз æмæ йæ кæсой канд Ирыстоны нæ, фæлæ æндæр рæтты дæр.

Дзæуджыхъæуы «Зеленстрой»-йы хицау Куындыхаты Алик дæр институт каст фæуыны фæстæ Уарæсейы куыста æмæ, дам, дын де 'мдзæвгæтæ Калугæйы областы журнал «Юность»-ы маæ цæссыгтæ доны зилгæйæ кастæн. Цыма маæ райгуырæн хъæу Джызæлы февзæрдтæн, афтæ, дам, маæм каст.

Кæсæг-Балхъарæй маæм Раисæ Рамазанова фыста: «Тынг лæмбынæг дын бакастæн дæ повесть «На берегу Уршдона». Цæй тыххæй фыссыс, уый дын хорз зындгонд у. Уæлдай цæсты-ахадгæдæрæй равдыстай хъæууон цард. Æргом дзургæйæ повесть кастæн цæссыгкæлгæйæ. Цæрын зын у, æвæдза. Æмткæй райсгæйæ чиныг маæ зæрдæмæ тынг фæцыд. Æрмæст йæ кæрон хъæлдзæгдæр хъуаг уыд. Бахатыр кæн, фæлæ æз афтæ хъуыды кæнын!».

Волгоградæй маæм Татьянæ Бергер хъусын кæны: «Маæ цæссыгтæ нæ баурæдтон æрмæстдæр Ремарк æмæ дæу чиныг «Белая малина» кæсгæйæ». Георгий Ладонщиковæн дæр «На берегу Уршдона» йæ зæрдæмæ фæцыди: «Дæ чиныг стыр зæрдиагæй бакастæн иу æхсæвмæ. Сыгъдæгзæрдæйæ дын арфæ кæнын!»

Æргом дзургæйæ адæймаг иуæй-иу хатт дызæрдыджы дæр бахауы, кæд цы фыссын, уыдон æппындæр никæй хъæуынц, æндæр мын дзы йе хорз исчи куыннæ зæгъы, йе — æвзæр.

Кæддæр Мамсыраты Дæбемæ уазæгуаты уыдтæн, афтæмæй базонгæ дæн, чиныгкæсджытæй цы писмотæ фæиста, уыдоны иу хаимæ. Уыдис дзы алыхуызæттæ дæр, фæлæ маæм дзы иу уæлдай тынгдæр бахъардта. Чи йæ фыста, уый нал хъуыды кæнын, фæлæ, цы фыста, уый та маæ зæрдыл бадардтон æмæ маæ искуы ферох уыдзæн, уый æнхъæл нæ дæн.

Зындгонд куыд у, афтæмæй, Дæбе дæсаздзыдæй бахауд æвирхъау бæллæхы. Мæнæ куыд фыссы уый тыххæй йæхæдæг:

«Æз куырис халынмæ куыд æргуыбыр кодтон, афтæ Габойы (Дæбейы фыды 'фсымæр) хъæр айхъуыстон:

— Лæхмарг, тагъддæр æвнал, зæгъгæ, дын куы дзурынц! — стæй маæ фæсонтыл сæмбæлдис здыйæу уæззау куырисы цæф.

Фæцудыдтон размæ, барабанмæ. Фæлæбурдтон маæм къухтæй барабаны былтæм. Хорз æмæ маæ фæхæст дæн куыри-суадзæджы лæууæны былтыл. Фæлæ галиу къух фæбырыдис... Бамбæрстон, йе стджытæ куыд скъæр-къæр кодтой, уый, фæлæ бæллæх уыдис уый, æмæ мын барабан æрцахста маæ нымæтху

æмæ кæттаг хæдоны фарс æмæ мæ диссаджы тыхджын ластва йæхимæ. «Амардзæн мæ» — уыцы хъуыды ма февзæрд мæ сæры æмæ мæ рахиз къухæй ныддæвдæг дæн. Мæ худ куы феуæгъд уайд, ууыл архайын, фæлæ мæ сæр куы фæтасын кæнын, уæд та барабаны «æфсæртæ» сæхи мæ уадултыл æрбасæрфынц. Кæд машинæ гуыв-гуыв кæны, уæддæр хъусын Розайы цъæхахст æмæ Андрейы:

— Гæрз раппарут тагъддæр, гæрз!

Уый ма æмбарын æмæ мæ куыд нæ сисы барабанæй, ууыл дис кæнын. Уалынмæ бамбæрстон: рахæцыдис мыл йæ тыхджын къухтæй æмæ мæ срæмыгъта. Дарддæр цы 'рцыдис, уый нал бамбæрстон».

Гъе æмæ йын уыцы хабæрттæ зонæг чиныгкæсджытæй иу — кæд ма исты зонын, уæд сылгоймаг уыд — афтæ фыста, тæху-ды, æмæ, дам, дын галиу къух куы фестин, уæд дын фысгæйæ дæ гæххæттыл уæддæр хæцин.

Цæйбæрц уарзондзинад дара хъуамæ чиныгкæсæг фыссæгмæ, цæмæй йæм ахæм зæрдæисгæ ныхæстæ ныффысса! Ахæм кад былалгъ фыстытæй бакусæн нæй. Уый тыххæй хъуамæ чиныгкæсджытæн дæ уд снывонд кæнай, дæ зæрдæйы хъарм сыл æмхуызон дих акæнай æмæ йæ се 'ппæтыл дæр байуарай. Адæмæн амонд чи хæссы, амонджын дæр уый ваййы. Дæбейы хъысмæт уымæй æнæхай нæ фæкодта.

Æхсызгон у, кæй зæгъын æй хъæуы, чиныгкæсæгимæ дын бастдинад куы уа, уæд, цы кусыс, уымæн исчи йæхи аргъгæнæг куы хона.

Ацы письмо мæм «Мах дуджы» кусджытæ радтой. Ныффыста йæ Доцоты Дудар, уырыссаг æвзаджы ахуыргæнæг, Æрыдонæй, 1978 азы фыццагæм мартыйы: «Зынаргъ журналы редакцийы кусджытæ! Æз журнал «Мах дуджы» Дзасохты Музаферы повесть «Урсдоны былыл Бæрæгъуын...»-мæ куы 'ркастæн, уæд йæ сæргондмæ гæсгæ хъуыдытыл фæдæн: «Цы ныффыссæн ис Бæрæгъуын — Красногоры тыххæй? Очерк?.. Ома йæ темæ мæм къаннæг æмæ хуымæтæг фæкаст. Гъе стæй йæ кæсын куы байддытон, уæд мæ повестæн йе 'взаг æмæ йæ нывæфтыдтытæ сæхимæ афтæ æнгом æрбалвæстой, æмæ йæ каст куы фæдæн, уæд цыма мæ адджын комдзаг мæ уырзты айсыст, афтæ хъыг мын уыд; нæ бафсæстæн йæ кæсынæй æмæ та йæ дыккаг хатт кæсын байддытон. Мæ бон у зæгъын, æз ирон литературæ райдайæнæй

каронмæ æвзæр нæ зонын, фæлæ дзы ахæм зæрдæмæдзæугæ уацмысыл нæма сæмбæлдтæн. Æз Музаферæн йæхи дзæбæх нæ зонын æмæ мын уый уæлдай фылдæр бартæ дæтты йæ повесты тыххæй æргом зæгъынæн...»

Ууыл фескъуындзынæн Дудары фыст, æрмæст ма йæ писмойы каронæй æрхæсдзынæн иу хъуыдыйад: «Редакцийы кусджытæ, æз ацы гыццыл фыстæг журналмæ нæ, фæлæ йæ сымахмæ фыссын. Музаферы уацмыстæ мæ зæрдæмæ уæлдай тынгдæр цæуынц, æмæ уæ курын, ацы писмо йын фенын кæнут».

Æз уæлдæр хуымæтæджы нæ загътон: хъуамæ, лæг цы у, уый зона. Йæ аргъ дæлæмæ дæр ма тæра, цы у, уымæй йæхицæн хуыздæр æнхъæл дæр ма уа. Дудар мæ кæд цыфæнды уæлиау сæвардта, уæддæр, цы дæн, уымæй уæлдæр нæ фæуыдзынæн, стæй Абайты Васо, юбилей кæмæн фæкæнынц, уымæн цæмæй тарст — цы 'ппæлæн ныхæстæ йын фæкæнынц, уыдоныл, дам, куы баууæнда — æцæг адæймагæн уымæй тас нæу. Мæ мадæй ма мæ зæрдыл ахæм ныхас дæр лæууы: «Уымæн æвзæр-æвзæр куы фæкæнай, уæддæр ын æвзæрæй тас нæу». Æвæццæгæн, ацы ныхæстæ æндæрхуызон загъдæй дæр сфидауиккой: ис ахæмтæ, æмæ сын цæрæнбонты хорз-хорз фæкæнынц, фæлæ хорзæй никуы ницы равдисынц, афтæмæй базæронд ваййынц.

Цавæрдæр дохтыры кой-иу кодтой, цыма-иу æй Мамсыраты Мурат дзырдта, афтæ мæм кæсы. Йæ ахсæн кæмæн срыст, ахæм рынчын, дам, æм æрбахауд. Цытæ бахордтай, зæгъгæ, дам, æй куы бафарста, уæд ын, зæххыл цы нæ кæрдæджы мыггаг æмæ халсар ранымадта, ахæм нал баззад. Дохтыр æм æххæст хъусгæ дæр нал бакодта, афтæмæй йе 'ххуысгæнæг сылгоймагæн саст хъалæсæй дзуры:

— Ацы лæг хъомты дохтыры рынчын у, фæлæ ма йæ фæстæмæ чи 'рвиты, — хъæрдæрæй та загъта: — Клизмæ йын скæнут.

Рынчын уый айхъуыста, цы! Кæугæ-дзургæйæ дохтыры уайдзæфты бын фæкодта:

— Ай бæллæх нæу, æз мæлæты къахыл ныллæууыдтæн, ды та цавæрдæр клизмæйы кой кæныс!

Дохтыр фæстæмæ дæр нал ракаст, æрмæст йæхицæн дзурæгау загъта: «Æвзæрæй чи базæронд, ахæм у!»

Уыйау, æвзæрæй чи базæронд ваййы, уыдон сæхимæ иннæтæй хуыздæр фæкæсынц.

Пушкины хуызæн фыссæг уæвын зын у. Фæлæ Пушкин куыд хъуыды кодта æмæ цæмæ сидти, уый бамбарыны та зынай ницы ис. Чидæр дæ раппæлыди, рæдыдæй дæ стыр курдиаты хицау рахуыдта, цыдæр цъупмæ дæ сæргъæвта, уæд дæхицæн сихæм-кад домын райдай, дæ бадæнтæ фæнычы уæвгæйæ дæ сæр мигъты 'мбуар хæсс, дæуæн бынат кæм никуы уыдзæн, уыцы цъуппыл ныддæвдæг у, мæн ардыгæй ничиуал æрхизын кæндзæн, зæгъгæ, уæд тынг тæссаг у, æвзæрæй куы базæронд уай, уымæй.

Доцоты Дударимæ зонгæ нæ уыдтæн. Кæд æй искуы фæдтон, уæддæр æй нæ хъуыды кæнын, фæлæ мæн тыххæй цы загъта, уыдон цуроныл банымайын тæригъæд хъуыддаг уайд, мæ фыстытæн мын цы аргъ скодта, уымæ та мæм мæхи цæстæнгас ис. Æхсызгон мын цы у: чиныгкæсæг кæй нæ фæфыдæнхъæл, уый. Мæ повесть ма мын дыккаг хатт кæсын дæр райдыдта. Зондджын лæг афтæ загъта: «Дыккаг хатт цы уацмыс нæ бакæсай, уый фыццаг хатт кæсыны аккаг дæр нæ уыди». Æмæ мын æхсызгон уый у. Æгайтма уацмысы цæуыл дзырдæуы, уый кæйдæр зæрдæ фæцагайдта, кæйдæр хъысмæттæм æцæгæлон цæстæй нæ акаст, цæуылдæрты йæ ахъуыды кæнын кодта. Мæнмæ афтæ кæсы, æмæ дæ уды хъармæй иунæг адæймаджы куы батавай, цæрыны монц æм куы сæвзæрын кæнай, дæ фыстытæй йæ сæрмæ арвы цъæх куы байгом уа æмæ йæ зæрдæсаст хъуыдытыл йæ к'лух куы сиса, уæддæр æй хъуамæ адæймаг йæхицæн амондыл нымайа.

Раздæр ма Бокоты Солтаны — Додтаны кой кодтон. Мæнæй бирæ хистæр уыд, фæлæ лымæнæй цардыстæм, кæрæдзийы хойрагæй дæр фæхъæстæ стæм — уый та мæнмæ стыр хъуыддаг кæсы, нæ фыдæлтæ цæхх æмæ кæрдзынаы сомы дæр кодтой æмæ дзы ард дæр хордтой. Бирæ бæрнон бынæтты фæкуыста æмæ алы ран дæр йæ фæд бæрæгæй баззад. Ныффыста йæ хъæубæсты истори. Канд Хъæдгæрон нæ, фæлæ æппæт Советон Цæдис, ныр та Уæрæсейæн дæр, кад æмæ намысхæссæг чи уыд, йæ уыцы æмхъæуккагты хабæрттæ афтæ дæсны æмæ цæстуарзонай радзырдта, æмæ сæм бахæлæггæнæн ис. Хъыгагæн, сæ фылдæр нырма мыхуыры нæма уыдысты, фæлæ уыцы рæстæг куы ралæууа — кæй ралæудзæн, уый та мæ уырны — уæд сæ кæсджытæ цин кæндзысты, сæ размæ æмæ сæ рæстæджы ахæм адæм кæй цард, ууыл.

Додтан йæ тыхтæ фæлвардта литературæйы. Йе 'мдзæвгæтæиу мыхуыры дæр фæзындысты. Иу хатт та мæм мæ куыстмæ

æрбацыд æмæ дзæвгар рæстæг уарзон ныхæстæ фæкодтам, стæй цæуынмæ куы рахъавыд, уæд мæ цуры иу гæххæтты гæбаз æрæвæрдта, уый фæстæ ма-иу æм æркæс, зæгъгæ. Куы ацыд, уæд æм æцæгдæр æркастæн — цыппаррæнхъон, «Куыристæ», зæгъгæ, ахæм сæргондимæ...

Цыппаррæнхъонтæ фыссинмæ ме 'ргом куы аздæхтон, уæд-иу сæ арæхдæр мыхуыр кодтон, Додтан йæ цыбыр æмдзæвгæ куыд рахуыдта, ахæм иумæйаг сæргонды бын. Цы цыппаррæнхъоны кой кæнын, уымæй ссардта мæ ном:

Дæ пьеройы фындзыл куыристæ зайы,

Сæ дзырд — цыбыр, сæ хъуыды — Теркай даргъдæр...

Цы 'рнай кæна æндæр поэт цъынайæ —

Ды иу куырисæй не 'рнай кæныс къаддæр!

Бынай дзы уыд йæ ныффыссыны рæстæг амынд дæр — 1986 азы 13 ноябрь.

Рагæй нырма дæр мæ фæндыди, цас гæнæн ис, уыйбæрц хъуыды цыбырдæрæй зæгъын. Зæгъинаг дæм куы ницы уа, уæд тæссаг у, дæ дыууæ рæнхъы дæр дын даргъ куы рахоной, уымæй. Уый тыххæй цыргъзонд фысджытæй иу афтæ загъта:

Дæ дыууæрæнхъон федтон, фæлæ каст

Мæнæн нæ фæци — тынг даргъ мæм фæкаст.

О, æмæ мæ хъуыды цыбырдæрæй зæгъынæн равæрстон цыппаррæнхъон. Афтæ йыл фæцахуыр дæн, æмæ æндæр хуызы фыссæн ис, уый ма мæ рох дæр фæци. Рох та мæ кæм фæци, фæлæ дзæвгар рæстæг æндæр хуызы фыссинмæ мæ хъус раздæры хуызæн нал дардтон. Кæй зæгъын æй хъæуы, поэзийы кæцыфæнды формæйы дæр зæрдæйы æнкъарæнтæ равдисынæн ис æппæт фадæттæ дæр. Алцыдæр аразгæ у, курдиатæй, æрдзы лæвæрттæй дæ цæйас хай фæцис, уымæй. Зæгъæм, ирон поэзийы фæстаг цалдæр дæс азы стыр æргом здæхт æрцыд сонетмæ. Бирæ хорз уацмыстæ сфæлдыстой нæ поэттæ, цыппæрдæс рæнхъы кæм ис, рифмæтæ та бæлвырд фæткмæ гæсгæ æвæрд кæм цæуынц, ахæм лирикон — стæй канд лирикон нæ — æмдзæвгæтæ фысгæйæ. Æз дæр цалдæр фæлтæрæны скодтон сонет ныффыссыныл. Чи зоны, мæ размæ цы нысан æрæвæрдтон, уый зæгъын мын-иу бантыст, фæлæ, сонет цы нывтыл карст хъуамæ уа, уый æххæст кæнын мæ хъыгдардта, сæрибардзинад мын нæ лæвæрдта. Уыцы-иу рæстæг мæ мæ хъуыдытæ зæгъын дæр хъуыд — уый та уыди æппæты ахсджиагдæр, уымæн æмæ

фыссæн сис мæ къухмæ, фыццаджыдæр, уый тыххæй райстон — рæнхъытæ нымайын дæр, рифмæтæ бæлвырд фæткыл равæрыныл хъуыды кæнын дæр. Цыбыр ныхасæй, сонетæй цыппар-рæнхъон мæ удæн зынаргъдæр уыд, фылдæр бартæ мын лæвардта æмæ къорд азы, зæгъæн ис, æмæ фыстон цыбыр æмдзæвгæтæ. Минæй куы фæфылдæр сты, уæд сæ хицæн чиныгæй рауагътон, «Арв æмæ зæхх», зæгъгæ, ахæм номимæ. Рæмонты Геор «Рæстдзинад»-ы (1998 азы 2 июлы) ахæм æмдзæвгæ ныммыхуыр кодта:

*Поэт дæу н'адæм хоны, —
Дæ номæй ард фæхæрæд!
Дæ мин цыппаррæнхъоны
Дæс мин азы фæцæрæд!*

Чидæр та мын, мæ цыппаррæнхъонты чиныг бакæсыны фæстæ афтæ загъта, зындгонд хъуыдытыл, дам, дзы фембæлæн ис. Уый ныхмæ чи хъуамæ цы зæгъа! Ацы цъæх арвы бын ногæй ницы ис. Цавæрфæнды хъуыды дæр кæддæр загъд кæй æрцыд, уый ныхмæ дунейы номдзыддæр æмæ зондджындæр адæм дæр ницы зæгъынц. Ныхмæ нæ, фæлæ фидарæй æууæндынц, зæххыл ногæй кæй ницы ис, ууыл. Уымæ хъуыдыйæ дæр. Мæнæ уымæн æрмæстдæр цалдæр æвдисæны. «Кæддæр кæй нæ загъдæуыд, иунаг ахæм хъуыды дæр нæй», — фыста Теренций дыууæ мин азæй фылдæры размæ. Уыцы хъуыды иуцасдæр фендæрхуызон кодта Анатоль Франс: «Аивад æмæ сфæлдыстад ис зæронд хъуыдытæ ног хуызы зæгъыны мидæг». Евгений Богат та дыууæйы дæр дзæвгар фæбæлвырддæр кодта: «Зондджын ныхас зæгъын æмæ наукон æрхъуыдыйы æхсæн уый хъауджыдзинад ис, æмæ зонды дунейы «велосипед æрхъуыды кæнын» худæг нæ, фæлæ у тынг ахсджиаг, уымæн æмæ адæймаг æрцæуы, зондджын адæм дыууæ кæнæ æртæ мин азы размæ цы загътой, уыцы хъуыдымæ. Кæйдæр нæ бафæзмы, фæлæ уыцы хъуыдымæ æрцæуы йæхæдæг...»

Мæхиуыл цалдæр хатты, велосипед ногæй чи сарæзта, уый æмбисонд æрцыд. Цæвиттон, æмдзæвгæ ныффыссын. Цасдæр рæстæг рацæуы, æмæ, уымæй размæ кæй никуы бакастæн, ахæм уацмысыл фембæлын æмæ дзы мæ хъуыдыты æнгæс хъуыдытæ ссарын. Цæмæй мæхи æназым скæнон æмæ мæм лазхæсджытæ ма уа, уый тыххæй, мæ хъуыдыты æввахс кæмæ бацæуын, уыцы поэты æмдзæвгæйæ искæцы рæнхъ кæнæ рæнхъытæ райсын, ме

'мдзæвгæйы райдайæны сæ сæвæрын æмæ уымæй мæхи айчы къæмагурджытæй фæрвæзын кæнын.

Ноджыдæр ма йæ иу хатт зæгъын: адæймаг цы у, уый йæхицæй хуыздæр ничи зоны. Сызгъæрины тасмачъи куы хонай, уæддæр сызгъæринæй баззайдзæн, тасмачъийы сызгъæрин куы хонай, уæд сызгъæрин куыд нæ суыдзæн, афтæ...

Фыссын, фæлæ мæ фыдыхо иу минут дæр рох нæу. Тыхст рынчынай йæ ныууагътон. Мæ бон ын исты куы уайд, уæд ницæуыл бацауæрдин, уый мæн тыххæй йæ уд раттыныл дæр куыд нæ фæфæстиат уайд, афтæ.

Балцы хæдразмæ ма йæ мæ кæстæр лæппу Ацæмæзимæ абæрæг кодтам æмæ йæ цæстытæ байгом кæнынан дæр нал уыд. Уымæй цалдæр боны размæ йæ чызг Ирæимæ телефонæй дзырдтон æмæ мын афтæ зæгъы, æдзухдæр, дам, йе 'фсымæримæ ныхæстæ кæны. Куы, дам, æй бафæрсын, кæимæ дзурыс, зæгъгæ, уæд, дам, фæзæгъы:

— Ме 'фсымæримæ.

— Æмæ йæ ном цы хуыйны?

— Сосыгко. Мæнæ мын ныртæккæ дæр уый ахъæбыс кодта.

Фæстаг бонты, дам, æдзухдæр, «нæхимæ цæуын», «нæхимæ цæуын», зæгъгæ, дзуры. Куы йæ бафæрсын, Музаферы зоныс, зæгъгæ, уæд, дам, мын афтæ фæкæны:

— Уæдæ ма кæй зонын? Æз Музаферы мæхицæй фылдæр уарзын.

— Дибæйы та?

— Дибæйы дæуæн дæттын, фæлæ Музаферы никæмæн ратдзынæн.

Ирæйæн уыцы ныхæстæ фæхъыг сты, æмæ, дам, ын афтæ фæкодтон:

— Уæдæ æз та Дибæйы никæмæн ратдзынæн!..

Цалынмæ мæ нæ фæрох, уæдмæ ма йын йæ чындзы тыххæй цалдæр ныхасы зæгъон. Куыд загътон, афтæмæй йын тынг лæггад фæкодта. Ахæм лæггад, æмæ æмбисондæн хæссынæн бæззы. Фатимæйы хуызæн чындзытæ цавæрфæнды æфсинимæ дæр бафидауиккой, уымæн æмæ цæрынмæ дæсны сты, йæ хъама йæ сиынсæр чи дары, уыдоны тугæй сæм иу æртах дæр нæй. Оля йын, æвæццæгæн, Веринкайы кой арæх кодта, æппæлыдис-иу дзы, суанг ма йæ мæ мадимæ баргæ дæр акодта, дæ кæцыдæр фæзмæлдтытæй, дам, мын Чындзы мæ зæрдыл æрлæууын кæныс.

Фатимæ мын йæхæдæг та афтæ загъта: «Ме 'фсины ныхæстæ куы 'рымысын, уæд мæ иуæй-иу миниуджытæм гæсгæ мæхимæ Веринкæйы хуызæн фæкæсын».

Оляйы тыххæй дзургæйæ иу рагон хабар мæ зæрдыл æрлæу-уыд. Раджы, дыууиссæдз азы размæ Ирыстон бæрæг кодта йæ автономийы дыууиссæдз азы юбилей. Дзæуджыхъæумæ (уæды Орджоникидземæ) ссыди æви æрбацыди зæгъын растдæр уы-дзæни, уый нæ зонын, уымæн æмæ уазджытæ алырдыгæй æрба-цыдысты, уымæ тынг бирæйæ, уымæн æмæ бæрæгбонны архайдта советон бæстæйы разамонæг Никитæ Хрущев. Юбилеймæ æрба-цыдысты Цæгат Кавказы облæст, крайтæ æмæ республикæты минæвæрттæ, суанг ма Хъалмыхъхъæй дæр. Ныхасы бар уыдис алы делегацийы минæварæн дæр. Цы дзырдтой, уымæ хъуыс-той Ирыстоны алы къуымты, уымæн æмæ каджын æмбырд радио трансляци кодта. Хъалмыхъхъы автономон республикæ-йы Министрты Советы Сæрдар Г. Б. Бембинов куы ныхас код-та, уæд загъта, ирон фысджыты уацмыстæ сæ мадæлон æвзагмæ тæлмацгонд кæй цæуынц, уый тыххæй дæр. Кæй зæгъын æй хъæуы, номхыгъд райдыдта Къостайæ, уый фæстæ ма раны-матта ноджыдæр цалдæры, уыдонимæ загъта мæ мыггаг дæр.

Уыцы хабарыл цас рæстæг рацыдаид, нæ зонын, фæлæ мæ фыды хотæм сæмбæлдтæн. Ныхас ныхасы къахта, æмæ цæмæндæр автономийы юбилейы кой рауад, æмæ дын Оля афтæ куы бакæнид:

— Уыцы æмбырды Хрущев афтæ загъта, рæхджы, дам, Му-зафер суыздæн Къостайы хуызæн фыссæг.

Æз ын, мæ мидбылты бахудгæйæ, загътон:

— Афтæ нæ уыдаид...

Мæ цæстыты мын тутæ бакодта, цытæ, дам, дзурыс, Алыбег (нæ хæрæфырт, Олятæй иу хæдзар уæлдæр цардысты), дам, æй радиойæ йæхæдæг фехъуыста...

Фыццаджыдæр, афтæ кæй нæ уыд, уый, мæнмæ гæсгæ, бам-бæрстат. Иннæмæй та абон дæр нæ зонын, ме 'мдзæвгæтæ хъал-мыхъхъаг æвзагмæ чи æмæ кæд ратæлмац кодта æмæ кæм мы-хуыргонд æрцыдысты, уый, фæлæ хъалмыхъхъаг уазæг мæ мыггаг мысгæ дæр куыд æркодтаид?!

Уымæй цыппар азы раздæр та мыл æндæрхуызон цау æрцыд.

Цæвиттон, Мæскуыйы уыдис ирон аивад æмæ литератур-æйы декадæ, «Рæстдзинад»-ы бæлвырд бонтæ йеддæмæ нæма

куыстон, афтæмæй. Декадæ куы райдыдта, уыцы бон центрон газеттæ ныммыхуыр кодтой бирæ æрмæг Ирыстоны тыххæй. Иуæй, аивад æмæ литературæйы декадæ уыдис æмæ дзы фысджыты уацмыстæн æнæуæвгæ нæ уыд, иннæмæй та, мыхуыры оргæнтæ литературæмæ ныры хуызæн узал цæстæй нæ кастысты æмæ суанг бæстæйы сæйраг газет «Правда»-йы дæр æмдзæвгæтæ арæх мыхуыр кодтой. Партийы Цæгат Ирыстоны обкомы фыццаг секретарь Æгкацаты Владимиры статьяйы фарсмæ мыхуыргонд æрцыд ме 'мдзæвгæ. Газет куы фæдтон, афтæ мын цыма мæ зæрдæ судзины бырынкъæй фæрæхуыстæуыд, уый хуызæн фæдæн. Мæ бынаты æндæр исчи цин кодтаид, æз та æваст, цы уавæры бахаудтæн, ууыл сагъæсыл фæдæн. Ахæм бон хъуамæ обкомы фыццаг секретары æрмæджы фарсмæ Ирыстоны номдзыд фысджытæй искацыйы уацмыс ныммыхуыр кодтаиккой, уыдон та, йæ ном æмæ йæ мыггаг кæрæдзийы фарсмæ куыд бадынц, уый йæхи йеддæмæ чи нæма зоны, уыцы зноны студенты æмдзæвгæ равзæрстой. Мæ сагъæсыл мын бафтыдта, уыцы æмдзæвгæ ма уыцы бон газет «Советская Россия»-йы дæр куы бакастæн, уæд. Раст мын цыма фыдæнæн ми бачындæуыд, афтæ мæм фæкаст. Цæмæй ма стъæлфыдтæн: никæй бауырныдтаид, мæ фыст редакцитæй иумæ дæр мæхæдæг кæй нæ арвыстон, уый.

Цæмæй тарстæн, уый мыл æрцыди. Æз Мæскуыйы нæ уыдтæн — «Рæстдзинад»-æй, декадæ куыд цæуы, уый тыххæй æрмæг фыссынмæ ацыдысты Мæхæмæтты Ахуырбег æмæ Цæрукъаты Валодя — фæлæ мын уый фæстæ дзырдæуыд, обкомы, аивад æмæ литературæйы фарстатæ кæмæ хаудысты, уыцы секретарь хъуыр-хъуыр кодта, Дзасохы-фырт, дам, нæ литературæйы цæсгом æвдисæг куы нæу, уæд йе 'мдзæвгæ газетты куыдæй фæвзæрди.

Раст хъуыды кодта обкомы секретарь, фæлæ азым мæныл кæй æнцади, уый раст нæ уыди, уымæн æмæ æз «Правда»-мæ дæр æмæ «Советская Россия»-мæ дæр ницы арвыстон. Кæд исчи исты арвыста, уæд уый обкомы кусджытæ йеддæмæ ничи уыдаид. Æвæццæгæн, бæрæгбоны размæ Мæскуыйæ цы журналисттæ ссыди, уыдонæн радтой алыхуызон æрмæг, уыдонимæ газеттæ æмæ журналтæ дæр, цы уæ дзы бахъæуа, уымæй спайда кæнут, цы уын нæ фаг кæна, уымæй дæр уæ хъуаг нæ ныуаддзыстæм, зæгъгæ. Гъе æмæ уыцы æрмæджытимæ фæци альманах

«Литературная Осетия»-йы фæстаг номыр. Уым мыхуыргонд уыди ме 'мдзæвгæ уырыссаг æвзагмæ тæлмацгондæй æмæ йæ уырдыгæй систой. Мæнмæ афтæ кæсы, æмæ хуыздæр кæй уыд, уый тыххæй нæ: бæрæгбоны номыры фидыдта æмæ уымæн. Ныммыхуыр æй кæнæм æви нæ, уымæй ма куы фарстайккой, уæд мын фæндон кæй нæ уыдаид, ууыл та ныхас дæр нæй.

Ныр та, ацы бонты чи æрцыди, ахæм хабары тыххæй. Хæрзæрæджы Цæгат Ирыстоны педагогон институт (раздæры педтехникум — педучилище — педколледж) бæрæг кодта йæ цыппарыссæдз азы юбилей. Уыцы бæрæгбонмæ бацæттæ кодтой сæ журнал «Диалог»-ы сæрмагонд номыр. Уым мыхуыргонд æрцыд Наталья Роговцевайы статья ахæм сæргондимæ: «Скьолатæ ахуырадон литературæйæ бафсадыны хъуыддагмæ паддзахадон æмæ национ æмцæстдарды тыххæй». Уым фыссы: «Просвещение» рауагъта, сæ бындурмæ гæсгæ бынтон æндæрхуызон чи у, «Уæрæсейы адæмты литература»-йы ахæм ахуыргæнæн чингуытæ (5-æм къласæй 11-æм къласмæ. Сæ автортæ Р. З. Хайруллин æмæ С. К. Бирюкова). Уырдаæм хаст æрцыдысты алы адæмышæттыты фысджыты æмæ поэтты тæккæ зындгонддæр уацмыстæ. Куыд уырыссаг, афтæ иннæ адæмышæттыты ахуырдзаутæ дæр хъуамæ зоной Хетæгкаты Къ., Г. Тукайы, Р. Гамзатовы, М. Джалилы, Ю. Рытхэуы, Д. Кугультиновы, Дзасохты М., В. Сангийы, П. Хузангайы, Шолом-Алейхемы, Ю. Шесталовы, М. Каримы, С. Даниловы æмæ бирæ æндæрты уацмыстæ». Æз мæхи ахæм ранымады уынынæй куыдæр фестæлфæгау кодтон. Ноджы ма мыггаг астæуæй куы федтон, уæд мæхи бынтон æлхъывды уавæры банкъардтон. Дæлдæр абад зæгъæг мын куы фæуыдаин, уæд мæхи цы фæкодтаин, уыцы сагъæсы бацыдтæн. Мæ зæрдæ ма иу хъуыддагыл дардтон. Дардтон, зæгъгæ, мæхи сабыртæ кодтон кæд, зæгъын, журналы редакцийы фæрæдыдысты æмæ Уæрæсейы адæмты хуыздæр фысджыты астæумæ рæдыдæй бахаудтæн. Фæлæ, куыд рабæрæг, афтæмæй рæдигæ дæр ничи фæкодта, ранымады дæр æнæнхъæлæджы нæ бахаудтæн. Уый ма бауырныдта, Бетъырбухæй мын 5-6-æм кълæсты ахуыргæнæн чиныг куы сæрвыстой æмæ дзы ма повесть «Уалдзыгон стъалытæй» стыр скъуыдзаг мыхуыргонд куы федтон, æрмæстдæр уæд. Фæлæ ма уæддæр иу хъуыддагыл дис кодтон: чиныг, дунейы рухс куы федта æмæ дзы Уæрæсейы скьолаты пайда кæнын куы райдыдтой, ууыл

дзэвгар рæстæг куы рацыд, уæд йæ кой-йæ хъæр куыд никацæй райхъуыст? Йæ кой та куыннæ райхъуыстаид, фæлæ хабар мæнмæ цыппар азæй фылдæры дæргъы фæцыд.

XV

Дæбеимæ фембæлынмæ куыд бæллыдтæн, уый тыххæй ма фыстон. Ёрыдонмæ æрцæуинаг куы нæ уыдаид, æмæ уыцы хабар куы нæ базыдтаин, уæд, «Хъæбатырты кадæджы» авторыл лæггæй-лæгмæ искуы фембæлдзынæн, уый ма зæрды кæрон дæр никуы 'рæфтыдаид, фæлæ Михаил Шолоховимæ фембæлын ме стырдæр бæллицтæй иу уыд, уымæн æмæ, ма рæстæджы цы фысджытæ цард, уыдонæй мæм Шолоховæй стырдæр ничи кæсы. Стæй цыма, тынг куы бацархайдтаин, уæд æй уынгæ дæр фæкодтаин, афтæ дæр мæм кæсы.

Ростовы къорд хатты уыдтæн, дыууæ хатты та дæргъвæтин рæстæг. Партийы Цæгат Ирыстоны обкомы кустæйæ ма дыууæ хатты æнæхъæн мæйтæ арвыстой курсытæм. Иу мæйæ фылдæр та Новочеркасскы æфсæддон ахуырты фæдæн æмæ ма уыцы рæстæджы ма бæллиц рох никуы уыд. Курсыты заман экскурситæ уыди бирæ рæттæм. Æппæты тынгдæр дзы ма зæрдыл бадардтон Таганрогмæ балц. Федтон, Антон Чехов кæм райгуырд, уыцы хæдзар. Чехов дæр ма уарзондæр фысджытæй иу у, æмæ мын-иу фадат куы фæци, уæд, цы хъæутæ æмæ горæтты цард, уыдонæй цалдæрмæ абалц кодтон. Ялтæйы къорд хатты уыдтæн йæ хæдзар-музейы, бабæрæг кодтон, Мæскуыйы бынмæ Мелеховы горæты кæм цард, уыцы бæстыхæйттæ дæр. Шолохов та ме 'мдугон уыд, раздæр цы бæстæйы цардтæн, уый фæзуатмæ гæсгæ, зæгъæн и, æмæ ма сыхагыл нымад уыди. Стæй ма цыфæнды дард куы цардаид, уæддæр æм, уæлдæр куыд загътон, афтæмæй хæстæг цалдæр мæйы фæцардтæн. Цыбыр дзырдæй, Вешенскийы станицæмæ ацæуын къорд хатты сфæнд кодтон, фæлæ мын нæ бантыст.

Къуылых уæрццы æмбисонд та ма зæрдыл æрлæууыд. Уымæн дæр, дам, уад æрсуры. Æвæццæгæн, мæнæуы хуыммæ тæхын куы нал фæфæразы, уæд дымгæ кæцæйдæр фæзыны, хоры нæмгуытæ йын йæ цурмæ бамæрзы æмæ, йæ бон стæхын кæмæн нал вæййы, уыцы маргъы æххормаг мæлæтæй фервæзын кæны. Мæнæн дæр ма хъуыддаг афтæ рауад.

Цæвиттон, уыцы сæрд Болгаримæ командировкæйы цыдтæн.

Ирыстон æмæ Кырджалийы окруджы æхсæн хæлар ахаст-
 дзинæдтæ сæвзæрд æмæ кæрæдзимæ уазæгуаты цыдыстæм.
 Бахæлар сты газеттæ «Рæстдзинад» æмæ «Нов живот»-ы жур-
 налисттæ дæр. Уыдон махмæ цыдысты уазæгуаты, мах —
 уыдонмæ. Иу заман рад мæнмæ дæр æрхæццæ æмæ хæлар
 бæстæмæ балцы араст дæн. Мæскуымæ цалдæр боны раздæр
 ацыдтæн æмæ цыбыр рæстæгмæ ме 'хцатæн сæ бынæй рухс
 суагътон. Цы кадавар муртæ ма мæм аздад, уыдон банкмæ
 ивынмæ бахастон. Хъуамæ мын сомты бæсты радтаиккой бол-
 гайраг левтæ. Æхца цы банчы ивтой, уым нымадæй цалдæр
 адæймаджы йеддæмæ нæ баййæфтон. Бацæугæйæ рахизырдыгæй
 фарс æртæ сылгоймаджы æмæ дыууæ ацæргæ лæджы рады
 æнхъæлмæ кастысты. Мæ нымадмæ гæсгæ хъуамæ се 'ргом
 тæрхæджыты 'рдæм здæхт уыдаид, уыдон та, аивæй галиуыр-
 дыгæй цы тæрхæджытæ уыди, уыцырдæм кастысты. Уым та
 уыдис æрмæстдæр иу адæймаг. Фылдæр адæмы цурмæ бацыдтæн
 æмæ, мын кæй фæстæ æрлæууыдтæн, уыцы сылгоймаг
 хæрзæггургæггæ хъусынгæнæгау мæ хъусы æрбадзырдта: «Шо-
 лохов!» Æз, йæ цæстытæй мын кæдæм ацамыдта, уырæм
 акастæн æмæ æцæгæйдæр, къамтæм гæсгæ мын хорз зонгæ чи
 уыд, уыцы фыссæджы цæсгом ауыдтон. Æваст мæ зæрдæ цыдæр
 адджын рæхуыст скодта. Иу уысммæ йыл къяхæй сæрмæ мæ
 цæст æрхастон. Стыр лæг æнхъæл ын нæ уыдтæн, фæлæ афтæ
 ныллæгæй дæр мæ цæстытыл нæ уад. Тæрхæгæй уæлæмæ дзы
 зынди æрмæстдæр йæ сæр. Хъæмпын худ ыл куы нæ уыдаид,
 уæд йæ асæй дзæвгар ахаудаид. Кæд, мæнмæ куыд ныллæг
 фæкаст, афтæ ныллæг нæ уыд, уæддæр бæрæг нæй, уымæн æмæ,
 цы стыр хъуыддæгтæ сарæзта, уыдон нымайгæйæ, цыма йæ ас
 дæр гыццыл хъуамæ ма уыдаид, цæмæдæр гæсгæ афтæ нымад-
 тон. Тæрхæджы фалæ мæ цæст æрхæцыд цалдæр сылгоймагыл.
 Чи зоны, иу йеддæмæ дзы йæ куыст нæ кодта, фæлæ иууылдæр
 змæлгæ кæй кодтой, уымæ гæсгæ банхъæлæн уыди, иууылдæр
 Шолоховы кой кæнынц, зæгъгæ. Иу заман Шолохов цæмæндæр
 махырæм разылд æмæ иууылдæр, цыма нæ исты давгæ бафип-
 пайдæуыд, уыйау фестæм. Шолохов фæстæмæ азылд, фæлæ
 йæм махæй фыццаджы хуызæн кæсын æргомай ничиуал бауæн-
 дыд. Æз æй уæддæр аивæй хъахъхъæдтон, кæд мæм йæ цæсгом
 иуварсырдыгæй йеддæмæ нæ зынд, уæддæр. Иу рæстæджы йæ
 армытæппæн йæ урс рихитыл æруагъта, цавæрдæр гæххæтты

цыдæртæ афыста, йæ дзыппы чысыл тыхтон авæрдта æмæ дуармæ йæ ных сарæзта.

Мæхинымæр ахæм хъуыдымæ 'рцыдтæн. Куыддæр уынгмæ ахиза, афтæ йæ фæдыл цæудзынæн æмæ йæм алырдыгæй дæр дзæбæх бакæстытæ кæндзынæн, зæгъгæ, фæлæ мæ фæндтæ, судзгæ къæйыл нæлхæйы чысыл къæртт куыд атайа, уымæй дæр тагъддæр атадысты. Уынгмæ йæ фæдыл тагъд-тагъд бæргæ рауадтæн, фæлæ зæххы скъуыды ныххауæгау фæцыдæр. Цыма иу нæ, фæлæ зæххыл цыдæриддæр уæрццæй уыдис, уыдон мæ къухæй æмпæррæст ныккодтой, уыйау фæдæн. Куыд бамбæрстон, афтæмæй йæм æдде машинæ æнхæлмæ каст æмæ, куыддæр дуарæй рахызт, афтæ дзы абадт, æмæ йæ æнæкæрон машинæты уылæн йемæ ахаста.

Болгаримæ цæугæйæ мæлæты бирæ æхцатæ дæр нæ ивтой, æдæппæт дæс туманы — уæвгæ, уый Югославимæ цæйбæрц ивтой, уымæй цыппар хатты фылдæр уыд: уырдам мын, «мын», зæгъгæ, нæ алкæмæн дæр баивтой фæйна цыппар æмæ ссæдз сомы — фæлæ мæнмæ фондз туманы йеддæмæ нал баззад, æмæ сæ куы баивтон, уæд банкæй рацыдтæн уæнтæхыл æмæ сæргуыбырæй. Шолоховмæ хæстæгдæр кæй нæ бацыдтæн æмæ йæ дзæбæхдæр кæй нæ федтон, уый тыххæй мæхи фæсмонай хордтон, фæлæ ма дзы цы рауадаид?..

Куы зæгъын, Шолоховы хуызæн фысджытæ, чи зоны, алы æнус нæ гуырынц. Уый бæрæг уыд, Нобелы преми йын кæй радтой, уымæй дæр. Ахæм кады аккагыл ма уыцы премийы комитеты уæнгтæ банымадтой ноджыдæр цалдæр уырыссаг фыссæджы, фæлæ уыдонæй алчи дæр Советон хицаудзинадыл Шолоховы хуызæн иузæрдион куы уыдаид, уæд Нобелы преми йæ цæсты кæронæй дæр нæ федтаид, уæлдайдæр Александр Солженицын, Иосиф Бродский æмæ Борис Пастернак. Уыдонæй иуы дæр Иван Бунинимæ абарæн нæй, уымæн æмæ уый уыди, нудæсæм æнусы чи цард, уыцы генион уырыссаг фысджыты традицитæ намысджындæр хæццæгæнджытæй иу. Фæлæ уый дæр Нобелы премийы ад нæ бамбæрстаид, коммунизмы ныхмæ куы нæ тох кодтаид, уæд. Уæвгæ, дардæй таурæгътæ цы хæссын, мах рæстæгмæ бынтон æввахс чи у, ахæм нæ цæстыты раз куы ис, уæд!

Цымæ цавæр сабырдзинад æрхаста, цы бæстæйы райгуыр — чысыл ма бахъæуа, йæ «райгуырæн бæстæйæн», зæгъгæ, ма

ныффыссон: иудæйæн та цæй райгуырæн бæстæ ис — уымæн дæр æмæ æгас дунейæн дæр, Коммунистон партийы сæргъы чи лæууыд æмæ йæ царды стырдæр нысан коммунизм фесафын кæмæн уыд, уыцы цæстфæлдахæг? Йæ мыггаг ын куы нæ зæгъон, уæддæр мæ алчидæр кæй бамбардзæн, уый зонын, фæлæ йæ уæддæр зæгъын — Михаил Горбачев. Цымæ, уымæн сабырдзинады тыххæй Нобелы преми чи радта, уыдонæй фæсмон никуы никæмæ 'рцыд? Дæсгай азты йæ кад уæлæмæ-уæлæмæ кæмæн цыд, уыцы премийы кад цæсты нæ бафтыдтой?

Кæннод Александр Солженицын! Йе 'ппæт сфæлдыстады, Михаил Шолоховы радзырд «Судьба человека»-йы («Адæймаджы хъысмæт»-ы) сæйраг хъæбатыр Андрей Соколовы фарсмæ кæй æрæвæрай, иунæг ахæм фæлгонц ис? Йæ дæсгай томтæ йын фондзыссæдз хатты куы бакæсай, уæддæр дзы, дæ зæрдыл кæй бадарай, иу ахæм сурæт не ссардзынæ. Ноджы ма, Шолоховыл цы цъыфкалæнтæ фæкодта, уый та? Куыд ис ныббарæн ахæм дыдзæсгомæн? Уый йын мæ хъуыдымæ гæсгæ нæй ныббарæн, фæлæ, уырыссаджы загъдау, кæй уасæнæй æхситт кодта, уыдон ын нæ ныббарстаиккой, йæ бæстæйы ныхмæ куы нæ сыстадаид æмæ йын йæ хуыздæр фыссæджы цæсты бафтауыныл афтæ хъазуатонæй куы нæ тох кодтаид, уæд. Нобелы преми, чи æмæ кæм дæттынц, уый зонгæ дæр нæ бакодтаид.

Цæй, алкæмæн дæр Уæллаг тæрхонгæнæг уæд, фæлæ ма мæм Шолоховы тыххæй цыдæр зæгъинагтæ ис æмæ сæ сымах дæр куы базониккат, уый мæ фæнды...

Мæ хо Райæ фæсаууонмæ Мæскуыйы финансон-экономикон институты ахуыр кодта. Паддзахадон фæлварæнтæ лæвардта Ростовы æмæ æнæнхъæлæджы фембæлд Шолоховимæ. Райæ мын æй афтæ радзырдта:

— Уазæгуаты цардтæн дыккаг уæладзыджы. Иу бон нын нæ уæладзыджы администратор афтæ зæгъы, уæ хæдфарсмæ номыры, дам, Шолохов æрцард. Йæ фенын мæ тынг фæндыд, фæлæ кæд æрбацæудзæн, уый чи зыдта! Тыргътæй-иу мæм исты уынар куы 'рбайхъуыст, уæд-иу бæргæ ракастæн, фæлæ дзы Шолоховы хуызæныл мæ цæст никуы 'рхæцыд. Иуахæмы бынтон æрæджиау, æвæццæгæн, æмбисæхсæвæй дæр фæфалдæр, афтæ дыууæ нæлгоймаджы хъæрæй ныхас мæ хъусыл ауад. Æнæуынарæй дуар байгом кодтон æмæ зыхъхъырæй ракастæн. Шолоховы мын цы базонын хъуыд, чингуыты йын йæ къам иу æмæ

дыууæ хатты, мыййаг, куы нæ федтон. Фыссæг асинты хæцæныл æрæнцой кодта æмæ бынмæ кæимæдæр дзырдта. Йе 'мныхасганæджы уынгæ нæ кодтон, фæлæ йын йæ хъæлæс хъуыстон: «Мишæ, мауал лæуу, ацу!» Фæлæ Шолоховы фæхицæн уæвын нæ фæндыд. Иуцасдæр ма аныхæстæ кодтой, стæй кæрæдзийæн хæрзæхсæв загътой.

Шолоховы кой ма мын æрæджы ракодта партийы Цæгат Ирыстоны обкомы раздæры секретартæй иу. Уый та йыл Мæскуыйы фембæлд. Дыууæйæ дæр рынчындоны хуыссыдысты. Уый, дам, мæнæй раздæр бахауд Кремлы рынчындонмæ. Нæ палатæтæ кæрæдзимæ хæстæг уыдысты æмæ, дам, æй куы базыдтон, уæд сфæнд кодтон йæ бабæрæг кæнын. Дарддæр секретарæн йæхимæ байхъусæм:

— Мæ астæуккагазиаг хæлæрттæй мын чидæр дæргъæццон бур-бурид неси æрбахаста. Ныр æдде — зымæг. Мæхинымæр ахъуыды кодтон, Шолоховæй адджындæрæй йæ кæимæ «акусарт» кæндзынæн, зæгъгæ, æмæ йæ, неси дæр мемæ ахастон, афтæмæй хуынимæ бабæрæг кодтон. Кæрæдзиуыл куыннæ баццин кодтаиккам. Уымæй размæ Иссæимæ дæр, иунæгæй дæр къорд хатты фембæлдыстæм. Кæй зæгъын æй хъæуы, Иссæйы кой дæр нæм рауад. Шолохов мын ахæм хабар радзырдта. Плийы-фыртимæ, дам, кæцыфæнды афон дæр фæныхас кæнæм. Иуахæмы, дам, æм фæсæмбисæхсæв бадзырдтон æмæ йын афтæ зæгъын, искуы ма Ирыстонмæ цуаны ацæуæм, кæнæ та дæхæдæг мемæ цом æмæ ам нæхимæ, Доны, мæ хæлæрттимæ кæсаг æрцахсæм. Иссæ мæм фæхъуыста, стæй мын афтæ зæгъы: «Ми-хаил, æз дæуимæ кæдæмфæнды цæуыныл дæр разы дæн, æрмæст фæсæмбисæхсæв дыууæ сахатыл нæ». Ирыстонмæ ацæуынмæ Иссæйы нæ равдæлд, фæлæ йæ æз Донмæ кæсаг ахсынмæ ахуыдтон. Мæ хæлар-кæсагахсджыты куы бафарстон, кæй уæм æрбахуыдтон, уый зонут, зæгъгæ, уæд æй ничи базыдта, фæлæ йын йæ мыггаг куы фехъуыстой, уæд иууылдæр сæ бынæттæй фестæдысты æмæ йыл цинтæ кæнынмæ фесты. Фæсаууонмæ йæ иууылдæр зыдтой...

Æнæнхъæлæджы кæимæ базонгæ дæн, уыдонæй иу уыд Григори Коновалов, зындгонд роман «Истоки»-йы автор. Æнæнхъæлæджы уымæн зæгъын, æмæ мæ газет «Молодой коммунист»-ы редакторæй куы нæ сæвæрдтаиккой æмæ мæ уый тыххæй Мæскуымæ цæуын куы нæ бахъуыдаид, уæд нæ фембæлдаиккам.

Йемæ фембæлынмæ та уый тыххæй бæллыдтæн, æмæ, уæлдæр цы романы кой скодтон, уый, раздæр, йæхæдæг Саратовы кæм куыста, уыцы журнал «Волгæ»-йы ныммыхуыр кодта æмæ уыцы ран афтæ фыста: «Мæнæ ныртæккæ, фæсæмбисæхсæв, Сталин йæ бæстæйы минæварады, Черчиллимæ æмкъл уаты уæвгæйæ, уæлдай тынгдæр æнкъардта, Черчиллимæ сæ ивгъуыд цас æнæба-фидаугæ уыди æмæ сæ фидæн та ноджы фыдæхдæр кæй уыдзæн, уый. Æмæ, Черчиллы цард йæхи цардимæ баргæйæ, йæхинымæр дарддæр быцæу кодта Черчиллимæ.

Герцогты рагон мыггаг Мальбороы байзæддаг Рандольфæй америкаг газет «Нью-Йорк Таймсы» хъæздыг хицауы чызг ныййардта лæппу — Уинстон Леонард Спенсеры. Иосифы мад та уыдис гуырдыаг хъазайраг зæхкусæг Георгийы чызг Екатерина, йæ фыд та цырыхъхуыйæг ирон лæг — Дзугаты Иваны фырт Виссарион».

Роман хицæн чиныгæй куы рацыд, уæд дзы уыцы бынат нал уыд. Цæуыннæ, уый базонын мæ фæндыд æмæ мын уыцы фадат фæцис.

Цæмæй редакторы бынаты кусын райдыдтаин, уый тыххæй мæ хъуамæ сфидар кодтаиккой Мæскуыйы, фæскомцæдисы Центрон Комитеты. Уым уыцы рæстæг инструкторæй куыста æвæджиауы сыгъдæгзæрдæ лæппу æмæ курдиатджын поэт Васили Шабанов. Стыр хъыгагæн, фæстæдæр трагикон хуызы фæмард, Киргизийы, командировкæйы дзы уыдис, афтæмæй. Цавæрдæр салдат, йæ сæрызонд кæмæн фæцудыдта, ахæм, æдхæцæнгæрзтæ æфсæддон хайæ ралыгъд æмæ тыгъд быдыры, Васили цалдæр лæппуимæ цы машинæйы фæцæйцыд, уый æрурæдта æмæ се 'ппæтыл дæр автомат ауагъта...

Уыцы Шабанов дæр саратоваг уыд. Коноваловимæ иумæ куыстой æмæ мын уый зæрдæ бавæрдта, æз, дам, дæ йемæ базонгæ кæндзынæн. Уыцы рæстæг Мæскуыйы Уæрæсейы Федерацийы Фысджыты цæдис æмæ фæскомцæдисы Центрон Комитет сарæзтой иумæйаг æмбырд æмæ дзы æвзæрстой æрыгæтты сфæлдыстад. Æмбырдмæ хуынд уыдтæн æз дæр, фæлæ мын æй Ирыстоны кæнæ хъæр не скодтой, кæнæ та хабар афоныл не схæццæ. Цыдæриддæр уыди, уæддæр æз æмбырдмæ бахаудтæн. Уыдис дзы дыууæ докладгæнæджы. Æрыгæтты поэзи æвзæрста Давид Кугультинов, прозæ та — Григори Коновалов. Дыууæ докладмæ дæр байхъуыстон. Давид кæмæй æппæлыд,

уыдоны номхыгъдмæ æз дæр бахаудтæн. Æхсызгон мын уыд, кæй зæгъын æй хъæуы, утæппæт адæмы æхсæн мæ мыггаг фехъу-сын, фæлæ мæ Коноваловимæ фембæлыны хъуыды иу уысм дæр рох нæ уыд, æмæ, Шабановæй куыннæ фæхицæн уон, ууыл архайдтон. Адæм сæ зымæгон уæладарæс кæм раластой, уым рады лæуджытæй базмæлæн нал уыд. Уалынмæ асинтыл Коновалов дæр æрцæйхызт. Васили йæ куы ауыдта, уæд мын мæ къухыл фæхæцыд æмæ мæ йæ размæ бахуыдта. Базонгæ мæ кодта. Цæгат Ирыстоны фæсивæды газеты редактор мæ рахуыдта, афтæмæй уыцы бынаты иу бон дæр нæма бакуыстон, фæлæ мæ фæскомцæдисы Центрон Комитеты куы сфидар кодтой, уæд, æвæццæгæн, редакторыл нымад æрцыдтæн, æмæ Шабанов дæр уымæн афтæ загъта. Бæстон ныхасæн фадат нæ уыд, æмæ йæ комкоммæ бафарстон, журналы Черчилль æмæ Сталины тыххæй цы фыст уыд, уый чиныгмæ цæуыннæуал бахастай, зæгъгæ. Григори йе здыхт рихи адаудта, стæй йæ рахиз къухы амонæн æнгуылдзæй уæлдæф срæххойæгау кодта æмæ, йæ мидбылты бахудгæйæ, загъта:

— Уый уæлдæр хицауады афтæ бафæндыд.

— Цæмæн? Исты æфсон ын ссардтой?

— Уæдæ! Дыууæ адæмы, дам, кæрæдзиуыл нæ ардаудзыстæм. Уыцы хабæртæ æз Мæрзойты Сергейæн дзырдтон. Никуы дын ницы загъта?

— Никуы. Григори Иваны фырт, нæ дæ 'вдæлы, уый зонын, — йæ бинойнаг, рæсугъд æрыгон бурдзалыг сылгоймаг æм чысыл дарддæр æнхъæлмæ каст, асинтыл дæр иумæ æрцæйхызтысты, — фæлæ, Сталины фыд ирон уыд, уый цæмæй базыдтай?

Коновалов та йæ мидбылты бахудт æмæ, ныр та йæ галиу къухы амонæн æнгуылдз бынмæ фæцаразгæйæ, загъта:

— Уыдон иууылдæр архивты фыст сты..

Дарддæр ма цæуыл дзырдтаиккам, ахæм хъуыддæгтæ бæргæ уыд, фæлæ йын йæ бинойнаг, стæй йæхицæй дæр æфсæрмы кодтон, æмæ ууыл нæ ныхас фæци..

Фысджыты сфæлдыстадон хæдзæрттæй хуыздæр фадæттæ кусынаг никуы уыдис. Ничи дæ зоны, никæй зоныс — уæвгæ, уый дæр бынтон раст нæу: адæймагæн зонгæ кæм нæ разындзæн, ахæм нæй, стæй æнæхъæн мæй кæм фæуай, уым дæ зонгæты нымæцыл куыннæ хъуамæ бафта! — кæд дæ исчи зоны, уæддæр æмбары, ардæм цæмæ 'рцыдтæ, уый æмæ дæ нæ хъыгдары. Хицæн

уаты цæрыс, радио, телефон, телевизор хъыгдарæг дæ нæй, уымæн æмæ дзы уыдон не сты. Кæд дæ уыдонæй искацыйы æххуыс хъæуы, уæд сын ис сæрмагонд бынат æмæ, табуафси, уырдаæм кæдфæнды дæр дæ бон бацæуын у.

Æмæ кæм нæ уыдис ахæм хæдзæрттæ! Уæрæсейы цалдæр раны, Прибалтикайы, Сомихы, Абхазы, Хъырымы... Дæ бон сæм алы аз дæр цæуын уыди. Кæд дæ рæстæг æмæ гæнæнтæ амыдтой, уæд та — арæхдæр. Ныры хуызæн алцы туджы аргъ нæ уыди. Кæм дзы нæ уыдтæн, ахæм бирæ нал баззад. Раздæр арæхдæр цыдтæн Хъырым (Планерское æмæ Ялтæ) æмæ Пицундæмæ, фæстæдæр та — Мæскуыйы бынмæ, А. С. Серафимовичы номыл фысджыты сфæлдыстадон хæдзар «Малеевкæ»-мæ.

Кæцы аз уыд, уый нал хъуыды кæнын, фæлæ та иуахæмы «Малеевкæ»-мæ абалц кодтон. Рæсугъддæр бынатæн равзаргæ нæй. Машинæты уынæр æмæ газты тæфæй — дард, йæ алыварс — нæзы хъæд. Уæлдæф — сыгъдæг, æрдзы сабырджинад алыхуызон мæргъты зард йеддæмæ ницы халы. Кæннод дзы цæйбæрц зындгонд фысджытимæ фембæлдтæн, уый та! Мариттæ Шагинян, Петр Проскурин, Лев Ошанин, Владимир Бушин, Булат Окуджава, Марк Лисянский, Бэла Ахмадулина, Васили Песков... Ды сæ зоныс, уыдон — нæ. Уым диссагæй ницы ис. Уæлдæр чи фæлæууы, уый дарддæрмæ зыны. Адæмæн се 'ппæтæн иу æмвæзадыл лæууæн нæй. Алчидæр йæхи бынаты фидауы.

Уыцы аз мæ уаты тæккæ бакомкоммæ æрцард Васили Песков, ныртæккæ дæр ма газет «Комсомольская правда»-йы уацхæссæгæй чи кусы æмæ йæ бирæ цымыдисаг æрмæджыты тыххæй Ленины преми кæмæн радтой, уыцы Васили Песков. Кæддæр Мæскуыйы мæ куысты фæдыл курсыты уыдтæн æмæ ма йыл уым дæр фембæлдтæн. Алы бæстæты уæвгæйæ цымыдисаг æрмæг куыд æмбырд кодта, уыцы фæлтæрдджинады тыххæй нын дзырдта семинарты рæстæг. Стæй канд дзургæ нæ, фæлæ нын æвдыста йæ къамтæ дæр. Мах, семинары архайджытæ, бирæ уыдыстæм æмæ йемæ нæ базонгæ дæн. Нæ базонгæ стæм, мæ бакомкоммæ мæймæ 'ввахс куы фæцарди, уæд дæр, фæлæ кæрæдзийæн салам лæвæрдтам, уымæн æмæ, бон цалдæр хатты кæимæ æмбæлай, уый фæрсты æцæгæлоны хуызæн цæуын аив нæ уыд. Уыйхыгъд базонгæ дæн Башкирийы адæмон поэт Мустай Каримимæ. Цалдæр изæры нæзы бæлæсты бын цы бирæ

к'яхвэндæгтæ уыд, уыдоныл дзæвгар фæтезгъо кодтам. Нæ фынгтæ кæрæдзимæ хæстæг уыдысты. Мустай æмвынг уыдис Расул Гамзатовы чызджытæй иуимæ.

Каримимæ ныхасгæнгæйæ Тауаситы Сослæнбеджы кой куына ракодтаин! Башкирты национ хъæбатыр Салават Юлаевы цыртдзæвæн, зæгъын, ирон кæй скодта, уый, зоны? Диссаг æм фæкаст мæ фарст. Куынна, дам, æй зонын. Стæй, дам, æй нæ республикæйы та чи нæ зоны.

Тауаситы Сослæнбеджы æз дæр зыдтон. Бабæрæг æй кодтон Мæскуыйы Верхняя Масловкæйы уынджы йе 'рмадзы. Федтон, Салават Юлаевы фæлгонц саразыныл цæйбæрц фæлварæнтæ фæкодта, уый дæр. Уфайы Урсдоны бæрзонд былгæрон кæй сæвæрдтой, Салават Юлаевы уыцы цыртдзæвæн æнæмæнг тæккæ æххæстдæр уыдис, фæлæ йе 'рмадзы кæй федтон, уыдонæй кæцыфæнды дæр хицæн уацмысæн бæззыди.

Сослæнбег мын йæ царды хабæрттæ бæстон фæдзырдта. Цалымæ Салаваты цыртдзæвæн æвæрд æрцыдис, уæдмæ йын бирæ хъыщыдæттæ баназын кодтой. Алы æфсонæй йын йæ размæ цæлхдуртæ æвæрдтой. Паддзахадон премимæ йæ кæй æвдисдысты, уый æмбæрстой æмæ чидæртæ архайдта уыцы кадæй йæхицæн хай ратоныныл, фæлæ Тауасийы-фырт се 'ппæты ныхмæ æрлæууын дæр бафæрæзта, цыртдзæвæны авторыл нымад æрцыд, чи йæ сарæзта, уый — Тауаситы Сослæнбег. Цытуарзаг адæмæй йæ фарсмæ æрлæууын никæй бауагъта. Стыр аргъ ын скодта паддзахад: йæ бирæ азты фæллойы тыххæй йын лæвæрд æрцыд Паддзахадон преми. Уыдæттæ хорз зыдта Мустай Карим дæр.

Дыууæ æви æртæ боны рацыдаид, афтæ, нæ фынджы уæлхъус цы уæгъд бынат уыд, уырдаæм хæрæндоны кусæгимæ æрбацыд ныллæггомау бæзæрхыгтæ лæг æмæ, иууылдæр æй куыд хъусæм, афтæмæй загъта:

— Яков Козловский! — æмæ мæ фарсмæ уæгъд бандоныл æрбадти.

Мæ хъуыдытæ мæ кæрæдзийы фæдыл кæдæмыты нæ ахастой! Цал æмæ цал поэты сдзурын кодта уырыссаг æвзагыл ацы курдиатджын адæймаг! Æппæты фыццаг мæ зæрдыл æрбалæуыд Расул Гамзатов. Йæ бирæ тæлмацгæнджыты æхсæн Яков Козловский æмæ Наум Гребнев бæрæг дарынц. Арæхдæр æй кæй тæлмац кодтой, канд уый тыххæй нæ — сæйрагдæр, хуыздæр æй

кай тæлмац кодтой, уый тыххæй. Ирон поэзийæн дæр чысыл хæрзты нæ бацыдысты, уæлдайдæр Яков Абрамы фырт. Уырыссаг æвзагмæ раивта ирон адæмон сфæлдыстады уацмыстæ, Джусойты Нафийы æмдзæвгæтæ... Цыбыр дзырдæй, мах цы фынджы уæлхъус бадтыстæм, уый уыди цыппæркъахыг, растæр зæгъгæйæ та, цалынмæ Козловский нæ фæзынд, уæдмæ лæууыди æртæ къахыл, фæлæ ныл Яков куы 'рбафтыд, уæд йе 'ппæт къæхтыл дæр æнцой кæнын райдыдта.

Мах дæр ын нæхи бацамыдтам æмæ иу цæхх, иу кæрдзын хæрын райдыдтам.

Ахæм адæмтæ ис, æмæ семæ цасфæнды рæстæг зонгæ куы уай, уæддæр кæрæдзийы иугæнæг ныхасмæ никуы рахизынц, æмхуызон хъуыдытæ сæм никуы равзæры, иу æвзагыл никуы сдзурынц. Ис æндæрхуызон адæмтæ дæр: сæ ныхæстæ кæрæдзийыл фæбадынц, иу цы зæгъынмæ фæхъавы, уый иннæ æнæбирæ дзургæйæ дæр бамбары æмæ се 'хсæн равзæры хæлар ахаст-дзинадтæ. Афæ рауад мæ хъуыддаг Яков Козловскимæ. Цыбыр рæстæгмæ иу æвзагæй дзурын райдыдтам, уымæн æмæ нæ иумайаг зонгæтæн æмхуызон аргъ кодтам, царды вазыгджындæр цаутæ иухуызон цæстæй кастыстæм, дунейы цытæ цæуы, уый иу тæразæй барстам.

Уæгъд рæстæг нын-иу куы фæци, уæд-иу сыгъдæг уæлдæфмæ нæхи айстам, æмæ-иу нын алы хатт дæр уыди, цæуыл дзурæм, уый. Нæ дыууæйæн дæр маст уыд, адæмтæ æддæг-мидæг кæй ауадысты æмæ кæрæдзийы кæй нал æмбарынц, уый. Зын нын уыди Советон Цæдисы фехæлд. Уый мæ дыгайрæнхъон æмдзæвгæтæй иуы афтæ равдыстон:

Арфæтæ систой — уымæн у дуне æвдисæн —

Иугонд Штаттæ Дихтæ Советон Цæдисæн.

Фæстæдæр уыцы æмдзæвгæйы дæлрæнхъон тæлмац æндæр уацмыстимæ Яковмæ арвыстон æмæ йæ уырыссаг æвзагмæ раивта. Мæ хъуыдытæ — стæй, æвæццæгæн, æмдзæвгæ дæр — йæ зæрдæмæ кæй фæцыдысты, уый бæрæг уыд, йæ тæлмацгонд æмдзæвгæты номхыгъдмæ кæй бахауд, уымæй дæр. Уый ма ноджыдæр иу хатт рабæрæг, фæстæдæр Мæскуыйы литераторты центрон Хæдзары нын Уæрæсейы Федерацийы фысджытимæ фембæлд куы уыди, уæд дæр. Уырдаæм æрбацыди Цæгат Ирыстоны президент Галазты Ахсар. Хуынд уазджытимæ уыдысты Сергей Михалков, Валентин Сорокин, Яков Козловский...

Иууылдæр зæрдиагæй дзырдтой Ирыстон æмæ йæ адæмы тыххæй.

Фысджыты хæлардзинадæн цы ахадындзинад ис, уымæй райдыдта йæ ныхас Яков Козловский æмæ йæ фæци æмдзæвгæтæй. Кæронбæттæны бакаст, уæлдæр цы дыууæрæнхъон æмдзæвгæ 'рхастон, уый уырыссаг æвзагмæ йæхи тæлмацæй, æрмæст мæ хъуыдытæ дыууæ рæнхъы бæсты загъта цыппар рæнхъæй.

Куы загъын, Козловскиймæ тынг бахæлар стæм. Цыма рагæй зонгæ уыдыстæм, уыйау æм цавæрфæнды фарст раттын дæр мæ бон уыд. Арæх-иу нæм рауад Расул Гамзатовы кой. Æз æй, кæй загъын æй хъæуы, Козловскийы хуызæн хорз нæ зыдтон, фæлæ цалдæр хатты йемæ фембæлдтæн, уыдтæн Махачкалаы йæ хæдзары дæр...

Мин фарастæдæ æхсай цыппæрæм азы Михаил Юрийы фырт Лермонтовы райгуырдыл сæххæст æнус æмæ æрдæг. Уыцы каджын бæрæгбон Советон Цæдисы бирæ рæтты нысан кодтой, уæлдайдæр та Мæскуыйы, Пензæйы, Пятигорскы.

Цытджын поэты цард æмæ сфæлдыстад æнафæхицæнгæнгæ баст у Кавказимæ. Мæнæ куыд фыста нæ райгуырæн бæстæйы тыххæй: «Кавказы урссæр хæхтæ, зæрдæбынæй уын арфæ кæнын! Сымах мын барæвдыдтат мæ сабидуг, бæрзонд мæ систой уæ айнæг къæдзæхтæ, батыхтат мæ уæ æврæгъты, сахуыр мæ кодтат бæрзондмæ тырныныл. Уæдæй фæстæмæ бæллын уæ уындмæ, тырнын арвы цъæхмæ».

Поэты юбилей каджынаы сбæрæг кæныныл зæрдиагæй бацархайдтой Кавказы цæрæг адæмтæ иууылдæр. Фæсте нæ баззадысты дагестайнагтæ дæр. Дагестаны фæскомцæдисы обком æмæ республикæйы Фысджыты цæдис бауынаффæ кодтой Цæгат Кавказы Лермонтовы кары поэтты Махачкаламæ æрбахонын. Цæгат Ирыстонæй уырдаæм ацыдыстæм æртæйæ: Гаджиты Георги, Малиты Васо æмæ ацы рæнхъыты автор. 1964 азы 4 октябры нæ изæр бахастам Дагестаны сæйраг горæтмæ æмæ иннæ уазджыты хуызæн æрфысым кодтам уазæгуаты. Бирæ рæстæг нæма рацыд, афтæ, цы уаты цардыстæм, уый дуар æрбахостауыд. Мидæмæ, зæгъгæ, куы загътам, уæд дуар байгом, æмæ йæ мидбылты худгæ къæсæрыл æрбахызт Расул Гамзатов. Æз æй уымæй размæ никуы федтон, фæлæ Гаджиты Георгиимæ зонгæ уыдысты æмæ кæрæдзиуыл бацин кодтой. Базонгæ ис махимæ дæр. Фæстæдæр куыд базыдтам, афтæмæй

«æгасцуай» зæгъынмæ æрмæстдæр мах делегацимæ æрбацыд. Уазджытæ та алы рæттæй уыдысты: Кæсæг-Балхъарæй, Адыгейæ, Хъæрæсе-Черкесæй, Хъалмыхъхъæй, Цæцæн-Мæхъхъæлæй...

Кæд уазджытæ мах уыдыстæм, уæддæр нæ уаты Расулæй уазæгдæр нæ уыд, æмæ уайтагъд фынг æвæрынмæ февнæлдтам. Нæхимæ цы нæ разынд, уыдон буфетæй æрбадавтам æмæ цыбыр рæстæгмæ хъарм хæринагæй фæстæмæ алцæмæй дæр цæттæ уыдыстæм. Уыдис дзы, кæй зæгъын æй хъæуы, карз нозт дæр. Расулæн дынджыр агуывзæйы (арахънуазæн агуывзæтæ уазæгуаты нæ разынд) иу сыкъайы бæрц уырыссаг арахъхъ куы рауагътам, уæд хатыркурæгау бакодта:

— Ныртаккæ нæ нуазын, — стæй ма йæ ныхасмæ бафтыдта: — Куы нæ фæнуазын, уæд мæ сылгоймæгтæ дæр ферох вæййынц...

Дыккаг бон М. Горькийы номыл театры М. Ю. Лермонтовы райгуырды 150 азы кадæн уыд стыр литературон изæр. Сæрдариуæг дзы кодта Ленины номыл премийы лауреат, Дагестаны адæмон поэт, республикæйы Фысджыты цæдисы сæрдар Расул Гамзатов. Уый йæ разныхасы загъта: «Ацы бонты нæ райгуырæн бæстæ кадджынæй бæрæг кæны Лермонтовы юбилей. Махæн тынг æхсызгон у ам, Махачкалайы дæр бæрæгбон кæй сарæзтам, уый. Цытджын поэты зæрдæйы баиу сты Уæрæсе æмæ Кавказы зæрдæтæ». Уый фæстæ сæрдариуæггæнæг, театрма цы бирæ адæм æрбацыд, уыдоны базонгæ кодта уазджытæй алкæимæ дæр. «Лермонтов æмæ Кавказ» — ахæм темæйыл доклад скодта хъуымыхъхъаг поэт А. Асеков.

Трибунæмæ радыгай хызтысты æфсымæрон республикæты минæвæрттæ, дагестайнаг литератортæ: Валентинæ Творогова æмæ Хамид Беретарь (Адыгейæ), Микаэль Чикатуев æмæ Владимир Абитов (Хъæрæсе-Черкесæй), Нуратдин Юсупов, Фазу Алиева, Ибрагим Гусейнов, Омар-Гаджи Шахтаманов (Дагестанæй), Магомед Мокаев æмæ Лиуан Губжоков (Кæсæг-Балхъарæй). Цæгат Ирыстоны делегацийы номæй раныхас кодта Гаджыты Георги.

Кæронбæттæны Расул Гамзатов загъта: «Æгас цæуæд Кавказ! Æгас цæуæд Уæрæсе! Æгас цæуæд хæлардзинад!»

Литературон изæры фæстæ Дагестаны аивады дæснытæ радтой стыр концерт.

Бирæ зæрдылдарæн фембæлдтытæ уыди уыцы бонты Дагестаны горæттæ æмæ хъæуты. Уазджытæ фесты æртæ къорды. Иутæ ацыдысты Кизилюртмæ, иннæтæ Буйнакскмæ. Æз цы къордмæ бахаудтæн, уый абалц кодта Каспийскмæ. Республикæйы газеттæ æхсæз æвзагыл хъæздзг æрмæг лæвæрдтой, бæрæгбон куыд цæуы, уый тыххæй. Тæлмац кодтой Дагестаны адæмты æвзæгтæм Цæгат Кавказы поэтты æмдзæвгæтæ.

Дагестанмæ дыккаг хатт дæр æрбафтыдтæн бæрæгбоны рæстæг...

Æвæццагæн, «Зырнаджытæ», зæгъгæ, уыцы зарæг уæды Советон Цæдисы чи нæ фехъуыста, ахæм адæймаг зынай разындаид. Музыка йын ныффыста Ян Френкель, ныхæсты автор та у Расул Гамзатов. Ныхас дзы цæуы, Райгуырæн бæстæйы сæраппонд йæ цард нывондæн чи 'рхаста, уыцы хæстонты хъæбатырдзинады тыххæй. Зарæг фæцыд адæмы зæрдæмæ. Зарыдысты йæ бæрæгбæтты, йæ зæрдæскъæф мыртæ зæлыдысты къаты бонты дæр. Фæстагмæ «Зырнаджытæ» ахызтысты зарæджы арæнтæй æмæ алы рæтты фæзындысты цыртдзæвæнты хуызы. Æппæты фыццаг ахæм цыртдзæвæн фæзынд Ирыстоны зæххыл Гæздæнты авд æфсымæры кадæн. Авд зырнагæн уæларвтæм се 'нусон балц куы райдыдта, уæд нæм уазæгуаты æрбацыд Расул Гамзатов дæр. Цыртдзæвæн гом кæнгæйæ загъта бирæ хъарм ныхæстæ Ирыстон æмæ йæ адæмы тыххæй.

Цасдæр рæстæг ма рацыд æмæ зарæгæй рауад бæрæгбон — «Урс зырнаджытæ». Ныртæккæ куыд у, уый нæ зонын, фæлæ йæ уæд алы аз дæр каджын уавæры бæрæг кодтой Дагестаны, бæлвырддæр дзургæйæ та, Гунибы, инæлар-фельдмаршал Александр Барятинский 1859 азы имам Шамилы уацары кæм райста, уыцы хæххон хъæуы. Æрцыдысты-иу æм канд Дагестаны горæттæ æмæ хъæутæй нæ, фæлæ ма сыхаг республикæтæ, крайтæ æмæ облæсттæй дæр, Мæскуы æмæ Ленинградæй. Иу хатт дзы æз дæр архайдтон. Ирыстонæй ацыдыстæм Хостыхъоты Зинаимæ. Цалдæр боны нын фембæлдтытæ уыди поэтиуарзджытимæ, кусджытæ æмæ зæхкусджытимæ.

Нæ сæйраг балц уыди Гунибмæ. Нæ автобустæ кæрæдзийы фæдыл ныххал сты. Кæд тæссаг хæххон фæндагтыл цыдыстæм, уæддæр нæ цин уымæй къаддæр нæ кодта, уымæн æмæ нæ алыварс уыдтам цардæгас истори. Нæ фæндагамонджытæ ивгъуыд хабæрттæ афтæ уырнинагæй дзырдтой, цыма æппæт цауты дæр

сæхæдæг архайæг уыдысты. Бæрæгбонмæ уыйбæрц адæм æрцыд, æмæ сыл цæст не 'ххæссыд. Ком байдзаг зарджытæй, музыкæйы мыртæй. Алы 'взæгтыл хъуыстысты æмдзæвгæтæ. Зинæимæ мах дæр бакастыстæм не 'мдзæвгæтæ...

Расул Гамзатов Гунибмæ 'рбатахт вертолеты. Фæстæмæ цæугæйæ Ирыстоны делегацийы уæнгты, ома æз æмæ Зинæйы, бацагуырдатæ æмæ нæ йемæ вертолеты раластæ.

Уыцы изæр нæ Расул йæ хæдзармæ 'рбахуыдта. Уазджытæ се 'ппæт Расулы хæдзæрттæй (йæ хæдзар та дыууæуæладзыгон егъау бæстыхай уыд) цалдæры дæр нæ бацыдаиккой, фæлæ, йæ зæрдæмæ хæстæгдæр чи уыд, уыдоны æхсæн æз æмæ Зинæ дæр разындыстæм.

Тынг уазæгуарзон фысымтæм бахаудтам. Йæ бинойнаг Патимат ма нын фырбуцæй цы акодтаид, уый нал зыдта. Архайдта алкæмæн дæр балæггад кæныныл. Уымæй размæ дæр ын йæ рæсугъддзинады кой хъуыстон, фæлæ ахæм аив æмæ хæрзконд уыдзæн, уый æнхъæл нæ уыдтæн. Уагæры ма йыл азтæ куы нæ рацыдаид, æртæ чызджы мад куы нæ уыдаид...

О, æмæ Расулы фынджы уæлхъус бадгæйæ сидтытæ куыннæ сарæх уыдаиккой! Иу заман чидæр сидт рауагъта æмæ загъта Расулы цæрæнбоны тыххæй. Куыннæ дзы уыдаид æппæлæн ныхæстæ! Уыдонмæ хъусгæйæ Гамзатов афтæ куы бакæнид: «Куыд мæ 'ппæлут, афтæ хорз нæ дæн, стæй мæ ме знæгтæ куыд фауынц, афтæ 'взæр дæр».

Нæхимæ цæугæйæ фæндагыл ныффыстон ахæм цыппаррæнхъон:

Мæхицæй хуыздæр чи зоны мæ хæтæн,

Кæд мæм хъысмæтæй иунæг уый æрхауд...

Куыд мæ æппæлут, афтæ хорз куыд нæ дæн,

Куыд мæ фаут, нæ дæн æз ахæм цауд.

Кæй зæгъын æй хъæуы, æмдзæвгæйы сæргонды бын бафыстон: «Расул Гамзатовы ныхæстæй».

Нæхимæ куы 'рбацыдыстæм, ууыл цас рæстæг рацыд, Хуыцау йæ зонæг, афтæ Ирыстоны Фысджыты цæдисмæ Расул Гамзатов мæ номыл цы писмо æрбарвыста, уым фыста: «Зынаргъ Музафер! Дагестаны Фысджыты цæдисы правлени дын арфæ кæны, «Урс зырнæджыты» Æппæтцæдисон бæрæгбоны зæрди-агæй кæй архайдтай, уый тыххæй.

Дагестаны Фысджыты цæдисы сæрдар Р. Г. Гамзатов».

Ахæм писмо райста Хостыхъоты Зинæ дæр.

Ацы ран ма цы зæгъын мæ зæрды ис: писмо цы к'онверты уыдис, ууыл мыхуыргонд дамгъæтæй уырыссагау фыст уыд «Куда» æмæ «Кому», сæ дæле ставд хаххы бын та «Расул Гамзатов», ома писмо чи 'рбарвыста, уый. Адрисæн дзы йæ кой дæр нæ уыд, уымæн æмæ, Расул Гамзатов кæм цæры, уый амонын æппæт бæстæйы никæмæн хъуыд.

Цыппæрдæс азы фæстæ, Расулы райгуырдыл цыппарыссæдз азы куы сæххæст, уæд ын «Рæстдзинад»-ы фæрстыл та æз арфæтæ кодтон, фæлæ, стыр хъыгагæн, Гамзатов йæ каджын юбилейы фæстæ афæдз дæр нал ацард.

Кæддæриддæр Расулæн мингай чыныгкæсджытау мæ цæсты дæр стыр кад уыд, йе 'мдзæвгæтæ йын ирон æвзагмæ хуымæтæджы нæ раивтон. Фæлæ суанг ахæм стыр лæгтæм дæр зулмæ кæсджытæ ваййы, халæггæнджытæ йыл дам-думтæ æрымысынц, цъыф ыл фæкалынц. Расул дæр ахæмтæй «хъæстагæй» нæ баззад, суанг ма йыл эпиграммæтæ дæр æрымысыдысты. Иуы дзы Яков Козловский æмæ Наум Гребневы кой дæр ис. Æнæхъæнæй æрхæссын дæр æй мæ бон у, фæлæ мæ нæ фæнды, Расулы чи нæ уарзы, уыдонæй йæ кæд исчи нæ зоны, уæд æй уадз æмæ ма базона. Йæ хъуыды та цыбырæй у ахæм: Гамзатов, дам, Козловский æмæ Гребневы æрхъуыдыгонд у, æнæ уыдонæй, дам, æй ничи базыдтаид.

Цыппар рæнхъы кæронмæ каст дæр нæма фæдæн, афтæ Яков йæ армыгъæпæнтæ дыууæрдæм тилын райдыдта — бæрæг уыд, эпиграммæ ма раздæр кæй фехъуыста — уый раст нæу, уый раст нæу, зæгъгæ. Кæй зæгъын æй хъæуы, нæ уыди раст. Ууыл æз фидарæй æууæндыдтæн, Козловскийæ иунæг ныхас дæр куы нæ фехъуыстаин, уæд дæр, уымæн æмæ Расул хуымæтæджы ныхас куы кодта, уæд дæр поэт æмæ философ куы уыди, уæд ахæм йе 'мдзæвгæты нæ уыди! Кæннод йæ прозæ та! Йæ «Мой Дагестан» йæхæдæг дæсгай поэतिकон чингуыты аргъ куы у. Йæ алы рæнхъ дæр хъуыдыйы уæзæй къæс-къæс куы кæны. Фæлæ мæ уæддæр, йæ хуыздæр тæлмаггæнджытæй иу цы зæгъы, уый фехъусын фæндыд. Æмæ йæ ныхæстæй ницæуыл фæдис кодтон, ногдзинад дзы нæ фехъуыстон. Загъта, цы уыди, уый. Æндæрхуызон ныхас фехъусын æнхъæлмæ йæм нæ кастæн.

Сфæлдыстадон хæдзармæ æз Яковæй цалдæр боны раздæр æрцыдтæн æмæ цæугæ дæр уыйбæрц раздæр кодтон. Мæ цæуыны размæ бон ма бæлæсты æхсæн къахвæндагыл иу сахаты

бæрц фæрацу-бацу кодтам. Фæхицæн кæнынмæ куы хъавыдыстæм, уæд мын Козловский афтæ:

— Кæд мыл æууæндис, уæд ма мæм де 'мдзæвгæты дæлрæнхъонтæ равдис, æз сæ ратæлмац кæныныл бафæлварон.

Цæйбæрц уæздандзинад уыдис уыцы цалдæр ныхасы! Цыма йæ курдиатыл кæмæн фæдызæрдыг уай, ахæм поэт уыд! Кæннод цыма фыццаг хатт тæлмац кодта æмæ йæхиуыл йæ зæрдæ нæ дардта. Фæлæ уæздан лæг йæ алы хъуыддагæй дæр уæздан бæййы.

Мæнæн дæлрæнхъонтæ мемæ нæ уыд æмæ йын загътон, кæд æмбæлы, уæд дын нæхицæй æрæрвитдзынæн, зæгъгæ. Мæ уыцы хъуыды йæ зæрдæмæ фæцыд æмæ йын цалдæр хатты дæлрæнхъонтæ арвыстон æмæ сæ ратæлмац кодта. Чиныг рауадзынмæ дæр хъавыдыстæм, суанг ма рауагъдад «Алан»-имæ бадзырд дæр сарæзтам, фæлæ нæ фæндтæ сæххæст кæнын нæ къухы нал бафтыд. Яков уæззау рынчын фæци...

Мæскуыйæ куы ссыдтæн, уымæй чысыл фæстæдæр æрвылкъуырион газет «Неделя» ныммыхуыр кодта Козловскийы статья «Æз æмæ ды кадыл тохгæнджытæ стæм», зæгъгæ, ахæм сæргондимæ. Уым ис ахæм рæнхъытæ: «Ацы аз сентябры æз базонгæ дæн ирон поэт Дзасохты Музаферимæ. Йæ сыфтæртæм бур ахорæн кæмæн фæхæццæ, уыцы бæлæсты бын тезгъо кæнгæйæ зæрдæбын ныхас кодтам, мысыдыстæм алы хабæрттæ. Æз æхсызгонæй хъуыстон, рагон скифты байзæддаг бирæ уырыссаг поэтты æмдзæвгæтæ æнæ чиныгмæ кæсгæйæ куыд дзырдта, уымæ. Ме 'мбæлттимæ хæлар ныхас куы фæкæнын, уæд мын царды уымæй стырдæр цин ницы æрхæссы. Уырыссагау дзурой æви сæ мадæлон æвзаг æндæр уа — уæлдай мын дзы нæй».

Æцæгæйдæр, Козловский уæрæх зæрдæйы хицау уыд. Йæ хæлæрттыл нымадта хорз адæймæгты се 'ппæты дæр. Уæлдай йын нæ уыд, чи кæцы æвзагыл дзырдта, уый. Рæстзæрдæ адæмæй йын уыдис бирæ æмбæлттæ æмæ йын Советон Цæдисы кæцы-фæнды республикæйы дæр кодтой стыр кад. Нæ уыцы хæлар-дзинад знæгты фæндиаг куы фæци, уæд цы фæстиуджытæ расайдта, уыдонмæ æнæзæрдæристгæйæ кæсын йæ бон нæ уыд, уымæн æмæ фехæлдысты, дæсгай азты дæргъы нæхи амонджын цæмæй хуыдтам æмæ сæрыстыр цæмæй уыдыстæм, уыцы ахастдзинæдтæ.

Цас æмæ цас æнæфорохæнгæ фембæлдтытæ уыд алы адæмхæттыты минавæрттæн! Кæд-иу сæ иуæй-иутæ кæнгæ митылымæдтой — чи зоны, æдзух, куыд æмбæлд, ахæм уавæрты нæ цыдысты — уæддæр, адæмты кæрæдзиуыл кæй бастой, хæрамдзинады бындуртæ кæй хæлдтой, фæлтæртæ æнгомгæнæг тых кæй уыдысты, уый æнæмæнг уыд...

Иу заман мын гонорар æрбарвыстæуыд Грознайæ. Кæцæй мын æй æрбарвыстайккой æмæ цæй тыххæй, зæгъгæ, мæхинымæр дисы бацыдтæн æмæ мæхъхъæлон фыссæг Саид Чахкиевмæ писмо арвыстон, базон-ма, зæгъын, æхца æрбарвитæджы. Саидимæ хæларæй цардыстæм. Ирыстоны-иу уазæгуаты арæх уыд æмæ-иу ыл кæмдæриддæр æхсызгонæй сæмбæлдысты. Кæддæр ын йæ романыл рецензи дæр ныффыстон æмæ Ирыстоны мыхуыры рацыд.

Саиды бæсты мын дзуапп æрбарвыста Зелимхан Яндарбиев. Уый мæм куыд фыста, афтæмæй йæм мæ писмо радта Саид æмæ, дам, дын Чахкиевы курдиатмæ гæсгæ хъусын кæнын, гонорар дын кæй арвыстой альманах «Аргун»-æй. Уым мыхуыргонд æрцыд де 'мдзæвгæ «Къостайы мидхъуырдухæн». Цæцæйнаг æвзагмæ йæ ратæлмац кодтон æз. Зелимхан ма фыста, æмдзæвгæйы цы хъуыдытæ ис, уыдон, дам, мæ хъуыдытæм хæстæг кæй сты, уымæ гæсгæ йæ тæлмац кодтон æхсызгонæн. Йæ писмойы кæронбæттæны Яндарбиев зæгъы: «Мæ зæрдæ дарын, дарддæр нæ ахастдзинæдтæ уæрæхдæр æмæ фидардæр кæй кæндзысты, ууыл. Стыр салам дын Саидæй! Салæмттæ де 'мсис æфсымæртæн.

Дæуæн аргъ кæнгæйæ Зелимхан Яндарбиев.

Альманахы номыр дын æрвитын».

Афæдзы æрдæджы фæстæ ма Зелимханæй ноджыдæр райстон иу писмо. Ацы хатт Мæскуыйæ. Уæд Яндарбиев ахуыр кодта уæлдæр литературон курсыты. Куыд хъусын кодта, афтæмæй уацмыс фыста цæцæйнаг абырæг харахойаг Зелимханы тыххæй. Йæ библиографион картотекæйы бæрæггæнæнтæм гæсгæ зындгонд абырæг фембæлд Федор Шаляпинимæ, фæлæ, æрмæг мыхуыргонд кæм уыд, уыцы газет Ленины библиотекæйы кæй нæ разынд, уый йæ мæты бафтыдта. Ноджы æхызгондæрæй агуырдта, ирон фысджытæй, дам, чидæр Зелимханы тыххæй фыста, фæлæ цы æмæ цавæр жанры, уый, дам, нæ зонын æмæ мын уыцы хъуыддаджы, цæмæй дæ бон у, уымæй баххуыс кæн.

Цацæйнаг абырæг Зелимханы тыххæй повесть ныффыста Гатуты Дзахо. Уыцы чиныг мæхимæ уыди æмæ йæ Яндарби-еван арвыстон.

Зелимханымæ кæрæдзимæ писмотæ куы фыстам, уæдæй нырмæ æвддæс азы дæр нæма рацыд, афтæмæй дунемæ йæхи хуызæнæй ницуал ис, аивтой адæм, фендæрхуызæн сты ахаст-дзинæдтæ, хæлæртты нымæц фæкъаддæр, знæгты нымæцыл æфты æмæ æфты, фæлæ, райдайæн цæмæн вæййы, уымæн ис-куы йæ кæрон ма ралæууа, уый уæвæн нæй. Кæрон у цæйдæр райдайæн, райдайæн та цæйдæр кæрон. Змæст дуджы кæрон дæр ралæудзæн. Суадоныл сахкæвдатæ цасфæнды куы фæуа-ра, уæддæр ын иу заман æнæ 'ррæсуг уæвгæ нæй. Рæстæг дæр донæй уæлдай нæу: йæхи йæхæдæг сыгъдæг кæны. Ахæм заман æрцауы, йæхи кæд бауигъты. Йæ размæцыды йæ цы хъыгдар-джытæ вæййы, уыдон иуварс кæд фехсы æмæ фидæнмæ йæ цыды кой кæнын куы райдайы...

XVI

Кæдæмфæнды куы ацæуын, уæддæр мын, мæ фæндаг кæцæй райдыдта, уырдам æнæрыздæхтæ нæ вæййы. Мæ фæндаг та райдыдта, Бæрæгъуыны хъæугæронæй. Куыд банхъæлæн ис, афтæ хъæугæрон дæр нæу. Нæ хъæуы, æххæст уынгтыл баны-майæн кæмæн ис, уыдонæй иуæн Куыройыдон йæ рахиз фæрсты кæлы æмæ уыцы уынджы рæсугъддæр ран мæ фыд хæсты размæ самадта агуыридурæй хæдзар. Немыцаг фашисттæ дзы нæхи фашистты ардыдæй къултæ йеддæмæ ницуал ныууагътой. Мæ мæгуыр мад ын хорз адæмы æххуысæй раздæр йæ сæр хъæзæй бамбæрзта, фæстæдæр та йæ фылдæр хай, ома цæргæ кæм код-там, уыцы уæтты сæр æмбæрзæн дурæй æрæхгæдта. Гъе æмæ уыцы хæдзары къæсæр уыд мæ фæндаджы райдайæн.

Хъуыды ма кæнын, немыц галтæй кæдæм æрбацыдысты æмæ сæхи богъты хуызæн кæм дардтой, уырдыгæй æхсæвыгон хъуц-цытæй куы фæлыгъдысты, уæд мæ хъæуккагтæ алы рæттæй — сæ фылдæр мах хуызæн Ставд-Дуртæй — куыд здæхтысты, уый. Веринкæ дардæй нæ хæдзар æнæсæрæй куы ауыдта, уæд йæ цæссыгтæ нал баурæдта, æнæпъол, æнæцар уæттæм куы ба-каст, уæд йæ богъ-богъ æнæхъæн сыхыл айхъуыст. Куыдта, судзаджы марды уæлхъус куыд кæуай, афтæ. Йæ кæуыны-иу хъарæгæнгæс ныхæстæ дæр райхъуыстысты, йæ таригъæд хъардта,

Хуыцаумæ æххуысмæ дзырдта. Ноджы лыстæгдæр куы 'ркæстытæ кодта, уæд йæ зæрдæйы рыст фæфылдæр. Хæдзары к'уасæй к'юппы онг ницуал баззад, мардыронк'бахджытæ сæ фæхастой. Фæстæдæр ма дзы цыдæр муртæ æрæмбырд кæнын к'ухы бафтыд. Уымæй размæ дæр æмæ уымæй фæстæмæ дæр, искæмæй исты фесæфт, зæгъгæ, уæд-иу æнæмæнг ахæм ныхастæнæг фæци: дардæй йæм не 'рцыдæуыд. Махæн дæр нæ давджытæ бынтон дардæй не 'рцыдысты; кæд дзы кæцыдæртæ æндæр хъæуы разындысты, уæддæр сæ фæд нæхи сыхмæ цыд. Зæгъæм, нæ хуыссæнгæртæ — хуыссæнгæртæ, зæгъгæ, дзы гобан йеддæмæ нæ к'ухы ницуал бафтыд — разындысты. Æрыдоны, фæлæ, сæ чындз нæ сыхæгты чызг кæй уыди, уый куы нæ рох кæнæм, уæд ма уæ ноджыдæр иу хатт бауырндзæн, давджытæ дардæй не 'рцыдысты, зæгъгæ, чи фæдзур, уыдоны ныхæсты рæстдзинад.

Нæ дзаумæттæ æмбырд кæныны хæс — уыцы хъуыддаг ын ничи бабар кодта, афтæмæй — йæхимæ райста Оля æмæ йын, мæнмæ гæсгæ, чысыл нæ бантыст. Æрмæст нæ патефон кæй ссардта, уый дæр сгуыхтдзинадыл банымайæн уыд. Абон дæр ма, фаллаг сыхы чи цæры, уыдонмæ æлгъгæнгæйæ кæсын. Иууылдæр сæ давджытыл нымайын. Иууылдæр, зæгъгæ, дзæгъæлы зæгъын: сæ лæппутæй иу мемæ ахуыр кодта æмæ уымæ йæ бинонты хуызæнæй ницы уыд. Уæздан, хæдæфсарм, æмгаруарзон. Хъыгагæн, æнафоны фæхъуыд йе 'мбæлтты 'хсæнæй. Фæлæ мæм иннæтæ иу джиппы уагъд кастысты. Стæй мæм афтæ дæр кæсы, цыма дзы хъысмæт алкæй дæр бафхæрдта, сæ галиу митæ сыл æртæфстысты.

Куы зæгъын, Оля фæдысгарæджы куыстмæ хорз сарæхст. Кæд патефонæн бамбæхсæн нæ уыд, давоны хæрдæн басусæггæнæн куыд нæй, афтæ, уæд уидыг æмæ цолпы афтæ æнцон ссарæн нæ уыдысты, фæлæ ма уыдонæй дæр йæ к'ухы цыдæртæ бафтыд. Афтæ ма банхæлут, æмæ нæ сых, стæй нæ хъæу хæсты рæстæг æрмæстдæр давыны куыст кодтой.

Кæддæр мын Бицъоты Таймураз афтæ радзырдта. Мæ фыд, дам, хæстæй куы ссыд, уæд йæ цæвæг нæхимæ нал сæййæфта. Уæд ма, æвæццæгæн, Цъамады цардысты æмæ хосгæрстмæ ссыди. Хурбон уыди, æмæ нæзы бæласы бын аууоны æрбадти, иучысыл мæ фæллад ауадзон, зæгъгæ. Иу заман йæ хъусыл ауад цæвæджы æхситт. Уынæр æм бынтон хæстæгæй хъуысын куы

райдыдта, уæд сыстад, йæ алыварс ахъахъхъæдта æмæ йæ сыхаджы хос кæрдгæ ауыдта. Лæг йæ кусын фæуагъта æмæ йæ цурмæ æрбацыд. Кæрæдзийæн салам радтой æмæ ныхæстыл фесты. Таймуразы фыд йæ сыхаджы цæвæгмæ фæкомкоммæ:

— Ацы цæвæг дын кæм уыди?

Лæг æваст дзуапп раттын куы нæ бафæрæзта, уæд ын йæхæдæг æххуыс кæнынмæ фæци:

— Уæдæ ай мæ цæвæг у!

Сыхаг йæ куыст ныууадзынмæ хъавы, уый цæвæджы хицау куы бамбæрста, уæд ын афтæ:

— Дæ бон дзæгъæлы ма саф. Дæ куыст дзы куы бакæнай, уæд-иу æй нæхимæ ныххæсс.

Ахæм сыхæгтæ махæн дæр разынд. Иннæ давджытæ та, куыд загътон, афтæ фаллаг сыхы цардысты. Æндæр исты нæ куы адавтаиккой, уæд мæм, æвæццæгæн, афтæ тынг нæ бахъардтаид, фæлæ патефон! Уымæн хæсты размæ ныртæккæйы цыфæнды зынаргъ дзаумайæ дæр къаддæр кад нæ уыди. Æмæ мæ фыд йæ самал кæныныл бацархайдта. Уыцы патефонæн мын йæ кой дæр зынаргъ у, уымæн æмæ, мæ фыдимæ баст хабæрттæн сæ тæккæ ирдæртæй иу у. Æппынкъаддæр æртæ 'мæ æртиссæдз азы рацыд уæдæй нырмæ, фæлæ цыма абон уыди, афтæ мæм кæсы. Мæ фыд зарынмæ арæхст æви нæ, уымæн ницы зонын, уымæн æмæ уый тыххæй адæмæй никуы ницы фехъуыстон, фæлæ кафын кæй нæ зыдта — уæвгæ, афтæ зæгъын æгæр уæздан уыдзæн, уымæн æмæ-иу дзы афтæ дзырдтой: йæ къах кæцырдæм айсгæ у, уымæн дæр ницы 'мбæрста — стæй къухæй кæй ницæмæ арæхст, уый бæлвырд у. Зарынмæ дæр — кæд æм мæнæй исты фæци — цыма фыдмæ фыртæй исты фæуæвæн ис, уый хуызæн! — уæд, йæ разæй кæй ауагътаид, ахæмтæ минтæй нымайгæ уыдаиккой, фæлæ, æвæццæгæн, музыка уарзта æмæ йæм хъусгæ дæр кæй кодта, уымæн махæдæг — æвдисæн.

Иу пластинкæ йеддæмæ нæм куыннæ уыдаид, фæлæ дзы æз æрмæстдæр, «Цолайы зарæг» кæм уыд, уый бадардтон мæ зæрдыл. Уæлдæр ма йæ куы загътон, цыппар азæй мыл фылдæр нæ цыдаид, æз мæ фыды уæрагыл куы бадтæн, афтæмæй «Цолайы зарæг»-мæ куы хъуыстон, уæд. Зарæгмæ хъусгæйæ папæйы галиу уæраг — галиу уыд, уый дæр ма хъуыды кæнын — хæрдмæ куыд фæхау-фæхау кодта, уый мæ абон дæр нæ рох кæны.

Æвæдза, райгуырæн къуымæн аргъ нæй. Къуым, кæд цыдæр къуындæгдзинадимæ баст у, уæддæр адæймаг уымæй паракхатдæрæй йæхи никуы фенкъары, уымæй сæрибардæр йæ уд никуы вæййы. Не 'рдæгхæлд хæдзары цы фæцардтæн, уый уæлæуыл мемæ куыд ис, афтæ мæрдты дæр куы уа, уæд мæхицæй амондджындæр, ацы зæхх куы равзæрд — ахуыргæндтæ куыд зæгъынц, афтæмæй йыл æртæ миллиард æмæ фондзыссæдз милуан азы цæуы, — уæдæй нырмæ дзы чи цард, уыдонæй мæхи æппæты амондджындæр хондзынæн. Амондджын дæн уымæй, æмæ ам, сæрдыгон фæлмæн къæвда-иу куы рауарыд, уæд бæгъæввадæй уыцы хъæрмуст доны малты кæй ратæх-батæх кодтон, уымæй. Ныр цыма уарыны фæстæ къæвдайы дон афтæ хъарм нал вæййы, хаттæй-хатт мæм ахæм хъуыдытæ дæр æрцауы. Кæннод нæ фæскъул цы «картофы чъиритæ» — ныллæг тымбылсыф кæрдæгыл цы чысыл хæрынæн бæзгæ патисонæнгæс «дыргътæ» зади, уыдон цæмæдæр гæсгæ афтæ хуыдтам — уыдон та!

Зокъотæ мæ цæсты кадджын не сты. Иунæг адæймаджы тæригъæды чи бацыд, уыцы зайæгоимæ дæр «зулдзых» дæн. Зокъотæ та мæрдтæм бирæты барвыстой. Уæвгæ, хæрынæн чи нæ бæззы æмæ адæм йæ иувæрсты кæмæн азилынц, уыцы маргхæстæ зокъотæй дæр иуæй-иутæ æвдæдзы хос сты. Зæгъæм, сагтыл ахæм низ фæзыны, æмæ бындзмарæй (мухоморæй) куы нæ фæххæстæ уой, уæд сын æнæамæлгæ нæй. Уый афтæ у, фæлæ уæддæр зокъотæм — уыдонæн сæхицæй конд хæринаг нæ, фæлæ, конд цæуыл уой, уымæ дæр — хæстæг нæ бацæудзынæн, уымæн æмæ ахæм хабæрттæ фехъуыстон, зокъоты азарæй-иу бинонтæ æмхуызонæй дæр куы бабын сты. Афтæ мæм кæсы, цыма зæххыл æндæр ахæм зайæгой нæй, зокъоты бæрц адæмы тæригъæды чи бацыд, фæлæ, мæ сабийы бонтæ мæ зæрдыл куы 'рбалæууынц, уæд мæ алцыдæр æрбайрох вæййы...

Веринкæ райсом раджы гыццыл цæхæрадонæй æрбахаста, йæ сæр чысыл зонтыччы йас кæмæн у, ахæм урс-урсид дынджыр зокъо. Уæлгоммæ йæ фæфæлдах æмæ дæм разындзæн йæ тарбынсырх «гуыбын». Йæ «къахæй» йæ фæхицæн кæн, ахс æй, йæ «гуыбыныл» ын цæхх айзæрд æмæ йæ къæйыл авæр. Цыбыр рæстæджы фæстæ йæ райс æмæ дæ физонæг — цæттæ. Ахæм зокъотæ ныртæккæ кæмфæнды куы фенин, уæддæр сæ ницæмæй фæтæрсин, фадат уæвгæйæ сæ кæддæры хуызæн

кѣайыл авæрынмæ нæ базивæг кæнин. Кæйдæр зокъотæ мæрдтæм барвыстой, уый мæ зæрды кæрон дæр нал уайд...

Нæ зæххы хайыл бал æмæ тута бæлæстæй фылдæр ницы зад. Не стыр цæхæрадоны быдыры 'рдыгæй фарс цыдæриддæр ахаста, уым рæгъ-рæгъы бал йеддæмæ ницы уйд. Æрмæстдæр хуссарырдыгæй. Уымæлдæр ран кæм уйд, уым хæрис йæхицæн æнусон бынат — æнусон уымæн зæгъын, æмæ ма уыцы бæлас абон дæр æгас у — æрцахста æмæ-иу ыл алы аз дæр цы хуымæллæг схылд, уымæ хæлар, æмудæй цæрынц. Тута бæлæстæ та уынджы дыууæ рæгъæй — уыдон дæр нæ цæхæрадоны фæтæны бæрц — хæрдмæ фæцыдысты. Иуцалдæр дзы уыди, цыллæйы кæлмытæн æвæджиауы пæлæхсар сыфтæ кæуыл зад, ахæм нæл тутатæ дæр. Тута-иу раздæр сцæттæ æмæ-иу махæй, сауцъиутæ, хъазтæ æмæ бабызтæй — уыцы ерысы-иу хуытæ æмæ сæ хъыбылтæ дæр фæсте нæ задысты — чи тынгдæр хæлоф кодта, уый зын зæгъæн уйд. Бал-иу куы сцæттæ, уæд-иу нæ уыйас хъыгдарæг нал уйд. Раст зæгъын хъæуы, тæккæ рæгъæдтæм-иу мæргътæй кæцыдæртæ махæй фæраздæр сты. Фæлæ ма-иу уый махæн æхсызгон дæр уйд, уымæн æмæ-иу маргъ кæмæй фæхъæстæ, уый æндæрхуызон ад кодта. Æппæты бæрзонддæр къалиуыл-иу йæ фарсæй кæмæн ратындæуыд, ахæм бал ауыдтай, уæд-иу æм хизынмæ нæ фæзивæг кодтаис.

Балафон-иу къæвдатæ арæх рацыд. Тæккæ саудæртæ-иу аскъуыдысты, æмæ-иу сыл хурбон куы скодта, уæд-иу уыдон дæр æндæр ад кодтой...

Цалынмæ цæрон, уæдмæ бузныг уыдзынæн Урсдонæй, мæн ленк кæнын чи сахуыр кодта. Дур-Дуры донимæ кæм иу кæны, уый знæт уылæнтæм, Урсдон куы нæ уыдаид, уæд хæстæг цæуын дæр нæ бауæндыдаин. Ноджы тæссагдæр уыди, Къæдзæхрæбын кæй хуыдтам, уыцы найæн, уымæн æмæ ленк кæнынмæ тынг дæсны куы нæ уыдаис, уæд дыл уылæнтæй иу дæр нæ бацауæрстаид, йæ разæй дæ ахастайд æмæ дæ, былгæронæй цы къæдзæхы тигъ рацыд, ууыл ныццавтаид æмæ — дæ балгъитæг афтæ. Фæлæ бæрæгъуыйнаг лæшпутæ Урсдоны разæй никæдæм цыдысты. Уымæн йæ дон, иуæй, хъармдæр уыди, иннæмæй та дзы, зæгъæн ис, æмæ фæдæлдон уæвынæй тас никуы уйд. Цыбыр дзырдæй, ленк кæнын базонынæн хуыздæр скъола ничи ссардтаид.

Куыройыдон дæр мын къаддæр хæрзты нæ бацыд. Сахуыр мæ кодта къухæй балер кæсаг ахсыныл. Балер уымæн, æмæ

дзы æндæр кæсаг нæ цæры, æгæр уазал кæй у, уый тыххæй. Раст зæгъын хъæуы, арфдæр рæтты, дон афтæ тагъд кæм нæ калд æмæ хъармдæр кæм уыд, уым-иу балгæсæг дæр фæзынд, фæлæ-иу уый, куы зæгъын, уыдис тынг стæм хатт. Куыройыдоны руаджы сфæлтæрдтон уазалтæн. Стæй канд æз нæ. Æмæ фæстæдæр, Бехъаны цадмæ нæхи найынмæ цæуын куы фæцалх стæм, уæд-иу дзæвгар рæстæг донæй куы нæ рахызтыстæм, уæддæр фæрынчын уæвынæй Урсдоны руаджы нæ тарстыстæм.

Куыройыдоны хуыздæр бынæттæй иуыл нымад уыд Хæрæгнайнæ: арф кæй уыд, уымæ гæсгæ-иу дардæй ратахтыстæм, байбынæй-иу нæхи хæрдмæ фехстам æмæ-иу сæрбынмæйæ ныцъцъыввытт кодтам. Диссаг цы у: цалдæр денджызы — Адриатикайы, Сау æмæ Каспийы — мæхи ныннадтон, ленк кодтон Балатон æмæ Ладогæйы цадты, Волгæ æмæ Одеры, фæлæ мын дзы нæхи суадæтты ад ничи скодта.

Уæдæ кæсæгтæ дæр кæмдæрты ахстон, суанг ма Болгари æмæ Венгрийы дæр, фæлæ дзы нæхимæ балеры никацыимæ абардзынæн. Нæ кæсагахсджытæ дæр мæм иннæтæй уæлдæр æвæрд сты. Уæвгæ, иннæтæ дæр — æз цы кæсагахсджытимæ базонгæ дæн, уыдонæй зæгъын — ницæмæй рафауинаг сты. Рафауинаг нæ, фæлæ дæсныдæр, фæразондæр æмæ арæхстджындæртæ сæхицæй зын ссарæн уыд.

Пицундæйы фысджыты сфæлдыстадон Хæдзары базонгæ дæн зындгонд поэт Гарольд Регистанимæ. Уый ма зындгонд уыди йæ фыды руаджы дæр — Эль-Регистан Сергей Михалковимæ 1944 азы ныффыста Советон Цæдисы Гимн. Фæлæ æз цалдæр ныхасы йæ кæсагахсыны дæсныдзинады тыххæй зæгъынмæ хъавын.

Мæнмæ куыд кæсы, афтæмæй кæсагахсæджы хуыздæр æмæ фæзминагдæр миниуджытæй иу у фæразондзинад. Æнхъæлмæ кæсын чи нæ зоны, гæдзæйы бынæй сой ратæдздæн, ууыл чи не 'ууæнды, уый кæсагахсæг нæу. Сахат нæ, фæлæ бон-сауизæрмæ дзуццæджы бадынæй чи нæ фæллайы, йе 'нгуырма æдзынæг кæсынæй йæ цæстытæ кæмæн нæ риссынц, æппындæр кæсаг кæм никуы уыд, уырдыгæй дæр кæф сласын æнхъæл чи у æмæ дзы æппынфæстаг ласгæ дæр чи скæны — топпы гæрахы хуызæн, дам, иу хатт хисæрфæн дæр фæкæны — кæсагахсæг уый у.

Ахæмæй базыдтон Гарольды дæр. Цыфæнды рæстæг ма уыдаид, уылæнтæ фондзуæладзыгонтæй былгæронмæ куы лæбурдтаиккой, уæддæр ын мидæгæй фæбадæн ницы хуызы уыд. Цыфæнды

раджы-иу куы рацыдаис денджызы былмæ, уæддæр-иу дзы æнæмæнг Регистаны раййæфтаис. Иу кæсаг дæр-иу куы ничи 'рцахста, уæддæр-иу поэт изæрæй дзагкъухæй æрбаздæхт.

Æз ын-иу нæхимæ кæсæгты кой дæр ракодтон. Кæм цæрын, уым, зæгъын, æрмæстдæр суадæттæ ис æмæ дзы балер кæсаг йеддæмæ ницы цæрын фæразы æмæ йæ фылдæр къухæй кæнæ хызæй ахсынц, æнгуырмæ хæстæг хуыздых æмæ балгæсаг йеддæмæ ницы цæуы. Уæвгæ æнгуырæй ахстæ дæр иуцалдæр хатты фæдтон. Æппæты хуыздæр кæсагахсæг уыди, куыройгæсæй чи куыста, Икъаты уыцы Цæрай.

Куыд бамбæрстон, афтæмæй Гарольд дæсны уыд канд денджызы кæсæгтæ ахсынмæ нæ, фæлæ суадоны цæрæг балертæ ахсынмæ дæр. Суанг ма мын радзырдта, куыд ахстæ сты, уый дæр, стæй канд къухæй æмæ хызæй нæ, фæлæ æнгуырæй дæр. Балер, дам, æнгуырмæ æппæты тынгдæр цæуы, уаллон æмæ æндæр сайæнтæм нæ, фæлæ, нартхоры хъæллæгъ куы 'ркæрдынц, уæд дзы бынæй цы хъæдтæ баззайы, уыдон сыфты рæбын цавæрдæр сасчытæ равзæры æмæ, дам, балер ахсынæн агургæ æмæ æнæаргæ сты.

О, æмæ-иу бон-сауизæрмæ цы 'ртæлæт кодта — уæлдай фылдæр-иу æрцахста, рæстæг хорз куы уыди, уæд — уый-иу сфæлдыстадон Хæдзары хæрæндонмæ йæ зонгæтæм радта, уыдон-иу сæ сфизонæг кодтой æмæ-иу сæ Гарольд тæбæгъты дзæгтæй фынгтыл уарын райдыдта. Иунæг кæсаг дæр-иу дзы йæхицæн нал ныууагъта, уымæн æмæ... кæсаг нæ хордта.

Кæсагахсджытæ Ирыстоны дæр куыnnæ фæдтон. Зæнджиа-ты Темыр дардыл хъуыстгонд куы у! Ахæм сабат æмæ хуыцаубон нæ вæййы, уый Бехъанмæ кæсаг ахсынмæ ма ацæуа, цы дæттæ йæм кæлы, уыдонæй искæцыйы йе 'нгуыр ма баппара. Куыд ахсы, уый мæхæдæг дæр цалдæр хатты фæдтон. Уымæ, цы 'рцахсы, уый сæхимæ æнæхъæнæй никуыма ахаста, йæ цуры чи вæййы, уыдоныл сæ адих кæны. Айфыццаг ыл амбæлдтæн æмæ мын афтæ зæгъы, цы кæсæгтæ, дам, фæахстон, уыдон банымай, уæд, дам, цалдæр тоннæмæ схæццæ сты. Куыд дæсны кæсагахсæг, афтæ йæ кой уыди центрон журналты, йæ къам та — къæлиндары.

Уæдæ Боцуаты Гыбылæн дæр «дæлдæр абад» зæгъæг нæ фæуыздæн, уымæн æмæ кæсагахсджытæн сæ бынæйласгæтæй у. Радиокomiteты иумæ куыстам, æмæ-иу нын фадат куы фæци,

уæд цæугæдон кæнæ цады былгæрон кæд нæ абадтыстæм, ахæм рæстæг никуы скодта. Æз цæй кæсагахсæг дæн — уæвгæ, кæддæр къухæй тынг дзæбæх дæр ахстон, цалынмæ байбынæй æнæнхæлæджы кæсæджы æфсон калмыл нæ ныххæцыдтæн, уæдмæ — фæлæ-иу уый, йе 'нгуыр доны баппарæд, æндæр-иу иууылдæр цæст фестæди, æнгуыры босыл цы рог къæрмæг баст уыд, уый йеддæмæ-иу ницуал уыдта, йæ хъуыдытæ дæр-иу æрмæстдæр уымæ баст уыдысты. Цалынмæ-иу æм цалдæр хатты сдзырдтаис — фæстаг хатт бынтон хъæрæй, уæдмæ-иу дæм кæстæ дæр нæ ракодтаид. Йæ уыцы уавæрæй йын иу хатт Чеджæмты Æхсар фæпайда кодта.

Куысты фæдыл кæцыдæр хъæуы уыдысты. Фæстæмæ цæугæйæ сæ фæндаг, Гыбыл кæсаг æнхæл кæм уыд, ахæм доны рæзты уыди æмæ, иучысыл æнгуырæй адарæм, зæгъгæ, машина баурæдтой. Æхсар суанг мæ хуызæн кæсагахсæг дæр нæ уыд, æндæр Гыбылы фæзмгæ уæддæр бакодтаид æмæ байраджы хъиамæт æвзæрстаид. Гыбыл иуцасдæр абадыны фæстæ фыццаг кæсаг æрцахста æмæ йæ былмæ раппæрста. Кæсаг, кæй зæгъын æй хъæуы, тыхулæфтгæнгæ йæ гæндзæхтæ цагъта. Æхсар æй куы ауыдта, уæд, Гыбыл тагъд фæстæмæ нæ ракæсдзæн, зæгъгæ, кæсæджы сусæгæй доны баппæрста. Уый ахæм цъыллинг нылласта, æмæ цæстыфæныкъуылдмæ доны арфы аныгъуылд, йæ фæстæ бирæ уылæнтæ ныууадзгæйæ. Уыдон кæрæдзийы сургæ былгæронмæ æрбатахтысты, цыма Æхсарæн арфæ кодтой, сæ хъæбулы сын мæлæты дзыхæй кæй ратыдта, уый тыххæй. Иу афон Гыбыл йæ кæсагыл ацин кæнынмæ куы ракаст, уæд тарстхуызæй афарста:

— Кæсаг цы фæци?

— Ауагътон æй,— дзуапп радта хатыркурæг хъæлæсæй Æхсар.

— Цæмæн?

— Фæтæригъæд ын кодтон. Йæ дзых куыд фæхæлиу-фæхæлиу кодта, уый нæ федтай, æндæр ын ды дæр фæтæригъæд кодтаис. Афонмæ, кæд йæ мады цурмæ бахæццæ, уæд ын мæнæй куыд æппæлдзæни, уый зоныс?..

Æмæ ныхас кæсаг ахсыныл рацыд. Уыдис æмæ ис кæсагахсджытæ. Пушкины зæронд лæг ма сызгъæрин кæсаг дæр куы 'рцахста, фæлæ дзы цыма уæддæр мах хъæуы кæсагахсджыты ничи амбулдзæн, афтæ мæм кæсы.

Нæхи Валодяйæ — хъæуы йæ цæмæдæр гæсгæ Цæлыкк хуыдтой — дæсныдæр æмæ ныфсджындæр кæсагахсæг уыди, уый ма нæ уырны. «Дæсныдæр» æмæ «ныфсджындæр» кæрæдзийы фарсмæ барæй сæвæрдтон, уымæн æмæ Бæрæгъуыны æрмæст дæсны фаг нæ уыд. Хъуамæ æнæмæнг уыдаис ныфсджын дæр. Уæлдайдæр къухæй ахсгæйæ. Стæй хызæй дæр. Къорд хатты æвдисæн уыдтæн, байбыны бассивгæйæ-иу цалдæр кæсæджы æхсæн калм дæр куыд стæлфыд, уымæн. Валодямæ-иу хызы иннæ къухыл чи хæцыд, уый-иу йæ «куыст» фæуагъта æмæ-иу лидзынмæ фæци. Ахæм заман-иу æз фылдæр дзаумæттæхæссæг уыдтæн, æмæ ма-иу мæнæн дæр ма уд фæцæйцыд æмæ-иу кæцырдæм лыгъдаин, уый нал зыдтон. Валодя-иу куыннæ смæсты уыдаид, хызы цы кæсæгтæ уыд, уыдон-иу фæстæмæ доны хай куыд баисты, уый уынгæйæ! Кæд-иу калмы æрцахсын йæ бон баци, уæд-ын-иу йæ къæдзилыл ныххæцыд, былгæронмæ-иу æй рахаста, йæ сæрмæ-иу æй зилгæ дурæхсæны хуызæн цалдæр зылды æркæныны фæстæ хæрдмæ фехста. Фæстæмæ-иу æрдæгмардæй куы 'рхауд, уæд ыл-иу мах дуртæй ралæууыдыстæм. Ахæм заман-иу тæссаг уыд, хызы иннæ къухыл чи хæца, ахæм куынæуал разына, уымæй, æмæ-иу уæд Валодя Куыройыдоны иуцасдæр дæлдæр ацыди, цыма, кæлмытæ иу байбын йеддæмæ никуы уыд, уый хуызæн. Æппынфæстаг-иу уæддæр нæ тарст æрцыд æмæ та-иу дарддæр нæ кæсагахсыны куыст кодтам. Кæсаг ахсынмæ тынг рæвдз уыдысты Цомайты Хъайсын, Дзусты Дзæбо, Хъаммæрзаты Валодя...

«Нæй зынаргъдæр ницы Райгуырæн бæстæй», — фыста йæ иу æмдзæвгæйы ма хъæуккаг поэт Чехойты Сæрæби. Хуымæтæгдæр ныхæстæ нæ уыдзæн, фæлæ кæй зæрдæмæ нæ бахъардзысты! Цавæр адæймагæн нæ фæуыдзысты цины хос, рæсугъд æнкъарæнты гуырæн! Уæлдæр цы 'мдзæвгæйы кой ракодтон, уым ма ис ахæм рæнхъытæ дæр:

Хъæу, изæр, æрталынг,

Уынгты рухс кæлы...

Чидæр хафы арынг, —

Чъиритæ кæны.

Зæрдæйы рæсугъддæр æмæ æнкъарагдæр тæгтæ куыннæ хъуамæ базмæлой, ахæм ныв цæстытыл ауайын кæнгæйæ! Адæймаг æрдзы хъæбул у, æмæ цас кæрæдзимæ хæстæгдæр уой, уыйбæрц тынгдæр фидауынц. Адæймаг зæххыл цæрынаг райгуырæн æмæ

дзы хъуамæ иппæрд ма уа. Антейы æмбисонд хуымæтæджы нæ райгуырды. Куыст кæмæн нæ уыд, ахæм адæймаджы æрхъуыды нæу. Царды æцæгдзинадæй равзæрд. Таурæгъы хъæбатырæн тыхгæнæг тых уæдмæ нæ ардта, цалынмæ зæххыл лæууыди. Фæлæ йын йе знаг йæ лæмæгъдзинад куы базыдта, уæд æй зæххæй фæхицæн кодта æмæ йыл фæуæлахиз.

Зæхмæ хæстæгдæр чи у, уыдон удыхъæдæй сыгъдæгдæр сты, сæ курдиат райхалынæн сын фылдæр фадæттæ ис. Хуыцау нæ алкамæн дæр цы бирæ хорздзинæдтæ радта, уыдонæй адæймаг уавынаы стырдæр хорзæх нæй, курдиатай цыдæриддæр ис, уыдонæн сæ ахсджиæгдæр...

Бирæ чингуытæ бакастæн, бирæ таурæгътæ фехъуыстон, фæлæ мæм дзы мæхи адæмы сфæлдыстадæй хæстæгдæр никæцы у. Фыдæлтæй нырмæ ахæм куывд баззад: «Хуыцау нæ лæг агурæг макуыдæм ацæуын кæнæд». Афтæ дæр ма фæзæгъынц: «Нæ фыййау дæр нæхицæй уæд!» Уыдон, арф ныхтхъуыды кæнын кæуыл æмбæлы, ахæм фæндиæгтæ сты.

Нæ фыдæлтæ нын стыр бынтæ ныууагътой, фæлæ сæ цалынмæ хъæздыгдзинад хонын райдайæм, уæдмæ, цы akkaг стæм, уымæй дæлдæр бынаты уыдзыстæм, зæххыл цыдæриддæр хорзæй сфæлдыстæуыд, уыдон цы бæрзондæй зынынц, уырæм никуы схиздзыстæм.

Ирыстоны историмæ не 'ргом кæй аздæхтам, уый раппæлинаг хъуыддаг у. Нæ абоны историйæ хъæздыгдæр у нæ таурæгъон истори, уымæн æмæ йæ иугай адæймагтæ не сфæлдыстой, фæлæ адæм сæхæдæг, партитæ æмæ дзы змæлдтыты тæфагæн йæ кой дæр нæй, йæ цензурæ та рæстæг уыди. Рæстæг та æнусон тæрхонгæнæг у, йæ хъуыды раив-баив нæ кæны. Уæдæ цæуыннæ ахуыр кæнæм нæ таурæгъон истори скъолаты уырыссагау дæр æмæ иронау дæр? Фыссын æй куы нæ хъæуы, фæрæзтæ куы нæ домы, цыдæриддæр ахуыргæнæн предметтæ ис, уыдонæй уæлдæр йеддæмæ дæлдæр куы нæ лæууы, уæд цæуыннæ хъуамæ зоной, дунейы раззагдæр эпосты фарсмæ сæрыстырæй чи бады, уыцы «Нарты кадджытæ» нæ фæсивæд? Ливгъуыйгæ фæлтæрты хуызæн нæ абоны кæстæрты дæр æнæхай цæмæн кæнæм, алы хъуыддаджы дæр сын бафæзмынмæ чи бæззы, сæ уыцы бæгъатыр фыдæлты историйæ? Нæ бирæ диссаджы бынтæй ма нæм æнæхъæнæй уыдон куы 'рхæццæ сты æмæ сыл дунейы куырыхондæр ахуыргæндтæ сæ цæст куы æрæвæрдтой, уæд сæ

мах алы рæзгæ уды йæ мады 'хсыримæ цæуыннæ бауадзæм?

Бирæ цæмæйдæрты сафтид нæ рæбын, фæлæ нæ зæрдæтæ афтид уæвын ма бауадзæм, кæннод фæсмон кæныны рæстæджы ралæудмæйы фаг дæр нал суыдзыстæм...

Гыццыл ма куы уыдтæн, уæд-иу нæм нæ хæстæджытæ арæх цыдысты. Мæ зæрдыл дзы тынгдæр-тынгдæр Дзыллæ æмæ Лубæйы бадардтон. Лубæ уыди мæ фыдæн йæ фыды хо. Дзыллæ мын куыд бавæйыд, уый ныры фæлтæрæй бирæтæ æмбаргæ дæр нæ бакæндзысты, уымæн, æмæ сын ахæм хæстæджытæ кæд уыд, уæддæр сæ бацамонын сæ бон нæ бауыдзæн. Чи зоны, хæстæджытыл нымад сты æви нæ, уый дæр ма зоной, фæлæ мын уæддæр Дзыллæ куыд къабаз уыд, уый бацамондзынæн: мæ фыдæн йæ фыды фыд Дауыт æмæ Дзыллæйы фыд Иуа уыдысты Баймайы дыууæ фырты. Уымæй ма хæстæгдæр куыд вæййы! Нæ фыдæлтæн иу фыд уыдис. Дзыллæ æмæ Лубæ та дыууæ 'фсымæрæй райгуырдысты. Иу дзы æрыдойнаг Баситы ус уыди, иннæ — алагираг Абайты. Уыцы дыууæ зæронд усы-иу куы баиу сты, уæд-иу нын бæрæгбоны хуызæн уыд. Бирæ лæвæрттимæ-иу нæм кæй æрцыдысты, канд уый тыххæй нæ — семæ-иу нын æрхастой, ныхæстæй зæгъæн кæмæн нæй, ахæм фарн, цин, абонмæ дæр ма чи 'ххæссы, ахæм хъæлдзæгдзинад.

Сæ дыууæйæ йæ кæцы дзырдта, уый нал хъуыды кæнын, фæлæ фыццаг хатт «Карчырдæджы аргъау» куы фехъуыстон, уæд ыл худæгæй артæндихтæ кодтон.

Зæронд лæг æмæ усы сынтæджы хуызæн мæ быны мæхи сынтæг мæ фырхудтæй фæйнæрдæм тæгæлтæ куы фæхауа, уымæй-иу старстæн. Аргъау, уыдон æй куыд дзырдтой, афтæ дзургæйæ бынтон æндæрхуызонæй райхъуысид, фæлæ йын йæ мидис радзурдзынæн. Уæвгæ та аргъау даргъдæр уыди. Цæвиттон, бирæ аргъæутты хуызæн уый дæр райдыдта афтæ: «Царди æмæ уыди ус æмæ лæг æмæ сæм уыди Карчырдæг. Æргæвдынмæ йæ хъавыдысты, фæлæ йæ лæг нæ уагъта, мæллæг у æмæ йæ снард кæнын хъæуы, зæгъгæ.

— Уый кæд снард уыдзæн? — хъуыр-хъуыр кодта ус. — Стæй, снард и, уый цæмæй базондзыстæм?

Лæг ын загъта:

— Йæ фиу йæ с...й куы ракаса, уæд уый зон, æмæ снард и.

Ус дæр Карчырдæгмæ зылынтæ байдыдта, зылынтæ байдыдта æмæ æнхъæлмæ каст, кæд снард уыдзæн, уымæ. Хæдзары

цыдæриддæр нæмыгæй уыд, уыдонæй ницæуыл ауæрста, суанг ма-иу ын сыхæгтæй сæ гогызты холлагæй дæр ракуырдатæ — пысырайы сыфты карст къæдор цыхтимæ змæстæй. Алы бон дæр-иу Карчырдæджы фæстаджы бумбулитыл бафу кодта, кæд йæ фиу уырдыгæй разынди, зæгъгæ, фæлæ, марадз-зæгъай, кæд дзы фиуæн йæ кой дæр уыди. Уæддæр Карчырдæгмæ йæ зилын нæ ныууагъта. Уырныдта йæ, утæппæт фыдæбæттæ дзæгъæлы кæй нæ фæуыдысты.

Иу дыууæизæрастæу та ус Карчырдæджы рацахста. Иннæ хæттытæй йæм уæззаудæр фæкаст æмæ та йын, йæ фиу кæцæй хъуамæ разындаид, уырдам бакаст, æмæ йæ зæрдæ фырцинæй риуыл гуыпп-гуыппæй ралæууыд. Карчырдæг йæ къухы, афтæмæй хæдзармæ хъæргæнгæ фæтæхы:

— Нæ лæг, о нæ лæг, Карчырдæгæн йæ фиу йæ с...й ракаст! Йе 'ргæвдын афон æрхæццæ. Ахсæв бæрæгæхсæв у æмæ йæ акусарт кæнæм.

Лæг усыл нæ баууæндыд. Карчырдæджы йын йæ къухтæй актæхтæ æмæ æцæгæйдæр йæ фиу йæ фæстагæй ракаст. Куына бацин кодтаид уый дæр. Карчырдæджы усмæ авæрдта æмæ, сæрдасæнау цыргъæй кæй дардта, уыцы кард хæссынмæ хæдзармæ фæцагайдта.

Аргæвста Карчырдæджы, уæдæ цы уыдаид. Йæ дзидза йын бахордтой, йæ бас ын бацымдтой, йе стджытæй йын сынтæг сарæзтой, йæ бумбулийæ — баз æмæ цардæфсæстæй сæ ног сынтæджы схуыссыдысты. Æмбисæхсæвæй куы фæфалдæр, уæд усæй лæгæй кæцыдæрæн йæ цыдæр аирвæзт, æмæ æмыр гуыппы фæстæ ног сынтæг фæйнæрдæм фæтахт. Ус æмæ лæг кæрæдзимæ фесты, дæу аххос уыди, дæу аххос уыди, зæгъгæ, æмæ абон дæр сæ хылæй нæма банцадысты... »

Ныр дæр ма мæ мидбылты бахудын, кæддæр мæ хъæлæсы-дзаг кæуыл худтæн, уыцы аргъау мæ зæрдыл куы 'рбалæууы, уæд. Уый фæстæ бирæ аргъæуттæ бакастæн æмæ фехъуыстон, фæлæ, хæрзсывæллонæй цы фехъуыстон, уымæ цыдæр æндæрхуызон цæстæй кæсын...

Зындзинæдтæ куыннæ фæдтон, хъызæмæрттæ куыннæ бавзæрстон, фæлæ уæддæр ивгъуыд дугæй куыд хъуамæ хъаст кæнон, кæд ме 'ххормаг бонтæ ницæмæуал дарын, ме скъуыд дзаумæттæм зæронд къамты куы фæкæсын, уæд мын мæ ныртæккæйы зынаргъдæр дзаумайæ дæр сæ уынд æхсызгондæр куы вæййы, уæд!..

Фæззыгон искуы-иу хатт æрдзы хъæбсма куы афтын æмæ дзы пъæрæпъоппыл куы амбæлын, уæд йæ мидæг гыццыл хуры хуызæн цы гага ваййы, уый мын сызгъæрин цæхæртæ скалы, цыма йæ мае сабидугæй рарвыстæуыд, уый хуызæн мае зæрдæйы цины дзæнгæрæг фесты. Нæ цæхæрадоны кæрон хуссарварс къуым цъымарабын уыд, æмæ дзы иу зæххы гæппæлыл гутон дæр никуы ауагътам, белæй дæр æй никуы скахтам. Уыцы ран хæмпæлты æхсæнмæ-хсæнты зади пъæрæпъопп. Цалынмæ-иу нæ цæхæрадон бафснайдтам, уæдмæ-иу æм фæндаг нæ зыдтам. Нæ хъæллæгъ æркæрдыны фæстæ-иу цыма хæмпæлтæ бæрзонддæр фесты, афтæ зынди. Хæрис бæлас зади æппæты рæбынæй, æмæ-иу ыл алы аз дæр цы хуымæллæг схылд, уый тонынмæ куы бацыдтæн, уæд-иу мæм пъæрæпъоппы сырх агъ-удæй иугай цæстытæ алырдыгæй кæстытæ райдыдтой. Иууылдæр-иу уыцы иумæ срæгъæд сты, æмæ дзы кæцыфæнды куы ахордтаис, уæддæр-иу дзы маст ад ничиуал скодта.

Адæймагæн-иу къаддæр æхсызгондзинад не 'рхастой куы-дзы багатæ. Уыдон-иу æппæты фæстагмæ сцæттæ сты. Уимæ цас саудæр уыдаиккой, уыйас-иу сæ адджындæрæн хордтаис. Ацы хæрзад гагадыргъæн — кæд æй афтæ хонын раст нæу, уæддæр нæ зонын — цыма фыдынд ном лæвард кæй æрцыд, уый бынтон раст нæу, афтæ мæм кæсы, уымæн æмæ, иуæй, æрæджиау кæй сцæттæ ваййы, уымæй йæ кадыл бафты, иннæмæй та, куыд загътон, афтæмæй хæрзад у.

Кæд куыдзы бага æрæгвæззæджы хæрынæнбæзгæ фæстаг зайæгойтæй иу ваййы, уæд, рагуалдзæджы раздæр чи фæзыны, уыдонимæ ваййы хъæндæлы дæр. Даргъ хуымты арæх уыди. Къобосты хъæды дæр ыл сæмбæлдаис, Фæсхъæууаты, Суадæтты хуырджын былгæрæтты зади. Хохы дзæвгар фæстæдæр сбæззы хæрынмæ, фæлæ махмæ рагуалдзæджы йæ тæккæ хорзæй ваййы. Адджынаен-иу æй хордтам, уæлдайдæр хæсты фæстæ, сыгъдæг нартхоры ссадæй конд кæрдыны ад нæ куы ферох æмæ цæхæрайы фых нæ хуыздæр хæринагыл нымад куы уыд, уæд. Хæрынæн адджын — уæвгæ, хæрзад зæгъын растдæр уызæн — бæргæ уыд, фæлæ дзы, дæхи нæ бахъахъхъæдтай, зæгъгæ, уæд-иу дæ хæрд дæ фарсæй фæуыдаид, уымæн æмæ-иу йæ дон буарыл кæм æркалд, уым дыккаг бон дондæппæлттæ фæзындаид. Стæй хуымæтæджы дондæппæлттæ нæ, фæлæ — тынг риссаг, æрæгмæдзæбæхгæнаг. Йæ донæйхъæстæйыл-иу куы

андзæвдаис, уæд та-иу дæ буар тарбурхуыз райстаид æмæ цалдæр мæйы нал ссыдаид.

Рагуалдзæг-иу куыддæр фæхуртæ кодта, афтæ-иу хъæндæлы хæрдмæ фæцагайдта. Иуæй-иу рæтты-иу суанг лæджы бæрзæндæн сырæзыд. Цонджы стæвдæн зæнг дзы кæмæн уыд, ахæмтыл дæр дзы сæмбæлдаис. Йæ цъуппыл-иу тымбылкъухыйас къуыбар йæхи дидинæг калынмæ цæттæ кæнын райдыдта. Цалынмæ уыцы дæргъæццон цъæх къори æрдæгцæттæ уа, йæ зæнг ын уæд лыг кæнын хъæуы. Куыд загътон, афтæмæй арæхдæр тæнæг суадоны кæнæ суадоны тæккæ былгæрæтты зад, æмæ-иу æй бындзарæй куы слыг кодтаис, уæд-иу йæ доны æртæхтæн суадонмæ æнæркæлгæ нæ уыд. Доны уæлцъар-иу, цыма дзы бензин ныккалдтай, уыйау цыдæрхуызон æрттиваг хъуластæй айдзаг. Æвæццæгæн, судзгæ уыцы тыхæй кодта, æмæ йемæ тынг арæхстгай архайын хъуыд. Дæ дзыxmæ-иу баирвæзæд, æндæр-иу дзы тас ницæмæйуал уыд. Фæлæ дзы мах, зæгъæн ис, æмæ нæхи бахъахъæнын никуы бафæрæзтам. Йæ дон-иу кæмæн йæ къахыл æркалд — суадæтты цæуын хъуыд æмæ, нæ хæлафы фадгуйтæ уæлæмæ тылд, афтæмæй бæгъæввадæй цыдыстæм, стæй нæ фылдæр уалдзæджы къахыдарæс нæ дардта — кæмæн йæ къухыл, кæмæн та-иу дзы йæ былтæ фæхъæстæ сты, æмæ-иу нæ æнæхуыссæг æхсæвтæ æрвитын бахъуыд. Буар кæм сыгъта, уым, æвæццæгæн, адæймаджы мидæгæй цы низтæ уыд, уыдонмæ дæр фидауцы цæстæй нæ касти. Мæ хъустыл æрцыди, фос чи дардта æмæ йæ дзугтæ сæдæгæйттæй нымайгæ кæмæн уыдысты, уыдон, дам-иу хъæндæлыйæ сасийы ныхмæ тох кодтой. Ме 'рвад Цæрадзон та мын ахæм хабар радзырдта: «Мæ былыл цыдæр уайæгой фæзынд æмæ хъæдгом кæнын райдыдта. Нузалы — Цæрадзон Бадыхъæуы цæры — дохтыртæ мæ горæтмæ арвыстой. — Æвзæр низæй йыл фæгуырысхо сты æмæ мын мæ гæххæттытæ Ростовмæ арвыстой. — Цæмæй тарстæн, уыцы низ мæм ссардтой. Нæхимæ уыцы зæрдæсастæй ацыдтæн æмæ мæхимæ хъусыныл фæдæн. Иу заман, цы уа, уый уæд, зæгъгæ, хъæдмæ ацыдтæн, хъæндæлы ссардтон æмæ йын йæ донæй мæ былы хæлмаг байсæрстон. Кæй зæгъын æй хъæуы, дыккаг бон был ныррæсыд, фæлæ йæ ницæмæ 'рдардтон. Æнхъæлмæ кастæн, кæд æрбаддзæн æмæ хъæдгом кæд байгас уыдзæн, уымæ. Дзæвгар рæстæг рацыд æмæ та ногæй горæтмæ ацыдтæн. Ацы хатт мæм низæн йæ кой дæр нал уыд».

Нæ зонын, Цæрадзоны ныхæстæ цас раст сты, уый, фæлæ гæдыйæ ницы загътон. Кæмæй йæ фехъуыстон, уый дæр нæ басусæг кодтон. Дзæгъæлы нæ фæзæгъынц; дæ зæгъæджы зæгъ æмæ ма фæгæды уай...

Райгуырæн бæстæмæ уарзондзинад ныхæстæй равдисæн нæй. Зæрдæйы цы 'нкъарæнтæ ис, уыдон раргом кæнынмæ æвзаг никуы сарæхсдзæн, фæлæ уæддæр æнæдзургæ нæй. Хъуынайы бын дур ис, уый ничи базондзæн, цалынмæ йæ байгом кæнай, уæдмæ. Райгуырæн хæдзар цы ад кæны, уый уызын дæр зоны æмæ, цалдæр боны хъæздыг фысымтæм уазæгуаты фæуыны фæстæ, дунемæ цы къудзийы бын фæзынд, уырæм уымæн лыгъди. Æз та уазæгуаты бонтæ нæ, фæлæ дæсгай азтæ фæдæн æмæ та фæстæмæ мæ райгуырæн къуым бабæрæг кодтон. Мæ хъуыдыты, мæ сæнтты, мæ мысинæгты.

Дыккаг хайы кæрон

2004 аз, июнь-июль, Кисловодск

БИРАГЪТЫ Владимир

ДЫРÆНХЪОНТÆ

* * *

Чидæр дæ æргом лæг хоны,
Ды та дарыс дур дæ роны!

* * *

— Де 'гъдау ма саф, — иу лæг загъта.
Загъта... 'мæ йæ дзых ысуагъта.

* * *

Чи загъта, Михел фыдынд у?
Ма дзурут! Михел мæ фыд у!

* * *

Мады уарзы адæймаг дæр, цъиу дæр,
Фæлæ йын йæ хæс нæ фиды иу дæр.

* * *

Лæг йæ быцъынагтæ тоны,
Лæг йæ царды «фаг» нæ зоны.

* * *

Цы сты бынтæ?
Цы сты? Фынтæ.

ФЫНÆЙ ЛÆДЖЫ ХЪÆР

Чи?.. Цы дæ?.. Цæмæ?.. Цы кæнын?
Нагъ, нæ мæлын! Нагъ, нæ мæлын!

* * *

Иу хъæуы куы зæгъай: «Дæс», —
Хъуысы иннæмæ: «Фынддæс».

ГÆГОЙТЫ Шота

ЧИ У АППÆТÆЙ ТЫХДЖЫНДÆР

(Æртæнывон музыкалон аргъау)

АРХАЙДЖЫТÆ:

Д о м б а й.
А р с.
Ф æ р а н к.
Б и р æ г ъ.
Т æ р х ъ у с.
Г æ л æ б у.
Р у в а с.
М а й м у л и.
Д з ы н г а.

Архайынц ма дзы джаз-оркестры артисттæ Х ъ æ д х о й æмæ Г а к к - г у ч ч ы разамындæй.

ФЫЦЦАГ НЫВ

Тæрхъусы хæдзар. Стъолмæ хæстæг — авдæн. Гæлæбу хæдзары куыстытæ кæны. Дардæй райхъуысти Тæрхъусы зарын:

Т æ р х ъ у с:

Хуры цæст ракасти,
Уалдзæг æрцыд.
Зæххы цъар батæфсти.
Кæрдæг ысзынд.

Уалдзæг йæ тæмæны
Бацыди, кæс.
Ацафон цырд лæууын —
Алкæмæн хæс.

*Бакуыстай уалдзæджы —
Зымæг æдыхст.
Разындзæн фæззæджы
Гъеуæд дæ куыст.*

*Цы фестут, мæ бинонтæ?
Авдæнæй райхъуыст кæуын.*

Г æ л æ б у. Кæдæм хъæр кæныс? Райхъал кодтай сывæлло-
ны. Ныр æй дæхæдæг бафынæй кæн.

Т æ р х ь у с. Уыйау æнцон куы уайд алцы дæр. Йæ фынаы
хос мæнмæ ис. (Хæстæг æм бацыд, узы авдæн.) Ныртæккæ йын
куыддæр азарон, афтæ... (Зары.)

*Афынæй кæн, о нæ дарæг.
Ды æнæмæт цард кæныс.
Скодтам дыл нæ дыууæ зарæг,
Ды нæ хъæбул дæ, нæ ныфс.*

*Айрæз, бахъомыл у тагъддæр,
Мах фæндиаг у æдзух.
Махæн нæй дæуæй зынаргъдæр,
Ма у зонд, хъаруыæ цух.*

Бафынæй. Не 'фсин, ацы хатт мæ зæрдæмæ нæ цæуыс. Раз-
дæрау дæ мидбылхудт нæ уынын. Акæс-ма дæ алыварсмæ, цард
куыд хорз у! Ды та... Æз амондджын дæн.

Г æ л æ б у. Цæмæй дæ амондджын? Сызгъæрины къæртт
ссардтай?

Т æ р х ь у с. О, ссардтон. Иу нæ, фæлæ дыууæ къæртты.

Г æ л æ б у. Кæм сты? Равдис-ма сæ.

Т æ р х ь у с. Иу мæнæ ды, иннæ та (амоны авдæнмæ) мæнæ
мæ хъæбул.

Г æ л æ б у (йæхи атигъ кодта). Ныууадз дæ хынджылæг.
Зын у цæрын æнæ капеккæй, зын. Афтид голлаг, дам, хъен нæ
лæууы.

Т æ р х ь у с (зары).

*Мæ гæлæбу, зæгъ-ма, цæмæн дæ 'нкъард,
Мæнмæ цæмæн кæсыс ды зулма?
Кæддæр куы бахордтам мах иумæ ард.
Цæмæй уæм амæлæтмæ иумæ.*

Г æ л æ б у. Мæсты мæм ма кæн, Хъилхъус, зонын æй, раст

нае дæн. Фæлæ цы бакæнон? Мæхи аххос нау. Мæ зæрдæ мæ коммæ нае кæсы. Æз дæр бирæтау хæлæггæнаг дæн. Фæнды мæн дæр...

Т æ р х ь у с. Дзур, дзур, хъусын дæм...

Г æ л æ б у. Æмбарыс, мæн дæр фæнды иуæй-иутау хорз цардæй ацæрын. Чи сæрæндзинадæй архайы ууыл, чи та...

Т æ р х ь у с. Чи та козбау митæй... Раст дæ бамбæрстон, мæ гæлæбу?

Г æ л æ б у. Ныртæккæ афтæ куы нае кæнай, уæд дард нае ацæудзынæ. Æниу уый дæр æрдзæй рахæссын хъæуы. Мах та нае дыууæ дæр цардмæ иу цæстæй кæсæм. Мæнгæй нае фæзæгъынц: лæг æмæ, дам, ус — фæрæты хъæдæй барст. Домбай дæ хуыздæр хæлар куы у. Зæгъ ын æмæ дæ исты хорз бынаты сæвæра. Кæнæ та йæ фæхон ардæм. Афтæ хуыздæр уыздæн.

Т æ р х ь у с. Æз ма дис кæнын, цæмæн æруагътай дæ сæр. Иубон дæр ма дæм æндæр зонд куы уыди, уæд дыл ныр цы 'рцыд? Нæ, дæу чидæр сардыдта. Мæ мардмæ мын сау къохы сырдтæ æрæмбырд уæнт, цæйнафæлтау æз... Æниу мæ дæхæдæг бауадзис ахæм митæ кæнын? Æви мæ къахгæ кæныс?

Г æ л æ б у. Хатыр, чи фæрæдыд, уый æз. Зыдтон æй, кæй не сразы уыздынае, фæлæ уæддæр...

Т æ р х ь у с. Бирæйæ бирæгъ дæр не 'фсæды. Ды мын æнæниздзинад зæгъ, уый йеддæмæ... Æмæ уымæй та нае дыууæ дæр...

Г æ л æ б у. Раст зæгъыс, мæ цæугæ ныфс, чысыл дæ асæй, фæлæ зондæй...

Т æ р х ь у с (æрбахъæбыс æй кодта æмæ зары).

Ды мæнæн мæ цард, мæ цин дæ,

Уарзын бирæ дæу, уый зон.

У дæуæн сыгъдæг дæ зæрдæ

'Нæ дæу у мæ цард зындон.

Ницы хъуаг ыстæм нае царды,

Ис нæм хъарм бинонты уарзт.

Нæу мæм бирæ 'хца нымады,

У хæрздзæгъæлы дæ хъаст.

Г æ л æ б у (зары).

Ницы уал зæгъын, мæ Тæрхъус.

Амæй фæстæмæ дæ фарс.

Кæд нае дæн дæуæн сæрæн ус. —

Нæй гæнæн, уæддæр мæ уарз.

Т æ р х ь у с.

Стæм нæ дыууæ дæр æнæхин,

Нæу зыгъуыммæ, нæу, нæ зонд,

Æз дæ базыртыл ыстæхин.

Демæ уæлдæфы бæрзонд!

Иумæ зарынц. Иумæ азарæм нæ зарæг.

У рæстдзинадыл нæ тох.

Ды мæнæн куы дæ мæ дарæг,

Иумæ акафæм, æрц-тох.

Иумæ кафынц.

Авансценæ. Фæзынд Дзынгабег. Йæ астæуыл фæтæн рон
баст. Йæ уæлæ хотыхтæ.

Д з ы н г а б е г. Уæллæй, хорз фæфынæй кодтон, мæ фы-
дыстæн! Æниу мын баулæфын дæр æмбæлди: знон æнæхъæн
бон цуаны арвыстон. Стæй цахæм цуаны! Нæ, абон мын æнæмæнг
цыдæр бардуаг ахъаз кæны. (Сæрыстырæй йæ мидбылты бахуд-
ти, хъæрæй.) Цымæ ма исчи разынид мæнау ныфсджын æмæ
хъаруджын нæ номдзыд дзынга-мыггаджы? Æниу иннæ
цæрагойтæй кæмæй дæлдæр дæн? Мæ фезмæлд — цыр, рог —
мæ базыртæ, згъæрхуд, згъæрхæдон — мæ уæлæ. Мæ арц
кæддæриддæр — цыргъ, рæхойынæввонг, цыфæнды бæзджын
цармы дæр афардæг вæййы мæ бырынкъ. Суанг ма пыл дæр
стъæлфы мæ тæссæй! (Фырцинай йæ иу къахыл æркафыд, стæй,
йæ сины сæртыл æрхæцгæйæ. Йæ хæтæл астæу фесхъæл кодта.)

Æз мæ хъаруйæ ныфсджын дæн.

Никамæй тæрсын бынтон.

Сырдтæй нæй мæнæй тыхджындæр,

Дзынгабег хуыйны мæ ном.

Æз хъуамæ сæмбæлон æппæты тыхджындæр сырдимæ æмæ
йæ басæттон æрмхæсты. (Фæцауы. Йæ размæ фæци тæрхъус.)

Т æ р х ь у с. Дæ бонтæ хорз, Дзынгабег!

Д з ы н г а (былысчылæй). Салам уæд дæу дæр, Хъилхъус!

Т æ р х ь у с. Кæдæм тæхыс, уагæры, афтæ хъуыддагхуызæй?

Д з ы н г а. Кæдæм куы зæгъай, уæд — тыхагур. (Йæхи
фесхъæд кодта.) Хъуамæ ссарон сырдатæн се 'ппæты тыхджын-
дæры æмæ йемæ бавзарон мæ тых. Æмæ райсон Хъæбатыры
цытджын ном!

Т æ р х ь у с. Ау, æмæ æппын никæмæй тæрсыс?

Д з ы н г а. Ёз-з-з-з. Тæрсгæ? Ха-ха-ха! Худæгæй марыс, Хылхъус? Ёмæ кæмæй хъуамæ тæрсон? Мæ тæхæн базыртæ — рог, цæрдæг — ме уæнг, ме 'мбудæн сыкъатæ дардмæ дæр æвзарынц туджы хæрздæф æмæ уадидæгæн хъамалвæстæй атæхын мæ амæддагмæ. Ёркæс-ма мæнæ мæ цирхъмæ, куыд цыргъ æмæ мын тохæввонг у! Суанг ма къамбецы сау цармы дæр ахизы æнцонæй. *(Йæ фатбырынкъ сæрыстырæй Хылхъусмæ бадаргъ ласта.)*

Т æ р х ь у с. Ай-ай-ай! Ай дын æцæг диссаджы хотых куы ис, æмæ йæ æз куы нæ зыдтон *(Фæстæмæ алæууыд.)* Ныр мæ æцæг уырны. Дзынгабег, ды сырдтæн се 'ппæтæй тыхджындæр æмæ тæссагдæр кæй дæ, уый.

Д з ы н г а. О, уымæй раст зæгъыс. Ме 'мдых дунейыл нæй, Хылхъус!

Т æ р х ь у с. Фæлтау дæхицæн æнцад куы сбадис, тыхджынæй-тыхджындæртæ бирæ ис зæххыл æмæ цынæ вæййы...

Д з ы н г а. Ау, уый та куыд? Мæ хъаруйыл дызæрддыг кæныс? *(Фестъæлфыд æмæ ныззарыд.)*

Нæй нæ сахъ дзынга-мыггаджы

Ничи 'хсарджындæр мæнæй!

Басæттын æз уайтагъд знаджы

Æз мæ джебогъы цæфæй!

Т æ р х ь у с. Хорз, хорз, Дзынгабег. Цу уæдæ, дæ фæндаг — раст. Мæн не 'вдæлы.

Д з ы н г а. Мæн дæр. *(Заргæ ацыд.)*

ДЫККАГ НЫВ

Домбайы хæдзар. Хъуысы цъиуты цъыбар-цъыбур.

Д о м б а й *(хæдзарæй рахызт, йæ ком ивазы).* Мæ фаг нæ бафынæй дæн. Цъиутæ мæ æгæр раджы райхъал кодтой. Хуыцау мын базыртæ нæ радта, уыйедтæмæ сын æз фенын кæнин. *(Ахъуыды кодта.)* Цъиутæ, цъиутæ сты, мæргътæм хауынц, уыдонмæ æз ницы бар дарын, фæлæ сырдатæ... Не 'мбарын иу хъуыдаг... А фæстаг рæстæджы мæ сырдатæ сæхи дæрдты ласын байдыдтой. Ёнæуынон цæстæй мæм кæсынц. Цæмæн, нæ зонын. Кæд мыййаг фæзæронд дæн æмæ сын нал бæззын паддзахæн.

Кæнæ та сæм маæхи æгæр фæлмæн ауагътон, æмæ мæ ницæмæ дарынц. Ау, афтæ уа. Уæд æз иннæрдæм дæр зонын. Уæд та сæ бафæлварин... Мæ хæлæрттæй мæм Тæрхъусæй хæстæгдæр ничи цæры. Мæ зæрдæ йыл нikuы фæгуырысxo. Бирæ мæ уарзы. Иннæ ахæм йæ бинойнаг, Гæлæбу, фынгыл цынæхуызон хæринаг авæрдзæн. Ахæмты уарзын хъæуы. (*Хъæр кæны.*) Хъилхъус!

Т æ р х ь у с (*фæзынд*). Æз мæнæ дæн, нæ каджын, нæ номдзыд паддзах! (*Сæрæй йын ныллæг кувы.*) Хъусын дæм.

Д о м б а й. Дæуæй тынгдæр сырдатæй никæуыл æууæндын æмæ дын хъуамæ мæ сусæгдзинад зæгъон. Худинаг мæм касы, Хъилхъус, сырдатæ мыл сæхи кæй атигъ кодтой, уый. Сæ сæрма мæ нал хæссынц. Æргомæй ницы дзурынц, фæлæ йæ мæ зæрдæ хаты...

Т æ р х ь у с. Æз дæр афтæ хъуыды кæнын, мæ хистæр. Суанг ма Дзынга дæр дæуæй йæхи тыхджындæр хоны.

Д о м б а й. Кæс-ма, уыцы ницæйагмæ дæр. Уæд та сæ, зæгъын, бафæлварин?

Т æ р х ь у с. Куыд? Цы хуызы?

Д о м б а й. Æз фæрынчын дæн. Мæлæты къахыл лæууын. Фæхабар кæн сырдатæм, нæ хистæр, зæгъ, бирæ нал ахæсдзæн æмæ йæ, зæгъ, йæ мæлæты размæ фæнды уæ фенын.

Т æ р х ь у с. Тынг хорз æрхъуыды кодтай. Уæдæ уæд рæвдздæр хуысгæ. Дæхи мæлыны 'фсон скæн. Иннæ хъуыддæгтæ маæхи бар уадз.

Домбай схуыссыд. Тæрхъус ын хæцъилæй йæ сæр бабаста. Уæдæ ныр æз цæуын æмæ сыл иугай азилон.

Д о м б а й. Зилын сыл нæ хъæуы. Дæхицæн уæлдайфыдæбон ма кæн. Уæртæ ма сæм къуыбырæй фæдзур. Уайтагъд ам æрбалæудзысты.

Т æ р х ь у с. Уый та ноджы хуыздæр. (*Къуыбырма схызт.*) Гъе-гъе-гъей, хъæды цæрджытæ! Æнамонд хабар сæмбæлди нæ номдзыд, нæ буц хистæр Домбайыл. Уæззау рынчын у, æмæ йæ фæнды, цæмæй йæ иууылдæр бабæрæг кæнат йæ мæлæты размæ!

Чысыл паузæйы фæстæ Рувас фæзынд æд хуын йæ къæдзил тилгæйæ. Хуын Тæрхъусмæ радта æмæ Домбайы цурмæ бацыд.

Р у в а с. Хуыцау дæ æнæниз уадзæд, нæ номдзыд паддзах. (*Домбай хъæрзы.*) Ды мæнæн мæ хурыскаст дæ. Цы дыл æрбамбæлд? Цы кодтай? Куы ницы дзурыс?

Т æ р х ь у с. Дзурын ма йæ бон куы уайд, уæд...

Р у в а с. Ницы кæны, адзæбæх уыдзынæ. Арв куыд нæры, афтæ нæ цæвы. Мæ фæндиаг у!

Т æ р х ь у с (иуварсмæ). Дæ фæндиаг æй Хуыцау макуы скæнæд. (Рувас æфсоны куыд кæны.)

Р у в а с. Уый æнхъæл та чи уыд æмæ дæ... Дæ низтæ мæ гуыбыны. (Зары.)

Уарзын дæ сыгъдæг зæрдæйæ,
О, мæ хицау дæу!
Хи хæрын дæумæ кæстæйæ
Фидар нын фæлæуу.

Иннæтæ цы сты дæ разы,
Фесæфа сæ кой!
Алцы 'ппæт мæ цæст дын уарзы
О, нæ сæрхъуызой!

Сырдтæ иугай-дыгай зынын райдыдтой. Æнæ дзургæйæ Домбайы раз æрлæууыдысты.

А р с. Айразмæ къуыри дæр ма дзæбæх куы уыдтæ, уæд дыл цы 'рбамбæлди?

Ф æ р а н к. Ракæс-ма нæм дæ рæсугъд цæстытæй? Уый æз дæн æз, дæ хæрзмæ бæллæг, Фæранк.

Б и р æ г ь. Æз дæр ам дæн, нæ сæрхъуызой.

М а й м у л и. Маймули дæр ам ис. Нæ мæ уыныс? (Домбай тынгдæр хъæрзы.) Афтамæй ницы, бахъæлдзæг кæнын æй хъæуы. Ныртæккæ ма мæнмæ фæкæсут, кæддæра йæ цæстæй нæ ракæсын кæнин. (Зары.)

Ма ныхъхъус дæхимæ,
Ма кæн ды тæрсгæ:
Мах ыстæм дæуимæ
Ракæн нæм кæстгæ!

А р с. Хъуыды дæр дæ нæ кæны, Маймули. Уæдæ ма йæ мæ бар уадзут. (Фæцæуы йæм.)

Б и р æ г ь (нæ йæ уадзы). Хæстæг æм ма цу, Арсæмæг Афæхъоевич. Кæд ын, мыййаг, хæцгæ низ у, уæд та. Куыд фæлурс у, уый нæ уыныс? Æвæццæгæн, бирæ нал ахæсдзæн. Мæ зæрдæ йыл риссы.

А р с. Æндæр мацы фен. (Иуварсмæ.) Уастырджи йæ мауал суадзæд! Афон дæр ын у. Базæронд, йæ бон ницыуал у. (Иннæтæм.) Паддзахæй хъуамæ æвзонг адæймаг куса, мæнæ мæн хуызæн, бæрзонд, уындджын... (Йæ риу бахойы.)

Ф æ р а н к. Æмæ æз цы кæнын? Дæуæй зæронддæр дæн?

А р с. Ды дæр зæронд нæ дæ, фæлæ...

Ф æ р а н к. Фæлæ цы?

А р с. Ницы.

Ф æ р а н к. Куыд ницы. Ома, æз дæуæй хуыздæр дæн, зæгъынмæ хъавыдтæ?

Б и р æ г ь. Æз дзы нымады куыннæуал дæн.

М а й м у л и. Æмæ мæнæй цы зæгъыс?

Р у в а с. Ды фыдуынд дæ. Никуы фехъуыстай маймулийы хуызæн у йæ цæсгом, зæгъгæ.

М а й м у л и. Рæсугъд ницы давы.

А р с. Уæ куыдзы бынат зонут æмæ хъыпп-сыпп мауал кæнут. Нырма нæ паддзах æгас у, мах та...

Т æ р х ь у с. Цы сусу-бусу кæнут?

А р с. Мæнæ нæ паддзахыл нæ зæрдæ риссы æмæ хъынцъым кæнæм. Æвгъау у, мæгуыр мæлынмæ. Йæ къæлæтджын бандоны уый хуызæн ничи сфидAUDзæн. *(Скуыдта.)*

Т æ р х ь у с. Æгæр æй тыхсын кæнæм æмæ уый хорз нæу. Уадз æмæ уал иучысыл афынæй кæна. Куы райхъал уа, уæд ын æз зæгъдзынæн, кæй йæ бабæрæг кодтат, уый. Ныр уал цæугæут уæ хæдзæрттæм. Æз æм фæкæсдзынæн. Кæй æрбауадыстут, уымæй бузныг.

А р с. Афтидкъухæй æрбацыдыстæм æмæ...

Т æ р х ь у с. Уæхи ма тыхсын кæнут. Рувас ын замманайы хъарм цæхæрадджынтæ æрбахаста.

Б и р æ г ь. Ам дæр та нæ разæй фæци. *(Рувасмæ бакастысты. Уый йæхицæй ныббузныг.)*

М а й м у л и. Хæргæ куы нал кæны, цæстæй куы нæ уал кæсы, уæд ма йын исты дæр цæмæ хæссын? Цы мæ ме 'взаг хордта.

А р с. Ацы хаттæй зондджындæр ныхас никуы загътай, Маймули.

М а й м у л и. Сæр æрхъуыдыйæн у.

Б и р æ г ь. Мæлæты сæрджын. Иу дзы ды, иннæ та — рувас.

А р с. Ам нал стæм, цæугæ. *(Ацыдысты.)*

Д о м б а й *(рабадти)*. Уæллæй, Хыилхъус, артисттæн бæззæм. Мæ сур хид акалд. *(Йæ сæры баст халы.)* Цыдæртæ сæхимидæг дыгъал-дыгъул кодтой. Цæуыл дзырдтой — хæйрæг сæ зонæг.

Т æ р х ь у с. Цæуыл дзырдтой, уый бæргæ зонын, хъустæ мыл дынджыртæ æрзад. Фæлæ афтæ куы банхъæлай æмæ дæ ардаугæ кæнын.

Д о м б а й. Цæмæн зæгъыс? Æз дыл æууæндын. Дзур! Мæ хъустæ баст уыдысты æмæ сын сæ ныхæстæн рæстмæ ницы бамбæрстон. Фæлæ мын уæддæр рувасæй тынгдæр аргъ ничи скодта. Афтидæй не 'рбацыди. Æрхъуыды йæм ис.

Т æ р х ь у с. Уый иннæты цæстмæ афтæ бакодта. Рувасæн йæ ном — йæ уæлæ. Цæстмæ митæ зоны. Мæн хуызæн нæу мыййаг. Æппæты разæй уый цæмæн фæзынд? Уымæй дæр æд хуын. Се 'ппæтæй дæ фылдæр уарзы æмæ уымæн? Нæ. Уæдæ иннæ сырдатæ дæр афтæ. Сæхи барæй афтæ 'вдыстой. Гæды цинтæ, гæды митæ. Дæ бынатмæ дын хъавынц. Куы сæм хъу-сай, — кæнынц дæ кой. Йæхи алчи дæр дæуæй тыхджындæр кæны.

Д о м б а й. Ау, афтæ уа?

Т æ р х ь у с. Афтæ, нæ сæрхъуызой, афтæ.

Д о м б а й. Дæ ныхæстæ мæ сагъасы ныппæрстой. Бузныг, мæ сыхаг. Æз дæ сæрыстыр дæн. Цы дæ зонын, уымæй мын нырма гæды ныхас никуыма загътай.

Т æ р х ь у с. Иу цыдæр æрхъуыды кодтон, цæмæй дæ ноджы тынгдæр бауырной мæ ныхæстæ, фæлæ...

Д о м б а й. Фæлæ цы?

Т æ р х ь у с. Цы куы зæгъай, уæд... Мæ дзыпп нæ амоны æмæ...

Д о м б а й. Æхцайы тыххæй ма тыхс. *(Йæ дзыппæй систа æхцатæ.)* Мæнæ дын 10 мины. Фаг дын сты?

Т æ р х ь у с. Уæлдайдæр ма сты. *(Исы сæ.)* Ацы æхцатæй æз изæры фæхондзынæн де 'мбæлтты ресторан «Къуыввитт»-мæ. Ды дæр уыдзынæ мемæ.

Д о м б а й. Æз уым куы уон, уæд мæ цуры мæ фыдгой кæнын нæ бауæнддзысты.

Т æ р х ь у с. Ды фынгыл нæ баддзынæ, фæлæ æппæт дæр дæхи хъустæй хъусдзынæ...

Д о м б а й. Нæ дæ 'мбарын... Асæй чысыл дæ, фæлæ зондæй мæнæй...

Т æ р х ь у с. Æппæлгæ фæстæдæр. Фæндагыл дын æй бамбарын кæндзынæн. Ныр та дæхи аравдз кæн æмæ цом. Дæ бæрæгбоны дарæс скæн. Æз дæр мæ урс цухъхъа скæндзынæн. Нæхимæ дæм æнхъæлмæ кæсдзынæн.

Д о м б а й. Хорз.

Æмбæрзæн

ÆРТЫККАГ НЫВ

*Ресторан «Къуыввитт». Дзаджджын фынгыл куыдхистæрæй
бадынц Арс, Фæранк, Бирæгъ, Маймули æмæ Рувас. Се 'ппæтыл
дæр — ирон цухъхъатæ.*

А р с. Куыд у, мæ хæлæрттæ, нæ фидауын хистæрæн!

С ы р д т æ æ м х у ы з о н æ й. Куыnnæ, куыnnæ!

Р у в а с. Дæу разæй чи хъуамæ бада хистæрæн? Æмдзыхæй
дæ уый тыххæй куы равзæрстам.

А р с (йæхицæй ныббуц. Йæ хъуынджын дзæмбымæ сæнæй
дзаг дзæбидыр æрбайста, уырдыг лæугæйæ дæрдтыл байдыдта
кувынтæ Тæрхъусы цæрæнбонæн). Сæрæн дæ ды, сæрæн, Хъил-
хъус, æмæ дæ уый тыххæй уæлдай фылдæр бузныг дæн. Де
'хцатæ тъыссæнтæ нæ кæныс кæйдæртау. Æгайтма дæм ахæм
хъару разынд æмæ де 'мбæлттæн кад кæныс. Фæхуыдтай нæ
æппæтæй хуыздæр ресторан «Къуыввитт»-мæ. Æмæ дæ дзып-
пы бæркад макуы сафтид уæд.

Мах дæ фæсвæд алкæддæр

Феппæлæм дæуæй.

Сырдыт 'хсæн дæуæй хуыздæр

Никуы уыди, нæй.

Бирæ нын фæцæр, Хъилхъус,

Абон у дæ бон.

Алкæддæр иу махмæ хъус,

Хистæр-кæстæр зон!

Т æ р х ь у с. Бузныг, Арсæмæг Афæхъоевич. Мæ хæлæрттæ,
бирæ мын цæрут! Æгайтма мын саргъ кодтат.

А р с. Дæ зонд, дæ арæхст æвидигæ уæнт, Хъилхъус, æмæ
мын зæрыбонтæм æвау-æвидисæй фæцæр! (Анызта.)

Р у в а с (бирæгъæн). Ам цыдæр сусæгдзинад ис.

Б и р æ г ь. Цавæр сусæгдзинад?

Р у в а с. Атæппæт хæрд æмæ нозтæн чысыл æхца нæ хъæуы.
Кæм ын уыд уый бæрц æхца? Кæд мыййаг, хæзнадон ссардта?

Б и р æ г ь. Æмæ йæ уæд махæн загътаид?

Р у в а с. Æдылы у, ды йæ рахъæр кæни!

Б и р æ г ь. Гъеныр дæ дзы цы гуыбынниз тилы. Кæм ын
уыд? Цы ссардта? Дæ разы хæрд æмæ нозт æмæ бафтъæр, стæй
дзæгъæлы дзæнгæда цæгъд!

Р у в а с. Æмæ уымæй дæр цы мæнг зæгъыс. Афтæ хæлæг кæнын, æндæр...

Т æ р х ь у с. Мæ цæрæнбоны тыххæй уе 'ппæт нæма банызтат. Бигъуыр, дæумæ у каст, сидт ауадз кæстæртæм.

Б и р æ г ь. Фæранк мæ хистæр у, уый разæй...

Ф æ р а н к. Æз æй æнæдзургæйæ анызтон. Нæ хистæр загъта, цы хъуыд, уый. Алчи дæр хистæры бæрц куы дзура, уæд нæ ардыгæй райсоммæ бадын хъæуы. Мæ сывæллæттæ иунæг сты. Мæ биойнаг уызын Уынгæг комы ис йæ цæгаты.

А р с. Раст зæгъыс, Фæранк, æз дæр не 'фсины нæфæразгæйæ ныууагътон. Иууылдæр сæ иумæ æнæдзургæйæ аназут. (Анызтой.)

Б и р æ г ь. Маймули, ахудын ма нæ кæн.

М а й м у л и. Ды ма мæ ахудын кæн, кæддæра æнцон у.

Б и р æ г ь. Æз дæуау фыдуынд нæ дæн. Дæуыл хорз фидауы æдылы митæ кæнын. (Худынц.)

М а й м у л и. Фидис кæнынмæ та... Æппын мацы, фæлæ дæуау гуыбындзæл уæддæр нæ дæн.

Б и р æ г ь. Дæ амонд у, æмæ нырма иу сыкъа йеддæмæ нæма банызтон.

Т æ р х ь у с. Уанцон мæсты нæу, Бигъуыр. Æз уæ уый тыххæй фæхуыдтон, цæмæй уæ кæрæдзимæ фæуат? Æз уæ ныртæккæ мæхæдæг бахъæлдзæг кæндзынæн. (Зары.)

Абон уæ уынын æмбырдæй.

Зæрдæ барухс и уæ уындæй.

Хатын, бирæ мæ кæй уарзут,

Худут, кафут æмæ зарут.

Не 'хсæн нæй мæнгæрд, æвзæртæ,

Фесæфæнт, кæд и — сæ сæртæ!

Стут мæ хорз хæлæрттæ рагæй,

Бануазут мæн тыххæй дзагæй.

Б и р æ г ь (зары).

Ой, нæ Хъилхъусы цæрæнбон бирæ æрбауа,

Мах фæндиаг йæ цард дзæбæхæй куыд ацæра.

Домбай нузæнтæ цы дæтта йæ хорз хæлæрттæн,

Йæ ном хъуыстгонд куыд уа Сау Къохы сырдатæн,

Ахæм арфæ сырды Бынатыхицау

Мæлæтдзаг рынчын у æмæ йæ Хуыцау...

А р с. (уый дæр уыдон хæлæгмæ базарыди).

Ой, нæ æдылы, гуылмыз паддзах, дам,
 Тагъд йæ мæлæт ыссардзæн.
 Хъарм къæлæтджын бандоныл уæд цымæ
 Барджынаы чи сбаддзæн?

Ф æ р а н к. Æгæр бæрзонд æй систай, Арсæмæг Афæхъоевич!
 А р с. Мæхæдæг дæр бæрзонд бадын. Ды мæнæн зарын амо-
 ныс, æнæсæрымагъз?

Ф æ р а н к. Хатыр. Чи фæрæдыд, уый æз.

Б и р æ г ь. Ехх, ныр ма иу зилгæ кафт акæн дæ зæрдæйы
 фæндиаг...

Т æ р х ь у с (йæ бынатай фестад). Уый дæр ныртæккæ
 уыдзæн. Мæнæн хатыр, иу цъус банхæлмæ кæсут. (Æддæмæ
 рауад. Чысыл паузæйы фæстæ йæ сины сæртыл хæцгæ къæсæрæй
 æрбахъар кодта.) Гъе, уый та уын музыкæ, мæ хæлæрттæ! Мæн
 цы бафæнда æмæ мын цына бантысдзæн! (Сæрыстырæй сыр-
 тыл афæлгæсыд.) Уæ разы — Сау Къохы хæдархайгæ джаз-ор-
 кестры артисттæ Хъæдхой æмæ Гакк-гуччы разамындæй. (Сырдтæ
 сæ бынатай фестадысты æмæ тыхджын нымдзæгъд кодтой.)

А р с. Бæдæйнаг, бæдæйнаг, Тæрхъусыхъо! Дæ цæрæнбоны
 тыххæй та уадзын рæгъ.

Р у в а с (мæстыйæ). Ныр, мæ лымæн, æцæг басгуыхтæ, гъе!
 Æрмæст ма дæ искуыцæй иу къæдзилгонд куы фæуид... (арсы
 цæстытæм фæкомкоммæ.) Уæууа, уый мæхи куы фæцæйсæфтон!
 Цыбырдым арсы цур ма къæдзилты кой фæчындæуы?! (Бирæ-
 гъы хъусы.) Ай дын мæ къух, Бигъуыр, кæд ацы даргъхъус-
 джын развæлгъау нæ бадзырдта семæ, æндæра сæ афтæ тагъд
 кæцæй райардтаид?

Б и р æ г ь (тымбыл къухæй йæ уæраджы сæр æртъæпп
 ласта). Мæ фыд Бехойыстæн, раст зæгъыс, Руби! (Дзæбидыры
 сыкъа сæнаы æрыдзаг кодта.)

Р у в а с. Нæ, фæлæ нæ фысым ацы хатт цыдæр йæхи хуы-
 зæн кæй нæу, уый нæ хатыс? Раздæры тæркзæрдæ Хъилхъусæй
 йæм ницыуал аздад: уыцы схъæлдзырд æмæ æнæрцæф ссис.

Б и р æ г ь. Гъи, ома?.. (Афтид сыкъа иуварсмæ фессыдта
 æмæ, цæхджын джитри адджынаен æрхæмц кæнгæйæ,
 Тæрхъусмæ бакаст.)

Т æ р х ь у с. Гъе, уæртæ уым! Цавæр сусæг ныхас аскъæрд-
 тат, и?! Цымæ та кæй тыххæй дам-дум кæнут? (Лулæйы дзыхæй
 агуывзæйы фарс бахоста.)

Р у в а с. Ёз... ёз куы ницы... Цал азы сæххæст нæ цытджын фысымыл, ууыл фæбыцау стæм мæнæ Бигъуыримæ.

Т æ р х ь у с. Ёз... мæныл?.. (Фæтыхсти, тамакойы фæздæг бæзджын фæлгуыртæй рафу кодта æмæ уæздан бахуыфыд.) Мæныл сæххæст растдæр æхсæз азы æмæ æртæ майы! (Бирæгъ йæ былтæ акъуырдта, рувас дæр аивæй йæ мидбылты бахудт.) Цы, мæ ныхæстыл мын дызæрдыг кæнут? (Йæ маст рахыст Тæрхъусæн, æваст йæ бандонæй фæтæррæст ласта æмæ схъæл алаууыд.) Мæнæн мæ гæххæттыты се 'ппæт дæр йæ бæрзонд-дзинадыл Домбайы къухæвæрдимæ сты! Кæд уæ искæй нæ уыр-ны, уæд уын сæ æз ныртæккæ равдисдзынæн! (Бирæгъмæ йæ цæстытæ хылкъахæгау ныццафта.)

Р у в а с. Нæ, нæ, мæ мадыстæн, æвзæр мацы ахъуыды кæн. Мæнæ мын Бигъуыр дæуæй афтæ, йæ азтæй, дам, æвæдза, бирæ æвзонгдæр зыны, æмæ ууыл барадис мæ зæрдæ. (Иуварсмæ.) Ам, æнæмæнгдæр, цыдæр хин ныгæд ис, æмæ дзы мæхи бахи-зон. Уæ, нæ уæздан фысым, къæрцхъусой! Мемæ иу нуазæн хъуамæ баназай. (Сыкъа йæм дæтты.)

Т æ р х ь у с. Ни-ни-ни!.. Ницæй тыххæй. Иунæг æртах дæр нал! (Æваст цыдæр фæхъуыды кодта, йæ бынатæй фестад.) Мæ зынаргъ уазджытæ, кеф кæнæм нæ зæрдæты фæндон, фæлæ не 'нæзондæй егъау, æнæныббаринаг рæдыд кæй æруагътам... (Арф ныуулафыд æмæ йæ хъæлæс фæбæрзонддæр кодта.) Рæдыд нæ, фæлæ ма йæ æз фыдракæнд дæр рахонин. Ай-гъай, мæ хæлæрттæ! Ёниу уын æз, раст зæгъгæйæ, уæхи 'рхъуыдымæ кастæн, æндæра мæхи зæрды бæргæ уыд...

А р с. Зæгъ кæронмæ дæ дзуринаг. Цæуыл нæ удхарæй марыс?

Т æ р х ь у с. Уый бæрц гаджидæуттæ фæуагътам, æмæ нæ цытджын паддзах, йæ бæрзонддзинад Домбайы ном фæйна нуазæнæй не 'рхъуыды кодтам! Азым фыццаджыдæр нæ кувæгмæ хауы! (Арсырдæм зулцæстæй бакаст.) Ныртæккæ Домбай не 'мвынг нæу — мæлæтдзаг рынчын у, мæгуыр, уастæн йæ низтæ мæ хъуыры аирвæзæнт! Фæлæ уæддæр йæ цæрæнбоны тыххæй баназын æмбæлы!

Б и р æ г ь. Нæ баназдзынæн æз уыцы гæртамхоры цæрæнбо-ны тыххæй! Айразмæ мæ хæдзарон лыстæг фосæн хъалонисæг куы скодта, уæд мæ фараст далысы байста — «магарич», дам.

Ф æ р а н к. Уæдæ йæм æз дæр мæсты дæн, Бигъуыр. Иухатт мæ уыцы пыррыкрихи сæгуыты мард хæргæ æрбаййæфта æмæ

мын цуанвос мæ дзæмбытæй куы стонид! Æмæ ууыл хъæцин, фæлæ мын мæ фæсонтæн ахæм цæф фæкодта, æмæ ма ныр дæр ме рагъыстæг дуды! Ныр, кæд ацы кæрдæгхор нæ сайы, уæд нын рæхджы сæрибары дуг ныллæудзæн æмæ царды дзæбæхæй цæрдзыстæм.

Р у в а с (*нуазæн систа*). Уæлахиз уæд нæ сæрхъуызой, нæ зондамонæг Домбай! (*Нуазæн иу сулæфтæн авдæлон кодта.*) Йе знагтæ дæр афтæ фесæфæнт нæ цытджын паддзахæн.

А р с (*æвæндонæй*). Кæд афтæ у, уæд æз уадзын сæрмагонд рагъ Домбайы цæрæнбоны тыххæй. Пенсийы цæуын афон ын у æмæ... Тагъд цы ацæуа... Йæ бынаты æз... Бауырнæд уæ, хуыз-дæр бакусдзынæн. Оммен! (*Анызта йæ.*) Сымах ма цы боны хорзмæ æнхъæлмæ кæсут, æви куывд нæ фехъуыстат?

Ф æ р а н к. Дохтыр мын бæрцнозт ныффæдзæхста, Арсæмæг Афæхъоевич. Мæ туджы æлхъывдад бæрзонд у æмæ...

А р с. Ды та къуыбырхъус?

Б и р æ г ь. Фæранк мæ уæле бады, æмæ уый разæй куыд баназон?

Т æ р х ь у с. Ау, уый та куыд? Сымах йæ бæрзонддзинады цæрæнбонтæм нæ кувут?

Ф æ р а н к. Мах нæ бануаздзыстæм...

Б и р æ г ь. Ницæй тыххæй!

Т æ р х ь у с (*бакаст Арсырдæм*). Кæд афтæ у, уæд, чи нæ банызта, уыдонæн — фæйнæ кафты!

Ф æ р а н к (*фæгæпп ласта*). Цы, дам?! Махæй хынджылæг кæны! Æз уый нæ ныббардзынæн!

А р с (*фæурæдта йæ*). Дæхи дарын зон! Нæ фынджы 'гъдау афтæ амонь. Чи нæ баназа, уымæн иу кафтæй йæ хæс фидгæ у.

Ф æ р а н к. Афтæ у уæдæ? (*Йæ бынатæй рæвдз фæгæпп кодта æмæ рахызт кафынмæ.*) Гъей, уæлæ хъæндилхортæ, зилгæ кафт мын! (*Сырх туман цæгъдджытæм бавзылдта æмæ Арсырдæм фездæхт.*) А лæппу уын ныртæккæ ахæм кафт равдисдзæн æмæ уæ Домбай... (*Пуртийау хæрдмæ фæхаудта, йæ мидбынаты ныззылд цъилау. Стæй йæ къабæзтæ дардыл аивæзта æмæ йæ къахкъухтыл уæздан æркафыд.*)

Т æ р х ь у с (*йæ разы февзæрд æмæ йæ къухы æрриуыгъдæй оркестры цагъд фæурæдта*). Æмæ ахæм ницæйаг кæфтытæй дæ хæс фидынвæнд кæныс? Сырдон-сырдæн та «зилгæ» цы сæрма хæссинаг у? Æцæг нæрæмон разагъды кæфтытæ сты шейк, твист

æмæ æндæртæ. Уæлдайдæр та — шейк. Йæ бæрзонддинад Домбай дæр æдзух шейк куы фæкафы, уæд ды уымæй дæр нал аргъуыц кæныс? Шейк кæнæ та æппындæр ницы! *(Цæгъдджытæн к'тухæй ацамыдта, æмæ шейкы зæлтæ уаты к'туймты ныййазæлыдысты.)*

Ф æ р а н к *(йæхи тыххæй уромгæйæ)*. Загъд ма к'бах, Х'хилх'тус, бауадз мæ ме 'гъдау кæнын.

Т æ р х ь у с. Нæ уыдзæн уый! Шейк х'уамæ акафай!

Ф æ р а н к *(фæбогъ ласта)*. Айс дæхи иуварс, æнаккаг кæрдæгхор!

Т æ р х ь у с *(фæтарст, фæлæ уæддæр йæхи нал басаствæ)*. Цы, дам! Фидистыл цы схæцыдтæ, æвзæр дзыгъуыргъуыбын! Бавзар-ма! Дæ дзæмбы ма æндæвгæ дæр акæнæд, кæддæра дыл йæ бæрзонддинадмæ гæххæтт нæ ныххыррытт кæнин!..

Ф æ р а н к. Æтт, Х'хилх'тус! Ныртæккæ дын дæ хурх гæнгæлыиæу стондзынæн æмæ-иу мыл уый фæстæ Тъæппæнх'тæуы Барастырмæ хыррытт кæн! *(Йæ х'устæй йæ фелвæста, уымæн адæргай йæ цæстытæ ныззылынтæ сты æххуысагур, фæлæ сæм иргъæвынмæ ничиуал фæцарæхст. Фæранк æй уыциу зыввытт ныккодта, æмæ Тæрх'тус тымбылæй сыхаг хатæны нарæг дуарыл сæмбæлд. Сырдтæ æмхуызонæй ныофф кодтой. Фæлæ Тæрх'тус растад уæззаугай. Йæ рыгтæ ацагъта. Дзойтæгæнгæ бараст Фæранкмæ æмæ йæ разы æрттæдæлармæй нысх'æл.)*

Т æ р х ь у с. Тыхы сæрыл лæууыс уæдæ, нæ? Цом, кæд афтæ у, уæд хибар ран бавзарæм нæ тыхтæ! *(Хистæр æнгуылдзæй йæ уæхсчы сæрты сыхаг хатæнмæ ацамыдта.)*

Ф æ р а н к. Ха-ха-ха! Æз мæ мадæн фыртæн ма фæбæззон, дæу уæнгсæстытæ куы нæ фæкæнон! *(Уыцы иу схуыстæй йæ иргъæвджыты фæйнардæм феппæрста æмæ æхстуадæй сыхаг хатæны смидæг. Тæрх'тус дæр йæ фæдыл басæпп-сæпп кодта. Æмæ сыхаг уатæй цавæрдæр х'уырдухæн æмæ æнахуыр богътæ райх'уысти. Сæ уæлвæд хатæны дуар фегом æмæ мидæмæ æрбахыст Тæрх'тус.)*

Т æ р х ь у с. Æз мæ маст кæддæриддæр знаджы тугæй æрыхсын. *(К'уупристыгъд Фæранчы царм баппæрста к'туйммæ. Фынгылбадджытæ æрвдзæфтау фесты.)*

А р с. Чи ма федта, кæд ма фех'уыстæуыд тæрх'тустæ Фæранчы лалымыстыгъд кæной!

Р у в а с *(хиндзастæй бакаст Бирæгъмæ)*. Гъей, уæууæй,

Бигъуыр, гъей! Уый фыртæссæй тæфсæгæй рынчынау куы ризы! Æви æцæг афтæ банхъæлдтай, æмæ хъилхъусæг де 'рхорд Франчы лалымстыгъд акодта? Уæй бецау, Бехойы сахъ фырт! Хи-хи-хи... *(Йæ даргъ бырынкъ бирæггы хъусмæ æввахсдæр бахаста.)* Кæмдæр хæдаразгæ царм ссардта нæ Хъилхъус æмæ мах тæрсынкæнынæн уый æрбайста йæ къухы.

Б и р æ г ь *(йæ цæстытæ цæхæртæ акалдтой).* Дæ цæстфæливар митæй кæй тæрсынвæнд кæныс?

Т æ р х ь у с. Ныууадз дæ хылкъахæн, Бирæгъ, æндæра дæу дæр де 'рхорды фæндагыл барвитдзынæн. Æз æмæ Йæ Бæрзонддзинад...

Б и р æ г ь. Уæддæр ма Домбайæ æвзидыс?! Хæрзаг дæ цæсты цыдæр ахады уыцы гæбæррагъ, фæлæ йæ æз æрдумаæ дæр нæ дарын. Тагъд ын йæ хæрнæджы къуыдырфых дзидзатæ æрыхс-сывдзынæн. Фæлæ уал дæу уæдмæ бæрзæйдих, уæнгсæстытæ хъуамаæ фæкæнон æмцег кафты! Ей, дзиглотæ, зилгæ кафт! *(Фæзылди цæгъдджытæм.)*

Т æ р х ь у с. Афтæ нæ, Бигъуыр, кæд тох, уæд æнæ 'вдисæн, æнæ иргæвæгæй! *(Бахудт æмæ йæ рихи асхъаудта.)*

Б и р æ г ь. Разы дæн! *(Иу гæппæн сыхаг хатæны смидæг. Тæрхъус дæр йæ фæдыл базгъордта. Æмæ та хатæнæй райхъуысти бирæггы мæлæтдзаг ниуд æмæ тæрхъусы уæлахиздзау хъæртæ, стæй та къæсæрыл хъæбатырхуызæй ралæууыд Тæрхъус. Йæ хæдвæд, хъуызæгау, йæ тыхджын дзæмбытæ дардыл исгæ æрбахызти Домбай.)*

Р у в а с *(циндзастæй фæхъæр ласта).* Уæлахиз уæд нæ цытджын паддзах, нæ ныфсы мæсыг Домбай! *(Зæрдиагæй нымдзæгъд кодта. Домбай хатæны бæрæгастæу йæ фæстæгтыл æрбадт æмæ, Тæрхъусмæ бакаст.)*

Д о м б а й. Зæгъ-ма ноджы, Хъилхъус, кæй зæрдæмæ ма нæ цæуы нæ кафт, нæ музыка?! *(Тæрхъус уыцы цæттæхуызæй йæ цурмæ бауад æмæ йын йæ хъусы цыдæртæ асусу-бусу кодта. Домбайы цæсгом фæхъуынтъыз, йæ тызмæг цæстытæй арсмæ бакаст.)* Ды та Зæнджиаты зонджын зылынкъах Арсæмæг, куыд хъуыды кæныс, и? Кæд мыййаг, дæ зæрдæмæ дæр истытæ нæ цæуы.

А р с *(фыртæссæй барызт).* Æз... æз... кæддæриддæр шейк куы фæакафын... *(Арф ныууæфгæйæ, фынгыл дæлдæр æрбадт.)*

Д о м б а й. Хъилхъус, æмæ тыхагур Дзынгабег куыд никуыцæй фæзынд? Æви йын нæ фехъусын кодтай?

Т æ р х ь у с. Куыnnæ, фæлæ...

Д о м б а й. Фæлæ цы?

Т æ р х ь у с. Амард.

Д о м б а й. Цæмæй?

Т æ р х ь у с. Тæркуарды хъарм æртах йæ тæккæ къæбутыл сæмбæлд, æмæ хиппæлой Дзынга зæххыл фæтæпæн... Дæ балгъитæг дæр афтæ! Йæ дардмæуынаг цæстытæ арвмæ дзагъырæй баззадысты...

Д о м б а й. Уый кæд уыд?

Т æ р х ь у с. Дысон æхсæв. Мæхи дыууæ цæстæй йæ федтон. Хопърейы дыууæ куыдзы йын йæ мард дыууæрдæм раиваз-баиваз кодтой. Куыд æй хордтой, афтæ фат сæ хъуыры ныссагъд æмæ дыууæйæ дæр сæ тыбыртæ ацагътой (*Стёлы бынæй микрофон исы.*) Ай сæр нæ нал хъæуы.

Д о м б а й. Чи у æппæтæй тыхджындæр зæххыл? Æз сымах фæрсын, æнæсарымæгъзтæ!

Сырдтæ æмхуызонæй: Ды, нæ каджын, нæ номдзыд паддзах. (*Ныллæг ын сæ сæртæй акуывтой.*)

Д о м б а й. Нæ йæ базыдтат куысыфтæгтæ! Æппæтæй тыхджындæр у...

Т æ р х ь у с. Адæймаг!

Д о м б а й. Тынг раст. Адæймаг!

М а й м у л и (*иуварсмæ*). Мæ цуры рыг дæр нæ калы адæймаг.

А р с (*иуварсмæ*). Мæнæй тыхджындæр — адæймаг? Æз æй иу къæмсæн... Мæ дзæмбыйæ йæ иу цæф куы ныккæнон, уæд мысты хуынкъ туманæй агурдзæн. (*Худы.*)

Д о м б а й. Ды куы ницы дзурыс, гæмми рувас?

Р у в а с. Æз мæ бон зонын. Ды раст дæ. Æз адæймагæй куыд тæрсын... (*Иуварсмæ.*) Дæуæй афтæ нæ.

Д о м б а й. Адæймаг цæмæй тыхджындæр у махæй?

М а й м у л и. Хæцæнгарзæй.

Т æ р х ь у с. Æз æй зонын, нæ паддзах.

Д о м б а й. Зæгъ æй, Хъилхъус.

Т æ р х ь у с. Зондæй! Диссæгтæ зæххыл ис бирæ, нæй лæгæй диссагдæр се 'хсæн.

Д о м б а й. Раст зæгъыс. Амæй фæстæмæ ды, Хъилхъус мæ рахиз цонг дæ. Æз куы нал уон, уæд мæ фæстæ уыдзынæ сырдытæ паддзах.

Т æ р х ь у с. Цытæ дзурыс, нæ паддзах? Æз искæй бынатмæ нæ хъавын.

Д о м б а й. Зонын æй. Ды дæ рæстдзинадыл тохгæнæг. Уый куы нæ уа, уæд махæн нæ цард ницы у. Мæ хæдзары дуæрттæ дын кæддæриддæр гом.

А р с. Нæ амæлæт хуыздæр, маймули. Нæ дзы ас и, нæ...

Д о м б а й. Цы 'рæнкъард стут, мæ фæнд уæ зæрдæмæ нæ цæуы?

Сырдтæ æмхуызонæй: Куыnnæ ма, нæ паддзах!

Д о м б а й. Уæдæ кафгæут шейк! Æгайтма уæ базыдтон, дæлтъуртæ æмæ ницæйæгтæ! Сымах мæ мæлæтмæ бæллут, нæ? Фучыи уæ нæ хъæуы, фучыи! Кæмæ дзурын?! Кафгæут! (*Сырдтæ æвæндонæй кафынц шейк.*)

М а й м у л и (*кафгæ-кафын.*) Мæ нозт мæ фарсæй фæци.

А р с. Мæнæн дæр. Адон нын иууылдæр Хъилхъусы митæ сты.

Р у в а с. Мæхимæ мæсты кæнын, куыд мыл фæтых и зондæй?

М а й м у л и. Не 'ппæт дæр къæппæджы бахаудыстæм.

Д о м б а й. Хъилхъус, зæгъ ныр та мæнæ ацы ницæйæгтæн, цæмæй сæ зонгуытыл æрлæууой æмæ ракурой мæнæй хатыр.

Т æ р х ь у с. Нæ фехъуыстат?! Уæ зонгуытыл! (*Сæ зонгуы-тыл æрлæууыдысты.*) Йæ бæрзонддзинадæй ракурут хатыр.

С ы р д т æ (*иумæ зарынц.*)

Де стыр номæн аргъ кæндзыстæм

Ды нæ паддзах дæ, нæ сæр.

Мах дæ номæй ард хæрдзыстæм,

Къорд азты нын бирæ цæр!

Д о м б а й (*Тæрхъусæн*). Дæ цæрæнбонты тыххæй!

Т æ р х ь у с. Раст зондыл хæст чи у, уыдоны тыххæй. (*Иумæ зарынц.*)

Не 'хсæн ма уæд ахæм адæм:

Зыд, мæнгард, æнæфсис.

Се 'взæр митæн макуы барæм

Бакæнæм сыл фидис!

Кæрæдзимæ бакъуырцц кодтой сыкъатæ æмæ сæ нуазынц.

АДЕМОН СФЕЛДЫСТАД

НАРТЫ КАДДЖЫТÆ

**Кадджыты иугонд текст сарæзта
Гуытѳиаты Хъазыбег**

Цыппæрæм чиныг¹

БАТЫРАДЗ ÆМÆ НАРТЫ ДÆСНЫ

Нарты хъæугæрон æрцарди авд уæйыджы хо 'мæ загъта:

— Æз дæн дæсны, хъæдгоммæгæс, хосгæнæг. Хуыцау æмæ заедты скæнгæ. Кæд ма, Нартæ, уæ цуры цæрын уадзут, уæд уæм фыдбылыз нæ уадздзынæн. Фыдбылыз кæуыл æрцæуа, уымæн та 'вдадзы хос уыдзынæн.

Нартæ йыл баууæндыдысты 'мæ йæ хъæугæрон цæрын бауагътой. Авд уæйыджы дæр цинкодтой, зæгъгæ ныр хъаны цард кæндзыстæм нæ хойы фæрцы Нарты фæллоуæ.

Авд уæйыджы хо сайæнми-сайæнтæгæнгæ 'стыгъта Нарты. Уæд иу бон Хæмыц аразы хæдзар, æмæ йыл дур рахауди. Хæмыц хуыссы, æмæ йæ цæфæн хосгæнæг нæ уыди. Гæнæн æмæ амал н' ардта.

Уæд ын Сырдон зæгъы:

— Хæмыц! Дæсны нæм куы ис, цæуылнæ дæ дзæбæхкæны?

— Уæд уал сæмпæрчъийæ нæ цæуид æмæ йæ фадгæмттæ бамбæрзид. Цы нын феххуыскæндзæн?

— Исты удыбæстæ кæнын, чи зоны, у йæ бон.

Байхъуыста Хæмыц Сырдонмæ 'мæ сæ дæсныйы сæхимæ 'рбакæнынкодта. Дæсны 'ркасти цæфмæ. Æгæр тæссаг æй ысхуыдта 'мæ зæгъы:

— Уæ дзуар æмæ Хуыцауы аххосагæй фæцæф дæ, Хæмыц.

— Ау, æмæ цын цы кодтон?

— Уыдон тыхджын ысты. Сæхион дæ домдтой, æмæ аххосджын дæхæдæг дæ.

— Сæхион та цы хонынц?

— Цалынмæ хæдзар аразын нæ райдыдтай, уæдмæ гал æргæвдын хъуыди. Куывд ыскодтаис, уæд дæм нæ фæхæрам уыдаиккой.

¹ Дарддæр. Райдайæн кæс «Мах дуджы» ацы азы 1-аг — 7-æм номырты.

— Махмæ куывд, хæдзар арæзт куы фæуа, уæд ыскæнынц.
 — Уыдон та раздæр домынц, æмæ дын ныр та зынаргъдæр ыслæудзæни.

— Цас?

— Нарты дзуары раз гал аргæвдынкæн, мæнæн та мæхион.

— Дæуæн та цы?

Хæмыцæн гæнæн нал уыди. Дыууæ тохъылы радта дæсныйæн. Йæ гал Нарты дзуармæ Сырдонæн арвыста, æмæ йæ уым аргæвстой. Дæсны пысыра схускодта, стæй йæ баууæрста 'мæ Хæмыцы цæфыл уый ныккæнынкодта. Хæмыцы цæфыл дудаг пысыра куы сæмбæлди, уæд арсы богъ систа. Нартæ сæ куывды бадтысты. Сæхи хорз фæдтой Хæмыцы галæй. Хæмыцы хъæр куы фехъуыстой, уæд дыууæ кæстæры рарвыстой.

Дæсны цæм рауади 'мæ зæгъы:

— Дзуæрттæ йæм лæбурдтой æмæ фæтыхсти. Аздæхут, фæдзæбæх ис.

Лæшпутæ дæр аздæхтысты. Хæмыц сæйгæйæ къорд бонты баззади. Уæд Сырдон фæрсы дæсныйы:

— Мæ зæды хай, æз дæр Нартæй æнæфхæрд нæ дæн, фæлæ ма зæгъ, пысырайы хусæй ма исчи цæф сæр дзæбæхкæны?

Дæсны Сырдонæн зæгъы:

— С-с-с! Мацы дзур. Нартæй цы тонæм, уымæй дын хай.

Сырдон дæр йæ дзых ныммыркодта, сусæгæй худти Нартыл, алæбон цæлдзых уыди дæсныйы 'руаджы. Дæсны дæр цæ 'нцонæй сайдта 'мæ йе 'фтиаг й' авд уæйыг-æфсымæрмæ 'рвыста: кæм галтæ, кæм тохъылтæ, кæм дзаума, кæм фæллой.

Авд уæйыджы дæр цæл-минаскодтой æмæ 'ввонгæй цæуыннæ цардаиккой!

Йæ бон ныккалæд тыхджын Хæмыцы фырт Батырадз — кæцæйдæр фæзынди 'мæ раздæр Сатанамæ бауади. Дзуры йæм:

— Гъе, Сатана! Дæ къæбицæй та мæ афсад.

Сатана йæм дзуры:

— Мæ дзаг къæбицтæ раджы равдæлон ысты.

— Уый та куыд?

— Фыдбылызы дæсны нæм фæзынди 'мæ цыдæртæ дзуры мæрдты 'мæ зæдты 'взагæй, исы фос, хæзна 'ппæт дæр. Кæм цæ 'вары уыйас — ацу 'мæ йæ базон. Не рагъæй нын нæ дзаума ласынкæны, нæ дзыхæй нын нæ къæбæртæ ысынкæны.

— Ау, æмæ чи у, кæцон у?

— Йæхи Хуыцау æмæ зæдты минæвар хоны.

— Багъæцæд, уымæн æз йæ къубал ссыкъуындызæн.

Батырадз сæхимæ бауади. Йæ фыд Хæмыцы хуысгæ баййæфта.

Хæмыц радзырдта, цы йыл æрцыди, уый. Стæй йæ цавæрдæр дæсны кæй сайы 'мæ йæ цæфы низ фыддæры йæддæмæ къаддæр кæй нæ кæны.

Уæд Батырадз атаhti дæсномæ. Байхъуыста 'мæ кæсы: дæсны Сырдонимæ ныхаскæны. Батырадз цæ нæ бахъыгдардта, фæлæ Сырдоны раз бабадти, фæстæмæ здæхгæйæ. Дæсны та Хæмыцмæ ацыд. Сырдон дæр сæхимæ рацæйцыди, фæлæ йæ Батырадз йæ дыууæ хъусæй рацахста, æмæ Сырдоны 'рдиаг 'ссыди.

Дзуры йæм Батырадз:

— Тагъд мын зæгъ æппæт дæр раст, науæд дæ дуртыл фæхой-дзынæн, дæ фыдыкомдзæгтыл мæргътæ 'мæ сырдатæ куыд зилой!

Сырдон куыннæ фæтарстаид, радзырдта 'ппæт дæр Батырадзæн. Уæд Батырадз Сырдоны иуварс æппæрста, фæлæ дæсномæ бауади, Хæмыцы цурмæ. Йæ дыууæ 'нгуылдзæй дæсныйы фындзы 'ргъиутæ æрбалхъывта 'мæ йæ фæрсы:

— Чи дæ, уый мын зæгъдзынæ, æви нæ?

— Суадз мæ, Хуыцау æмæ зæдтæй раарвитгæ дæн.

Батырадз дæсныйы фындз тынгдæр балхъывта, æмæ йæ туг сæх-сæх райдыдта, стæй зæгъы:

— Хуыцау æмæ зæдтимæ æз иу фынгыл куы бадын, уæд дæ æз цæуылнæ зонын?

— Сæрмагонд æрвыст дæн.

— Уæдæ Хуыцаумæ дæр мæнгард митæ ис, хæрæджы сæр хæра, ме 'вастæй Нарты адæмы 'фхæрынкæны дæ хуызæн куырм-мæдзæуæг хъуддзытæн. Тагъд мын зæгъ, кæм цæрыс!

— Æз дæн авд уæйыджы хо.

Батырадз усы фындзыхъæл ыстыдта йæ рæбыныл æмæ йыл фæхъæркодта:

— Мæ разæй цу, кæм цæрынц де 'фсымæртæ, уырдаем!

Дæсны усæн ма цы гæнæн уыд! Уæнгæй уæнгдæры дзæмбыты бахаудта, Батырадзы разæй, мыст гæдыйæ куыд лидза, уый ызгъорд кодта. Батырадз дæр æй уæгъд кæм уагъта.

Уæд æрбазындысты авд уæйыджы фидæрттæ. Дæсны хатиагау ныхъхъæркодта:

— Уе сафæг мемæ цæуы, уæгъд мæ нæ уадзы, æмæ кæнæ уæхи 'фснайут, кæнæ йын исты хос йæ марынæн!

Батырадз хатиагау хорз æмбæрста. Дæсныйы йæ дзыггутаей рацахста. Уый йæ дзых куыд фæхæлиукодта, афтæ йын Батырадз йе 'взаг ыстыдта 'мæ йæ фехста Уæйгуыты фидармæ.

Уæйгуытæ авдæй тымбылæг сæ кæрты бадтысты 'мæ Нарты ронгæй, сæ хо кæй фервыста, уымæй рæггытæкодтой. Æвзаг сæ хистæры раз сæмбæлди 'мæ йæ фелвæста. Стæй зæгъы:

— Диссаджы хъарм æвзаг, — æмæ йæ ахордта. Æвзаг хистæр уæйыджы гуыбыны абузын байдыдта 'мæ дзуры уæйыджы гуыбынæй:

— Дæ сæр бахæр, кæд йæ хойы æвзаг ничи хæры!

Уæйгуытæ фæджихау ысты. Уæдмæ цæм Батырадз дæр фæмидаг и. Ныхъхæр цыл ласта, æмæ уæйгуытæ кæрæдзийы сæртыл би-хъуырæйттæ байдыдтой. Ралæууыди цыл Батырадз æмæ сæ кæрæдзийыл самадта. Сæ сæртæ цын ракъуырдытæкодта, сæ хойæн дæр, стæй цæ Нартырдæм фехста. Дæсныйы сæр, Нартæ сæ ныхасы бадтысты, афтæмæй Сырдоны хъæбысы абадти. Уæйгуыты сæртæ та ныхасы астæу сæмбæлдысты. Сатана донмæ рацæйцыди 'мæ цæ ку' ауыдта, Нартæ сæры къуыдыртæй тæрсынц уый, уæд цын зæгъы:

— Ма тæрсут, гормæттæ, уый нæхионы зыввыттытæ сты.

Сырдон фæтарсти, зæгъгæ мын Батырадз мæ сæр дæр ныр лыгкæндзæни 'мæ фестæди, сæхимæ руади 'мæ уæрмы бамбæхсти.

Батырадз авд уæйыджы гæнæхтыл ахаста йæ цæст — æмæ дунейы фос, фæллой, хæзна, дзаума! Фæлæ сеппæт дæр Нарты уыдысты, æмæ зæгъы:

— Диссæгтæ: уæртæ Уырымæджы сырх галтæ, мæ фыды урс гал, Борæты фыстæ 'мæ Алæгаты бæхтæ!

Фосыл сеппæтыл дæр ысхъæркодта 'мæ цæ ратардта. Нартæй алчи згъордта æмæ хъæркодта, чи «мæнæ мæ хъуддзытæ» дзырдта, чи «мæ бæхтæ», чи «мæ гал», æмæ фосæй алчи йæхиуоны фæкодта. Батырадз акасти 'мæ Сырдоны нæ уыны.

Сæхимæ йæм ныццыди, бахъæр æм кодта:

— Сырдон, æддæмæ мæм ракас!

Сырдон уæрмы арфдæр ныббырыди. Дыггаг хъæр та бакодта:

— Æддæмæ ракас, Сырдон, Батырадз дæн!

Сырдон ыстарсти, æмæ йын адæргæй йæ быны аирвæзти. Уæд Батырадз фембæрста: «Æвæццæгæн мæ тæрсгæ кæны». Æмæ сабырдæрæй бадзырдта:

— Ракас мæм, Сырдон, ницы дын кæндзынæн.

Сырдон дæр гæдыхæдау ризгæйæ 'сбырыди уæрмæй æмæ йæ сæр радардта сæ дуарæй.

Батырадз æм дзуры:

— Ракæс æддæмæ дын куы зæгъын!

Рацыди Сырдон æмæ тæрсгæйæ цыдæртæ спæртт-ыспæрт-гæнтæ дзырдта:

— Ма...мæ, ма...мæ, ам...амар! М' аххос нæ уыди.

— Тæрсгæ ма кæн, Сырдон, фæлæ дæ фос цæуылнæ 'взарыс?

— Мæнæн цæй фос ис, Батырадз?

— Уæдæ цæугæ авд уæйыджы 'мæ сæ хойы гæнæхтæм, æмæ ма дзы фосæй кæй ыссарай, уыдон дæу, æмæ фæкæс Нартæн сæ дзаума, сæ фæллæйттæ хæссынмæ.

— Уый та куыnnæ! Æз та мæлынæй фæтарстæн.

— Ма тæрс, Сырдон!

Сырдон дæр йæхи арæвдзкодта 'мæ Нартимæ амбал и. Нартæ сæ фæллæйттæ 'рхастой. Сырдон дæр æнæ фосæй фæфосджын ис Батырадзы руаджы. Хæмыц дæр цадæггай сыстади, радзæбæх, æмæ йын Нартæ цы гал бахордтой, уый ныхмæ йын уæйгуыты галтæй радтой. Нартæ дæр та сæ гаччы сбадтысты, бон цын куывдæн уыди, æхсæв та чындзæхсæвæн. Фæлæ уæддæр Нартæ Сырдоныл худтысты, уармы кæй ныббырыди, уый тыххæй. Сырдон та цыл худти, Нартæ мард сæры къуыдыртæй кæй фæтарстысты, уый тыххæй. Кæм Нартæ — Сырдонæн, кæм та Сырдон — Нартæн.

БАТЫРАДЗ ÆМÆ САДЕНДЖЫЗЫ 'ЛДАР

Нартæм фыддæндаг хаста Саденджызы 'лдар. Бæллыди, цы фыддæр æмæ исты 'взæрдæр митæ бакæна Нартæн, уымæ. Арæх цыди хæтæнты, никуы цæ никæуыл хæст кодта раны. Нартæ сæхæдæг дæр хæтæны цæуаг уыдысты, æнцад никуы бадтысты.

Иуахæмы Нартæ та дард балцы фæцыдысты, æмæ цæ къорд заманты ницыуал хъуысти. Саденджызы 'лдар уый базыдта 'мæ 'фсад æркодта 'мæ Нартыхъæуы 'рбадти. Нартæй бынаты ничи уыди, æмæ зæгъы, хъæуты ма чи уыди, уыдонæн:

— Нартæ! Сымах фыдæлтæ махæн фыстой афæдзæй афæдзмæ чызг-хъалон æмæ мын цæ бафидут авд æмæ авд ахæмы фылдæрæй.

Нартæ кæрæдзимæ бакастысты 'мæ йын зæгъынц:

— Мах фыдæлтæй ардæм хъалон циу, уый дæр нæ зонæм — ныр нæ ды цахæм хъалон агурыс?

Саденджызы 'лдар ныффуттытæласта 'мæ хъæркæны:

— Кæд æй сымах нæ зонут, уæд ма йæ чи хъуамæ зона!..
 — Нæ зонæм! Ницы зонæм! — зæгъынц Нартæ.
 — Уæдæ уæм хуыздæр ницы фæнд ис?
 — Ницы!
 — Хорз, уæдæ, мæнмæ цы 'мбæлы, уый æз мæхæдæг тыхæй дæр бакæндзынæн.

— Фæкæн, кæд тыхæй дæ бон у, уæд!

Саденджызаг æлдар хæдзари-хæдзар, сыхæй-сыхмæ фæцыди, кæмдæриддæр ыссардта ног чындз, уыдон Нарты ныхасмæ æрымбырдкæнынкодта, сæ сабитæ сæ хъæбысы, афтæмæй. Равзæрста цæ авд фæлтæры авд чындзы æртæ сыхæй æмæ фæфардæг и йæ бæстæм, сæ сывæллæтты та цын Нарты ныхасы ныууагъта.

Дурдзавдæй куыннæ базадаиккой Нартæ! Сатана рацыд. Нарты Стыр хæдзармæ бакодта сывæллæтты — дзидзидайты, стæй зæгъы Нартæн:

— Хъуаз кæмæ ис, уый — хъуазы, саг кæмæ ис, уый сажы 'хсыр æмбырдкæнут æмæ цæ хæссут Нарты Стыр хæдзармæ.

Нартæ хъуаз æмæ сажы 'хсыр хæссын байдыдтой æмæ дзидзидай сывæллæттæн лæвардтой сывæдæгæй æхсыр.

Саденджызы 'лдар Нарты чындзыты йæ фидары бакодта 'мæ цæ тухæнæй мардта. Сæ цæнгтæ цын фæстæрдæмыты 'сбæттынкодта 'мæ цын хæринаг афтæмæй лæвардтой. Нарты чындзытæн сæ риутæ 'хсырæй ныддæнгæлтæ сты, раст къутуйы йæстæ баисты 'мæ сæ хъæрзын цыди. Уæд цын астæуæй уæлæмæ сæ дарæс раласынкодта, сæ риутыл цын хъæрмуст хæцъылтæ 'вардта, афтæмæй сæ риуты 'хсыр фылдæрæй фылдæр кодта.

Саденджызы 'лдар цæм дзуры:

— Уæ маст мæхицæн дæр маст у, фæлæ Нартæ мæн нæ ныймайынц, се 'мвынг мæ нæ уадзынц. Ныр мæ кæд искуы 'рхъуыдыкæниккой!

Нарты чындзытæ зæгъынц:

— Тæрсгæ ма кæн, Саденджызы 'лдар. Нартæ рохгæнаг не 'сты, тагъд дæ 'рхъуыдыкæндзысты.

— Уомæ цын, фысым чи фæуа, уый та æз, мæнæ — Саденджызы 'лдар!

— Нартæ сæхæдæг зонынц фысымæн фысымы кад радтын, сæ мастæн — фыдмаст раканын. Уыуыл дæ зæрдæ дар.

— Сымах дзурынмæ дæсны стут, фæлæ мын уæ хъиамæт мæ зæрдæйæн цард дæдты.

— Махæн та 'лгъаг дæдты.

Саденджызы 'лдар нæ уагъта Нарты чындыты к'рухтæ. Чындытæ тыхстысты.

Саденджызы 'лдарæн авд чыззы уыди 'мæ авд чынды. Уыдон иу разылдысты Нарты чындытыл æмæ цыл худтысты, тутæ цыл кодтой.

Саденджызы 'лдары авд фырты та цын афтæ кодтой: хæфсытæ-иу æрбахастой, Нарты чындыты риутыл цæ цавтой, куы та-иу цыл сæ бæтгæ бакодтой. Фыдæбон фыдæбоны фæстæ, маст масты фæстæ 'взæрстой Нарты чындытæ. Бонæй-бон æдыхдæр, бонæй-бон фыдуынддæр кодтой.

Иу бон Нарты гуыппырсарта 'рцæйцыдысты. Базыдта цæ Саденджызы 'лдар. Нарты чындыты цæсгæмттæ Саденджызы 'лдар голджытæй се уæхсчитæм бамбæрзынкодта, йæхæдæг бавдæлд, сбæгънæг цæ кодта, сæ уæлæ ма уыди уæрагæмбæрзæнтæ, афтæмæй цæ мусы наййагыл бафтыдта, æмæ цæ фосы скъæрд кодтой йæ дæлдæртæ. Саденджызы 'лдар, йæхæдæг нæртон адæмы авд уæладзыджы сæрмæ скодта, рабадын цæ кодта гом уæзхæдзы* 'мæ цæ хыгъта.

Сырдон фыдбылыз кæм нæ уыди. Нарты чындытæм акасти 'мæ дзы базыдта Сосланы усы. Сосланы усæн йæ уæлбикъ æртæ сау ыстæлфы уыди. Бамбæрста хабар, фæлæ дзургæ ницы скодта.

Нартæн сæ разы февзæрди хæрд æмæ ныуæзт. Кодтой цæл, бахæлдзæг ысты.

Уæд цæм Сырдон дзуры:

— О, Уырызмæг! Æмбисæндтæ хæссынмæ диссаг куы дæ, уæд ма нын ракæн, ногдæр æмбисондæй цы зоныс, уый.

— Цы дын ракæнон, Сырдон, — зæгъы Уырызмæг, — цæй фæдыл дæ фæнды?

Сырдон æй фæрсы:

— Цымæ уæдæ лæгæй-усæй цы хъауджыдæр ис?

— Дæ мард дæлдæр фæуа Сырдонæн! Кæд уый нæ зоныс, уæд немæ хатæны куыд фæцæуыс. Ус усæй баззайы, лæгыл цы хæс ис, уый бынтон æндæр у. Лæг чынды нæ фæцæуы усау, стæй лæгæн ус кад кæны, æфсæрмы дзы кæны. Гомуæраг æмæ фад-зынæй лæджы рæзты ус никуы рацæудзæн, уæд уый æгад у.

— Уомæ гомуæраг æмæ фад-зынæй кæй ус фæцæуы йæ лæг

*Уæзхæдз — кадæггæнæгмæ гæсгæ у балк'онгонд дурдзæджындзтимæ.

æмæ мыггаджы рæзты, ахæм лæг дæр лæгыл ма нымад вæййы?
— Нал, нал, Сырдон!

Сырдон ницыуал загъта. Фæбадтысты Нартæ бирæ. Æрæджийау Уырымæг фæрсы Саденджызы 'лдары:

— Дæ хорзæхæй, нæ хорз фысым, дæ наййаджы цавæр адæм кусы?
Саденджызы 'лдар зæгъы:

— Уыдон ахæм адæмы мыггаг ысты, æмæ цыл дис чи фæкæны, уый цæ базоны, йæ бæстæйы арæнмæ ку ахæддзæ вæййы, уæд. Нартæ фæрсынц ноджы:

— Сæ сæртæ та голджыты тыхт цæмæн ысты?

— Æз уын куы загътон — уæ бæстæйы арæнмæ куы фæцæуат, уæд цæ базондзыстут. Сæ сæртæ тыхт куынæ уой, уæд мæ наййаджы фæцæсты кæндзысты, æмæ дзы зыгуымы йæддæмæ ницыуал æрывзæрдзæн.

Хæмыц фæрсы:

— Диссæгтæ дæр фæдтон, фæлæ най ц' адæмæй кæныс, уыдон та гомзæнг цæмæн ысты?

— Хур цын се 'стджыты куынæ сау кæна, уæд искæй зæрдæмæ фæцæудзысты, æмæ ма цæ мæнæн уæд цы пайда ис?

— Фадгом та цæмæн сты?

— Хъуамæ сæ къæхтæ хъæбæр уæзæг сывæрой, гаппар цæ куыд хауа, науæд цæй най бакæндзысты!

Нартæ арфæтæ ракодтой Саденджызы 'лдарæн æмæ рацыдысты. Сырдоны бафæндыди Сосланы амæстæймарын. Сæ бæстæм бахæддзæ сты Нартæ.

Уæд Сырдон зæгъы:

— Саденджызы 'лдары найгæнджытæй разæй чи цыд, уый уæрджытæ куы фæдтон, уæд ма мæхи тыххæй бауырæдтон.

Сослан æм дзуры:

— Мæлæты мæркафа, дæ ныфс ды дæр цæмæ нæ бахæсдзынæ, æбон уæвгæйæ!

— Æз мыггаджы 'фсæрмы кодтон, æндæра мæ хъуджы фæздæтты йас уымæн йæ риутæ уыдысты, æмæ се 'хсæн куы абырыдаин, уæд мæ бахъармкодтаиккой йæ хъуымыздзытæ.*

— Æнæмыггаг цыдæр, æмæ ды цæй мыггаджы кой кодтай, хæрæг Гæтæджы фырт?

— Гъе, Сослан, æз уымæн йæ бичъы сæрмæ фæдтон æртæ стъæлфы, æмæ мæм дæ ус Бедухæйы хуызæн фæкаст.

* Хъуымыздзы — ома йæ дзидзитæ.

— Уымæй мæнг дæ!
 — Нæ дæн!
 — Цæй, фæндагыл дæм цы дзурон, фæлæ дæм искуы мæ зæрдæ фехсайдта, уæд дын дæ дзых дзоныгъфаст акæнин иу уысммæ.

— Уæдæ хæснаг æривæрæм!
 — Уæд цæуыл? — фæрсы Сослан.
 — Аздæх Саденджызы 'лдармæ, кæд уый дæ ус нæ разына, уæд мæ ме 'взаджы цъушпæй æрцауындз, мæ рæхысæй мын Нарты куиты бабæтт. Кæд дæ ус Бедухæ разына, уæд уым Саденджызмæ, цы уагæй кусы, уыцы уагæй мæм æрцæуæд æмæ мæ ныннайæд.

Сослан зæгъы:

— Хорз, ыздæхын, фæлæ мын сар дæ сæр кæны!

Сослан аздæхти Саденджызы 'лдармæ.

Саденджызы 'лдар Сосланы размæ уæрм ыскæнынкодта, æмæ æд бæх уым ныххауди. Саденджызы адæм Сосланы сбастой. Афтид мидæггæгты йæ Нарты чындзытæм бакодтой. Нарты чындзытæн сæ сæрбæстытæ систой. Сосланы ку' ауыдтой, уæд ныцъæхахстластой, фæлæ цы ракодтаиккой? Ницы. Фегади Сослан йæ мыггаджы чындзыты 'хсæн. Чындзытæ йыл тутæкæнынц, уайдзæфтæй йæ 'фхæрынц, зæгъгæ нæм цы цæсгомæй æрбацыдтæ, уайсадæг гом чындзытæм. Бæргæ ма 'хсыдта йæ къухы фыдтæ Сослан, фæлæ ницыуал.

Нарты сæргуыппыртæ сæхимæ 'рцыдысты. Хабар базыдтой æмæ катæйкæнынц: «Ай ныл цы бæллæхы ми сæмбæлди?»

Хуры чызг Батырадзæн хогонд уыди. Уый федта ацы митæ 'мæ йæ цæссыг калгæ зæгъы йæ фыдæн:

— Батырадз кæм ис, уый мын ыссар æмæ мæм тагъд хæддзæкæнæд.

Хурæн Батырадзы цы 'ссарын хъуыди! Уайтагъд æй Хур йæхи чызгмæ парвыста.

Батырадз цингæнгæйæ бадзырдта:

— Цы кæныс, мæ хо, цæмæ мæм сидыс?

Хуры чызг æм æнкъардæй ракаст æмæ йæ фæрсы:

— Кæй дын зæгъон, уый сыххæсткæндзынæ?

— Дæуыстæн, сыххæст æй кæндзынæн!

— Нæ фæсайдзынæ?

— Дæуыстæн, нæ фæсайдзынæн!

— Уæдæ ацу Саденджызы 'лдармæ æмæ йæ æд хæдзарвæндаг закон сындзыл басудз.

— Цæмæн? Цы ракодта? — фæрсы Батырадз.

— Уырдем куы ныццауай, уæд æй базондзынæ.

Батырадз йæхи уæларвæй уыцыиу зыввытт раласта. Æндон зæлланг ныккодта зæххыл. Авд ивазны зæххы абырыди. Уырдыгæй фестادي 'мæ фæмидæг Саденджызы 'лдары кæрты. Кæсы: устытæ бæгъæввадæй найкæнынц. Сæ риуты 'хсыр ныццахсти 'мæ кæрæдзийы дæйынц. Базыдта Нарты чындзыты Батырадз.

Дзуры Бедухæмæ:

— Æфсæрмæй нал у, мæ чындз, сæрбахъуыды цы нæ вæййы, фæлæ ма зæгъ: кæм и Сослан?

— Саденджызы 'лдар æй йæ ныггæнды цæнгтæбаст æмæ къæхтæсагъдæй дары.

Батырадз бауади ныггæндмæ. Сосланы бæстытæ фæлыгтæкодта, йæ хъæбысы йæ ныккодта. Стæй уырдыгæй Нарты чындзыты суæгъдкодта. Сæ дарæс ыскодтой, æмæ Батырадз Саденджызы 'лдары хæдзары фæмидæг и. Фæхъæр æм кодта:

— Гъе, хæрæг кæй ныййардта, уый цыдæр! Ды куыд бауæндыдтæ Нарты чындзытæй найкæнын, æви нæ бынтон сæфтыл банымадтай?

Ныццавтой кæрæдзийыл сæхи. Батырадз æй йæ хъустæй фелвæста Саденджызы 'лдары 'мæ йæ арцыл æрсагъта. Саденджызы авд фырты, авд чындзы, авд чыззы ракодта Батырадз. Какон сынз цын фæкæнынкодта. Стæй йæ цынаамад ыскæнынкодта. Цъынайы мидæг цæ бакодта 'мæ цыл арт бандзæрста. Цъыбыртты сыгъд байысты Саденджызы 'лдары бинонтæ. Саденджызы 'лдарæн та йæхи, бæласы афаста Батырадз, фастаджы æлдары цæнгтæ атыста, стæй йæ суæгъта, æмæ дзедзыройгæнгæ баззади Саденджызы 'лдар бæласыл.

Уырдыгæй ратардтой Саденджызы 'лдары фос æмæ Нартæм рацыдысты. Нартыхъæу цæм ызынди, æмæ Сослан æрынкъард и.

Батырадз æй фæрсы:

— Цы кæныс, Сослан, æви фаг фæллоу нæ тæрæм?

— Кæнгæ уыйбæрц ницы кæнын, фæлæ Сырдоны хæрæгæн фембылд дæн. Мæ ус хъуамæ Сырдоны ныннайа, ус дæр бæгънæг куыд уа, афтæмæй, æмæ ма уæд цæй Сослан ис Сосланæй?

— Ма тыхс, уымæн дын йæ хос мæнмæ.

Æрцыдысты Нартыхъæумæ. Нарты адæм куыннæ ныццинкодтаиккой! Чындзытæй алчи дæр йæ сабийыл йæхи ныццавта. Сырдон дæр æрбазынди, Батырадз æм дзуры:

— Гье, Сырдон, йе мыггагæй нæ дæ, йе хистæр, йе кæстæр нæ зоныс? Кæм æгъдау, кæм та дзы 'фсарм дæр вæййы.

Сырдон бамбæрста, Батырадз æм афтæ Сосланы тыххæй дзуры, уый, æмæ йæ фæрсы:

— Ныхас ныхас у, Батырадз, фæлæ иугæр афтæ у, уæд дæ дзырдыл дыууæ нал зæгъдзынæн æз дæр. Дæ номæй мæ ныхас сæттын.

Нартæ та сæ фыддзаг бынаты абадтысты.

БАТЫРАДЗЫ БАЛЦ

Нарты Батырадз зæгъы Сатанайæн:

— Цæуын афæдзбалцы, æмæ мын исты ахæрынкæн.

Сатана Батырадзы раз авæрдта 'нæхъæн галы агъд æмæ къæрттайы дзаг ронг. Уый цæ ахордта, анызта. Йæхс фелвæста, йæ дæндæгтæ дзы асхъаудта æмæ фæддæдуар ис.

Цæуынтæ байдыдта йæ дард балцы. Ахызти Нарты зæххæй, уæддæр йæ цыд нæ уадзы. Бахæддæ Хъуымы бæстæм. Ахызти донæй. Уалынмæ быдыры ауыдта бæхрæгъæуттæ. Бæхгæс хъазы 'мæ худы, кафы 'мæ зары. Батырадз æм бирæ фæкасти, стæй йæ фæрсы:

— Цæй хъæлдзæг дæ, ацы бæхгæс?

— Куыnnæ уон хъæлдзæг, кæд абон цингæнæн бон у!

— Цæмæй уæд?

— Адау-æлдар ус хæссы, æмæ уый цинаг у.

— Адау-æлдар та чи у?

— Мæнæ ацы бæхты рæгъæутты гæс.

Батырадз арасти дарддæр. Иу хъомгæс зæххыл нал хæцы 'мæ хæрдмæ хауы фырцинæй. Батырадз уый дæр фæрсы:

— Цæуыл у дæ цины сæр?

— Цинагыл цин хъæуы, хорз бæлцдзон.

— Æмæ æз куы ницы цинаг уынын.

— Адау-æлдар чындзæхсæв кæны, адон йæ фос ысты, æмæ йæ ды куыnnæ зоныс?

Ницы загъта Батырадз. Цæуы 'мæ та амбæлди фыййауыл. Фыддзаг дыууæйæ тынгдæр уый цинкæны. Фæрсы уый дæр Батырадз:

— Цæуыл афтæ тынг цинкæныс, фыййау?

— Куыnnæ цинкæнон, абон цинты сæр уыдзæни, Адау-æлдар чындзæхсæв кæндзæни.

— Уымæй дæуæн цы ис? — фæрсы Батырадз.

— Адау-æлдар ахæм у: исты цины бон куы фæкæны, уæд лæвæрттæ дæр зоны. Æз та мæгуыр лæг дæн æмæ мæ исты уæлдай фæуыдзæни.

— Уæд лæвæрттæ та кæмæнты фæкæны?

— Фыййæуттæн — фосæй, хъомгæстæн — хъомæй, бæхгæстæн — бæхтæй, лæггадгæнджытæн — дзаумайæ, кæнæ хæзнайæ.

— Уæд Адау-æлдар уазæгæн та куыд у?

— Ныр йæ цины бон у 'мæ — хорз, æнæуый йæхимæ бындз батæхын дæр нæ уадзы.

— Уæдæ мæн дæр ысуазæгкæндзæн?

— 'Суазæгкæндзæн, æрмæст æм фыд, хорзæй мацы 'сдзур. Йæ рæдыдæн дæр ын «о» æмæ «раст у» дзур.

Бахæддзæ ис Батырадз Адау-æлдары хъæумæ. Адæм сæ зонгуытыл бæгъæввадæй рæнхъæй кæрæдзийы фæстæ алаууыдысты, сæ сæргыл æвæрд хуынтæ, æмæ иу ыстыр агъуыстмæ цæуынц. Батырадз фæдисау ис.

Хъæугæрон иу зæронд ус, йæ хæдзары кæрты суджы лыггагыл бадти 'мæ куыдта.

Батырадз æм дзуры:

— Цæуыл кæуыс, мæ мадыхай?

— Цы кæнон, мæ хъæбул, æнæ кæугæ дæр мын цы ис?

— Ау, абон алчи цин куы кæны фыййауæй æндæрæй, уæд ды цæуыл æнкъард дæ?

— Уыдон не 'лдарæй æнхъæлцау ысты, фæлæ æз та 'рхæндæг дæн.

— Цæмæн уæд?

— Не 'лдар Адау-æлдар у. Мæнæн цæуæт ис иу чызг æмæ иу лæппу. Адау-æлдарæн йе 'взæрдзинад дардыл хъæр у. Чызг чындзы н' ацæудзæн нæ хъæуы чызгæй, худинаг нæ кæны. Æз дæн мæгуыр зæронд ус. Хуыцау мын фыдбылызы рæсугъд чызг радта. Хъомыл æй кодтон сусæгæй. Æстдæс азы уый зæххон адæймаг нæ федта, æстдæс азы йæхæдæг дæр никæй федта. Ныр йæ чындздзон афон ысси. Мæ лæппуйæн йе 'мцахтæн сæрæн гуырд æмбал ис. Иу бон мæ лæппу йе 'мбалимæ цуанæй æрцыдысты. Цыдæр фыдбылызæн мæ чызг хæдзары цыдæр ми кодта. Мæ лæппуйы 'мбал ауыдта чыззы 'мæ бауадзыг и. Нал чъицыдта. Талынгты йæхи 'мбарын байдыдта. Уæд æй мæ

лæппу фæрсы: «Цы кодтай, æвзæрæй дын куы ницы фæдæн?» Уый загъта: «Мæнæн цæрæн нал ис, абон уæ хæдзары цы чыззы фæдтон, уый ма мын иу хатт куынаæ равдисат, уæд». Мæ лæппу загъты уазæгæн: «Уый мæ хо уыди». æмæ йæ ракодта. Мæ чызг ахæм фыдæбоны рæсугъд у, æмæ хур йæ цуры тар кæны. Йæ буары рухсæй хæдзары къуымтæ ныррухс ысты. Цыдæр фыдбылызæн мæ рудзынг гомæй аздади. Рухс не 'лдар Адау-æлдары цæстомыл аныдзæвди. Йæ дæлдæртимæ мæм фæдисы цæуæгау æрцыдысты. Мæ лæппу 'мæ мын мæ уазæджы 'рцахсынкодта, сæ риутæй цын мысан ыскæнынкодта 'мæ цæ фатæй æхсынц. Чыззы та йæхицæн акодта. Æз ам тæригъæддагæй баззадтæн.

Батырадз амæсты 'мæ та фæрсы:

— Уæд адæм та сæ зонгуытыл цæмæн лæууынц бæгъæввадæй?
— Лæвæрттæ хæссынц, кæмæ цы ис æмæ кæмæн цы йæ бон у, уый.

— Уæдæ цæмæй базонон дæ лæппу 'мæ дæ уазæджы, уый мын загъ, æз æм ныртæккæ цæуын!

— Уымæн ницы бакæндзынæ тыхæй, цы — уый хинæй. Хуыцаумæ скув æмæ мæ дыууæ 'нгуырстуаны дзаг æхсыр радуц, дæ фатты фындзтæ дзы 'ртæ хатты стул æмæ йæ стæй афтæмæй фехс, æндæра дын н' амæлдзæни — мæ фырт æмæ мæ уазæг къулыл тыгъд ысты.

Батырадз Хуыцаумæ скуывта, усы риутæй дыууæ 'нгуырстуаны дзаг æхсыр радыгъта, стæй дзы 'ртæ хатты йæ фæттæ стылдта 'мæ бацыди Адау-æлдары кæртмæ. Дуар ын нæ кодтой.

Батырадз адæмæн загъты:

— Сыстут æмæ уæ хæдзæрттæм фæцæут, кæннод æз хæцын куы райдайон, уæд уæ исчи мæ быны бабын уыздæни.

Адæм систадысты 'мæ сæхи бафæсфæдтæкодтой. Батырадз бадзырдта:

— Адау-æлдар! Æддæмæ мæм ракас!

Ничи ракасти.

Ноджыдæр бахъæркодта дыггаг, æртыггаг хатт.

Уæд Батырадз æфсæндуарыл бахæцыди тыхæй, йе 'вдузæнтæ йын ыстыдта, дуар систа 'мæ йæ фехста. Адау-æлдар дæр уæд расæррæтласта, хæцынтæ систой фатæй — ничи цæ састы, бавнæлдтой кардæй — ничи цæ састы. Стæй армæй бавнæлдтой кæрæдзимæ. Æртæ боны 'мæ æртæ 'хсæвы æнæрулæфгæйæ

фæхæцыдысты. Сæ къæхты бын дур хуыраей ызгæлди, хъæд ысхъистæ кодта, сьджыт рыгаей тахти. Батырадз тæвд байдыдта. Адæм дискодтой: ай цавæр адæймаг у: Адау-æлдармæ хæцынмæ йæ ныфс чи 'рхаста?

Зæронд усы ауыдта Батырадз æмæ йæм бадзырдта:

— Дон ма мыл æрбакал, мæ мадыхай!

Зæронд ус адæмыл фæхъæркодта, адæм иу уысммæ кæрæдзийы фæрстæм алæууыдысты цæугæ доны уонг. Донгæрзтæ дзаг кодтой, кæрæдзийы къухтæм донгæрзтæ донимæ лæвæрдтой æмæ йæ Батырадзыл калдтой. Хæст дарддæр цыди. Уæд Батырадз боны фæстагмæ узал кодта, Адау-æлдар та — тæвд. Батырадз февнæлдта Адау-æлдармæ, йæ донгæмтты йын йæ болат æнгуылдзтæ атыста 'мæ йын йе 'взаг йæ ласæггаджы уонг ыстыдта. Адау-æлдар уымæй «уæу» дæр нæ фæкодта, фæлæ фыддæр хæст райдыдта. Къæдзæхтæ фæркгай ыскъуыдтой æмæ уыдонæй кæрæдзийы хостой. Батырадз февнæлдта Адау-æлдары хъустæм, ратыдта цæ. Адау-æлдар та Батырадзы дзыхы йæ къух фæттыста. Батырадз цыл йæ болат дæндæгтæй æрхæцыди 'мæ йын йе 'нгуылдзтæ атахынкодта. Адау-æлдар фембæрста, ай хуымæтæджы лæгимæ кæй нæ хæцы 'мæ архайдта, цæмæй аирвæза, фæлæ йæ Хæмыцы фырт нал уагъта. Йæ ронбастæй йæ систа, зæххыл æй ныххуырста. Æртæ хатты ма йæ гæндзæхтæ ацагъта, стæй йæ уд систа.

Адау-æлдары хъæуы адæм Батырадзæн райдыдтой арфæтæ. Сæхицæн æй æлдарæй уырæдтой, фæлæ Батырадз не сразы и. 'Ссардта къулыл тыгъдæй зæронд усы лæппу 'мæ уазæджы, рафтыдта цæ. Зæронд ус йæ фырты ныхъæбыскодта 'мæ уазæджы, йæ чыззы, Батырадзы 'ркодта сæхимæ. Йæ уазæгæн зæронд ус чындзæхсæв ыскодта, йæ чыззы йын радта, къухылхæцæг та Батырадз уыди. Æнæхъæн къуырийы дæргъы ахаста чындзæхсæв, уыйфæстæ адæм зæронд усы лæппуйы æлдарæй равзæрстой сæхицæн. Зæронд усы лæппу 'мæ йæ сияхс Батырадзæн балæвар кодтой тинты кæрц ахæм: хъызт бон лæджы буар хъарм кодта, тæвд бон та — узал. Бирæ йын радтой фосы рæгъæуттæ, æмæ цæ Батырадз дæр Нартæм æртардта. Нартæ фосы байуæрстой, стыр куывдтæ кодтой æмæ цæл-минасæй сæ рæстæг æрвыстой.

НАРТЫ НЫХАСЫ

Нарт сæ ныхасы æрæмбырд ысты 'мæ тæрхæттæкæнынц. Сæ иутæ зæгъынц:

— Цæмæн ма бæззæм, Нартæ Нарт уæд уыдысты 'мæ сæ сидзæрты куы рæвдыдтой.

Иннæтæ зæгъынц:

— Нал бæззæм, Нартæ Нарт уæд уыдысты 'мæ сæ идæдзтæн лæггад куы кодтой.

Аннæтæ зæгъынц:

— Цæмæн ма стæм, Нартæ Нарт уæд уыдысты, сæ кæстæртæ нуазгæ куынæ кодтой, сæ хистæртæм куы хъуыстой æмæ уæздандзинад куы 'вдыстой.

Уæд Нарты зæрæдтæй иу сыстади, æвзист нуазæн систа 'мæ зæгъы:

— Нартæй хъæбатырдæр чи у, уый йæ айсæд!

Нартæй ничи фезмæлыд. Хæмыц æй райста 'мæ зæгъы:

— Нуазæн м' аггад у.

— Æмæ дæуæй цæй хъæбатыр ис?

— Мæ фырт Батырадзæн æй исын.

Уыцы зæронд лæг дыггаг æвзист нуазæн систа 'мæ зæгъы:

— Нартæй сылгоймагыл хорз чи уызæлы, чи йæ хъахъхъæны, уый айсæд ацы нуазæн дæр!

Нартæй ничи фезмæлыди йæ бынатæй. Хæмыц та нуазæн райста 'мæ зæгъы:

— Ацы нуазæн дæр мæн у.

— Дæу кæцæй у, сылгоймæгтæ дæ уынгæджы куы фесты, дæ фыдбылызы æрхъыз-дæндагимæ.

— Мæ фыртæн æй исын.

Зæронд лæг æртыггаг æвзист нуазæн систа 'мæ зæгъы:

— Нартæй фынгыл уæздандæр чи у, уый айсæд ацы нуазæн дæр.

Йæ бынатæй та ничи фенкъуысти. Хæмыц та бацыди 'мæ райста нуазæн, стæй зæгъы:

— Ацы нуазæн дæр мæн у.

— Дæу куыд у, гал дын иу хæрдæн куынæ фаг кæны, уæд! — зæгъынц Нартæ.

— Мæ фырт Батырадзæн æй исын, — загъта Хæмыц.

Ахаста уыцы бон Хæмыц æртæ æвзист нуазæны дæр. Дыггаг бон æрымбырд ысты ногæй сæ Ныхасмæ 'мæ зæгъынц:

— Хæмыц йæ фырты номыл æртæ ‘взист нуазæны ахаста ’мæ йæ бафæлварын хъæуы.

— Йæ размæ йын барджытæ арвитæм! — зæгъы Уырымзæг.

Нартæ фондзыссæдз хъæбатыры равзæрстой. Батырадзы размæ цæ рарвыстой æмæ йæ разы бабадтысты. Батырадз дæр хъæдæй рахызти ’хситтгæнгæ ’мæ сабыр цыдис йæ бæхыл. Уæд æм хъæдæй Нарты фæсивæд рагæпластой æмæ йæ суынгæг-кодтой. Батырадз цæ йæ фæдыл расайдта, стæй цыл фæстейæ раздæхти ’мæ сеппæты дæр фæцæнкуылтæласта. Хæмыцы фыд-дзаг ныхас æрцыди.

Дыггаг хатт та Батырадз балцы уыди. Нартæ йын йæ усы фарсмæ сæ хъомгæсы схуыссын кодтой изæры. Батырадз æмбис-æхсæвты ’рбацыди.

Йæ хуыссæнмæ бацыди, фæдта йæ усы фарсмæ хъомгæсы хуыстæ. Уый цæ ноджы бануæрста, йæхæдæг дуармæ рацыди. Кæрдæгыл йæ нымæт айтыгъта, йæ саргъ йæ нывæрзæн бавæрд-та, йæ уæлæфтауæй йæхи ’рымбæрзта ’мæ ’рфынæй и.

Райсомы Батырадзы уæздандзинад Нартыл ахъæр и, алчидæр ын арфæтæкодта.

Æртыггаг хатт Нартæ куывд кæнын æрымысыдысты. Авд къуырийы сæхи фæцæттæкодтой. Авд къуырийы фæстæ æрым-бырд ысты Нартæ. Фынгтыл рабадтысты иууылдæр, æмæ авд боны сæ куывд ахаста. Нарты адæм хордтой, нуæзтой, фæлæ авд боны дæргъы Батырадз йæхи бауырæдта: хойрагæй авд комздаджы дæр н’ акодта, нуæзтæй авд æртахы дæр нæ баныз-та. Иугæндзон кодта лæггад. Нарты адæм кастысты Батырадзмæ ’мæ дзы сбуц ысты. Æрцыди цыл Хæмыцы ’ртыггаг дзырд дæр.

Къуырийы фæстæ Нартæ сæ Ныхасы тымбылæй бадтысты. Батырадз дæр семæ. Уæд Уырымзæг фæрсы Батырадзы:

— Зæгъ-ма, Батырадз, кæм сахуыр дæ афтæ ’гъдауджынынл:

— Уыдон дардыл дзуринаг ысты, — зæгъы Батырадз.

— Байхъусдзыстæм дæм неппæт дæр.

Уæд Батырадз райдыдта дзурын:

— Гуыбыны хорздзинадæн уæздандзинад базыдтон иу ран. Уыдыстæм дыууадæс æмбалы. Иу бон цуаны фæцыдыстæм. Амардтам иу дзæбидыр. Аргæвстам æй, уæларт æй бавæрдтам. Ме ’мбæлттæ мæм хæлцон радтой æмæ мæ дон хæссынмæ бар-выстой. Æз хæлцоны дон исын байдыдтон, æмæ нæ дзаг кодта! Уæд мæм ме ’мбæлттæй иу æрбацыди ’мæ зæгъы: «Дон цæуылнæ

хæссыс?» Мæ хæлцон нæма байдзаг и зæгъгæ загътон. «Ау, æмæ йæ нæ зоныс, уый нæ байдзаг уыдзæнис, уый?» «Цæмæй йæ зонын?» «Уый зыд æмæ кæрæф лæджы хæлцон у, æмæ йын байдзаг кæнæн нæй», — загъта ме 'мбал, æмæ уæд базыдтон гуыбыныл хæцын.

Уырымæг зæгъы:

— Раст дæ, Батырадз. Лæджы уæцъæф байдзаггæнæн нæй. Нартæ уыцы ныхасмæ ныхъхъус ысты.

Батырадз та дзуры:

— Сылгоймагæн уæздандзинад æмæ кад раттын та базыдтон æндæр ран. Нудæс æмæ ссæдзæй хатæны уыдыстæм. Бон изæрмæ фæзылдыстæм, ницы ссардтам, æмæ ныл иу комы 'рта-лынг. Æхсæвиутмæ 'рхъавыдыстæм. Кæсæм æмæ иу ранæй рухс цæуы. Сфæндкодтам уырдаæм бацæуын. Араст ыстæм, уæдæ цы уыдаид! Бацыдыстæм иу хæдзармæ. Хæдзары мад æмæ чызг. Табуафси, фысым уын ыстæм зæгъгæ загътой. Хорз нæ суазæг кодтой. Æхсæвы бахордтам, æмæ нын нудæс æмæ ссæдзæй дыууæ уаты бакодтой. Нудæсæй иумæ хуыссыдысты, ссæдзæй та иумæ. Дыууæ хуыссæны афтæ уæрæх уыдысты æмæ цæ сæрибарæй цыдыстæм. Рухс ахуыссынкодтой. Чызг йæ дарæс раласта, н' астæу — ыссæдзы 'хсæн — абырыди. Мад дæр раласта йæ дарæс æмæ нудæсы 'хсæн абырыди. Уæд мад хатиагау дзуры йæ чызгмæ: «Æ, дæ бындар фæуай, иу лæг уæлдай сты уыдон æмæ уый дæр дæхи бакодтай». Æз ныхас бамбæрстон, æмæ чыззы рæвдаугæ цы бакодтон, уый йæдтæмæ не 'хсæн æвзæрдзинадæй ницы уыди. Райсомы сыстадыстæм, æмæ нын фæззæгхъуг аргæвстой. Мад чызгмæ хатиагау дзуры: «Цал сæры сты?» «Нудæс!» — зæгъы чызг. «Æмæ ссæдзæм цы кодта?» «Тынг уæздан разынди». Хъуджы фыд ысфыхти, йæ фыдызгъæл ын фынгтыл æркалдтой. Йæ басæй йын мад амбæхста къусы дзаг, иннæйы акалдта. Мах хъуджы хæрд фестæм. Уæд мæм мад къусы дзаг бас радавта 'мæ зæгъы: «Саггаг æй кæн æмæ йæ бахуыппытæкæн, хæс дын у». Æз дæр æй банызтон. Цæуыны къахыл ныллæууыдыстæм. Ме 'мбæлттæ ракъахдзæфкæнынц æмæ атонынц. Фæцагъды сты се 'ппæт дæр. Иунæг æз ма дзы баззадтæн, æмæ абон дæр уе 'хсæн дæн.

Уырымæг та зæгъы:

— Хорз бакодтай, Батырадз. Сылгоймагæн аргъ хъæуы. Уаргъ æппарын æм нæ хъæуы.

Батырадз та дзуры:

— Ёххæст уын ме 'хсардзинады кой дæр ракæнон. Ёхсар-
 дзинад æмæ хъæбатырдзинад мæ куыдзæй базыдтон. Хæтæны
 ахуыр лæгæн иу ран бадын зын у. Уыдтæн та хæтæны. Федтон
 иу сырды, æмæ мæ йæ фæдыл сайын байдыдта. Уыцы сырды иу
 лæгæтмæ бацыд æмæ дзы ссæдзæй рацыд. Дыггагмæ бацыд
 æмæ дыууиссæдзæй рацыд. Дис мыл бафтыд, зæгъгæ ай цы
 хабар у. Ёртыггаг лæгæтмæ бацыд — æртиссæдз баисты.
 Цыппæрæм лæгæтæй — цыппарыссæдзы. Фæндзæм лæгæтæй
 фондзыссæдзы баисты. Афтæ цал лæгæтмæ хызтис сырды, уал
 ыссæдзы йæм æфтыди. Сæ нымæц дæр цыфæнды уæд, фæлæ
 уыдысты 'мхуызон, æмыйас, æмуæз, æмгæс. Иумæ дзы фат
 фæдардтон, фæлæ мæм иннæ хуыздæр фæкаст. Афтамæй дзы
 иуы амарын дæр мæ бон нæ уыди 'мæ æнæ уыцы сырдатæй иу
 æрхæсгæйæ дæр мæм æрцæуын нæ цыдис. Хъуыдыкæнын, цы
 бакæнон, уыуыл. Загътон мæхицæн: «Цæй уæддæр дзы иуы
 фехсон». Барæй мæ цæстытæ бацъынкодтон, цæмæй æвзаргæ
 мауал ракæнон. Уæд мæ разы иу ыстыр куыдз фæвзæрди. Мæ
 фат мын ратыдта 'мæ мæм адæймаджы 'взагæй дзуры: «Цæмæн
 марыс адон?» «Иу дзы ахæссон!» — загътон æз. «Марын
 тæригъæд хъуыддаг у, фæлтау цæ ахсгæ 'ркæн!» — загъта та
 куыдз. «Æмæ дзы цал æрцахсдзынæн?» — афарстон æй.
 Куыдз азгъордта, иуы дзы рацахста 'мæ йæ хъыллист ыссыди.
 Иннæтæ йæ сурынтæ систой. Стæй куыдз сырды аппæрста
 æмæ мын зæгъы: «Федтай гъеныр?» «Федтон!» Азгъордтон
 æмæ дзы иуыл фæхæст дæн. Йæ хъыллистмæ иннæтæ
 кæрæдзийы фæдыл ныххал ысты 'мæ мæ фæдыл лидзынц. Ёз
 тымбыл зылд кæнын æмæ цæ куыд фæстагæй ахсын байдыд-
 тон. Сеппæт дæр мæ къухты бафтыдысты. Гъеуый уын ме 'ртыг-
 гаг ныхас.

Уырызмæг зæгъы:

— Уымæй дæр раст бакодтай. Хъуыддаджы бацыдтæ зæгъгæ,
 уæд дзы фæстейы къæдзил уадзын нал хъæуы, уый фыдбылыз-
 сайæн вайы.

Нартæ Батырадзмæ фаг фæхъуыстой æмæ йын йæ хъæба-
 тырдзинады тыххæй арфæтæ фæкодтой.

Батырадзы дæсныад Нартæ уæд базыдтой.

БАТЫРАДЗ САТАНАЙЫ КУЫД ЁРКОДТА

Дыууæ фурды астæу, æртæсæрон кæфхъуындар ысбадти 'мæ Нартæн дон хæссын нал уагъта. Нартæ тыхсын байдыдтой. Нарты лæг-фæсивæд дард бæлцуæтты уыдысты Батырадзы йæддæмæ.

Батырадз уæларв дауджытæм хуындуаты уыди. Ёртæсæрон кæфхъуындар æрдомдта Нартæй чызг-хъалон, фæлæ Сатана нæ разыкодта, никæй дæр уагъта Нарты чыззытæй кæфхъуындармæ. Сатанайæн æрмахуыр уари уыдис æмæ уымæн афтæ зæгъы:

— Уæларв дауджыты фынгыл бады мæхи Батырадз æмæ йæм фæтæх, зæгъ ын: кæд бадыс — сист уæлæмæ; кæд лæууыс — уæд бадгæ мауал ыскæ, фæлæ мæм хæддзæкæн.

Уари уæларвмæ атахти. Уæдмæ æртæсæрон кæфхъуындар Нартыхъæумæ 'рбацыд æмæ цæ 'рдомдта чызг-хъалон.

Сатана зæгъы:

— Махмæ ахæм фæтк нæй æмæ чызг нæ, фæлæ карчы цъиу дæр радтæм хъалонæн, уæд нæ ды цы баййардтай? Ёртæсæрон кæфхъуындар амæсты ис Сатанайы ныхæстыл æмæ зæгъы:

— Уæдæ кæд нæ фидут, уæд æз дæуæн дæхи ахæсдзынæн æртæ боны 'мгъуыдмæ.

Ёртæсæрон кæфхъуындар Сатанайы аскъæфта дыууæ фурды 'хсæнмæ.

Уалынды Батырадз æрхæддзæ ис æмæ фæрсы Нарты зæрæдты:

— Цы у, цы хабар æрцыд?

— Цы хабар ма уа? Сатанайы æртæсæрон кæфхъуындар аскъæфта, чызг-хъалон кæй нæ фыстам, уый тыххæй.

— Кæцырдæм æй аскъæфта?

— Дыууæ фурды астæумæ!

Батырадз фырмæстæй цæхæртæ скалдта. Хуыздæр бæхы аивтыгъта 'мæ дыууæ фурды астæумæ фæрасти. Иу фурдæй ахызти 'мæ иу фыййауы ауыдта.

— Дæ бон хорз уа, фыййау! — дзуры йæм Батырадз.

— Хорз дæ хъуыддаг уа, бæлцдзон. Кæцæй фæдæ? Абæстыл мæлдзыг зæххыл абырын куынæ уæнды, цъиу та — атæхын æртæсæрон кæфхъуындарæй, уæд ды чи дæ?

— Мæн дæр раст уый фенын фæнды, хылмæ йæм нæ цæуын, цы мын кæндзæн?

— Кæна дын, æви нæ, уый мæнмæ нæ хауы, фæлæ мæлæты дзыхмæ дæхи кæхæй цæуыс, æмæ дæ хуызæн сахъ гуырæн нырма раджы у амæлын.

— Ницы кæны, фыййау, фæлæ ма зæгъ куыд æй ыссарон?

— Цу ацы иу раст фæндагыл æмæ йыл æмбæлдзынæ.

Батырадз арасти йæ фæндагыл. Сæмбæлди йыл иу ус, дзуры йæм:

— Дæ фæндаг раст уа, мæ хойыхай.

— Æнæнизæй цæрай, мæ хур. Кæйонг фæндарасткæныс?

— Æртæсарон кæфхъуындармæ.

— Цы йæм тагъдкæныс æвзонг уæвгæйæ? Дæхимæ куыд ысмæсты дæ, мæнæ æз сæфын уый æгъгъæд нæу?

— Ницы кæны, мæ хо, кæд йемæ ныхаскæнын базонин. Фæлæ ма зæгъ, бирæ цæуын ма йæм хъæуы?

— Æрдæг бонцау.

— Уæдæ хорзæй баззай, æз æм атагъдкæнон! — загъта Батырадз æмæ йæ бæхы бацагайдта.

Фæцыдис та бирæ. Иу лæгыл ноджы амбæлди, уымæн арфæ ракодта:

— Дæ фæндаг раст уа, ме 'фсымæрыхай!

— Дæ хъуыддаг дæр раст уæд, мæ хæдзар. Кæйонг фæндарасткæныс?

— Цæуын, æртæсарон кæфхъуындармæ.

— Уагæр цæуыл дæхи сафыс! Мæнæ йæм æз цæуын, уый æгъгъæд нæу? Ды та нырма æвзонг дæ мæлынæн.

— М' амонд афтæ у, æдзæутæ дзы нæй.

— Фæлæу уæдæ. Мæнæ чысыл фалдæр æз цæрын. Райсом уый мемæ хылкæндзæн, мæхæдæг æм кæй нæ цæуын, уый тыххæй, æмæ исты бауынаффæкæнæм.

Батырадз ысразы ис. Уыцы 'хсæв баззади лæджы хæдзары. Федта: æртæ сывæллоны сæ мады къабæзтыл хæцынц æмæ кæуынц. Батырадз лæджы афарста:

— Цæуыл кæуынц ацы сывæллæттæ?

— Æртæсарон кæфхъуындар цын дон хæссын нæ уадзы 'мæ уымæн. Дойны цын у.

Батырадз акасти: бирæ фосы дзугтæ, фаг холлаг сæ разы, фæлæ се 'стæгдар ныхъхъыл ис.

— Ацы дзугтæ та цæмæн афтæ мæллæг ысты. Ахæм холлаг цæуылнæ хæрынц? — афарста Батырадз.

— Цæмæн куы зæгъай, уæд цын дойны у, æмæ афтид холлаг сæ хъуыры нал цæуы.

Батырадз ницыуал ысдырдта. Æхсæвы йæ фæллад ысуагъта, райсомы сыстад æмæ йæ фысымæн зæгъы:

— Дæ дарæс мæнæн радт, ды та мæ дарæс ыскæн, стæй дæ бæсты æз ысхæцдзынæн æртæсæрон кæфхъуындаримæ. Кæннод ды куы схæцай, уæд дыл, мыййаг, фæтых уыдзæн æмæ дæ аныхъуырдызæн. Мæнæн дæр хъыг уыдзæн. Кæд мæныл фæтых уа, уæд уый ницы кæны, дæу æфсон мæн бахæрдзæн, ды та удæгас баззайдзынæ.

— Уый та куыд, мæ уазæджы куыд сафон?

— Мæн ничи зоны, мæ удыгас кæй хъæуы?

Сразы фысым. Баивтой сæ дарæс. Батырадз æртæсæрон кæфхъуындары размæ бацыди, кæрæдзийыл сæхи ныццавтой. Батырадз æй иу цæф ракодта 'мæ йе 'ртæ сæрæй иу фæхаудта. Сæр æртæсæрон кæфхъуындары фидæрттыл сæмбæлди. Уæд Сатана зæгъы:

— Ох-хай, уый нæртон лæджы цæф куы у. Де уазæг уæд, Хуыцау!

Батырадз уæдмæ кæфхъуындары дыггаг сæры дæр атæхын кодта. Сæр фидары сисыл сæмбæлди 'мæ йæ къул æркалди.

Сатана ракасти 'мæ зæгъы:

— Уый Батырадз куы хæцы. Хуыцау, йæ фарс фæу, ныр мын тас нал у.

Батырадз кæфхъуындары 'ртыггаг сæр дæр ахауынккодта, æмæ сæр Сатанайы размæ батылди. Сатана базыдта, кæфхъуындар амарди, уый æмæ сæрыл батуккодта. Уыйадыл сæр ратылди 'мæ йæ гуырыл ногæй аныхæст. Стæй дзуры Батырадзмæ кæфхъуындар:

— Ацы сæр мын уадз, цы мæ домай, уый дын раддзынæн.

— Уæдæ Сатана кæм и?

— Рацæуы дæм.

Батырадз рæхсад æрчыйæ кæфхъуындары синтыл афтæ ныллæууыд, æмæ æрчыйы быдтæ кæфхъуындары синтыл сæ фæд ныууагътой. Уæдæй фæстæмæ кæфхъуындары рагъ чырынтæ у 'мæ иу сæримæ у.

Батырадз зæгъы кæфхъуындарæн:

— Амæй фæстæмæ дыл иу сæры йæддæмæ куыд нал уыдзæн æмæ адæмыл хъалон нал æвæрдзынæ, уый тыххæй æвдисæн

уæд, зæххыл ыскæнгæ фидæрттæн-иу сæ иугай тигътæ 'ркæлæнт.

Уыцы ныхас æрцыди кæфхъуындарыл, æмæ алы фидар мæсыгæн дæр раздæр йæ иу тигъ æркæлы.

Батырадз æмæ Сатана рацыдысты. Йæ фысым дæр мæлæтæй фервæзти, ус дæр афтæ. Нарты адæм Батырадз æмæ Сатанайы сæ хъæбысты кодтой. Стæй ыстыр куывд ныззылдтой æмæ авд боны 'мæ авд æхсæвы куывддон адæм фынгтæй нæ сыстадысты.

НАРТЫ 'МБЫРД

Нарты гуыппырсарта 'мбырдæй бадтысты сæ къæлæтджын бандæттыл.

Тæрхонкодтой уыдон сæ дзыллæйы сæрыл.

— Нарт Нарт уæд уыдысты, арв цæ нæрын уæд нæ уæндыди, æмæ мæлын куы зыдтой сæ дзыллæйы сæрыл, алчи цæ хæцын куы фæрæзта йæхиуыл. Нарт Нарт уæд уыдысты, æмæ нæртон адæймаджы дзыхæй рæстдзинад йæддæмæ куы ницы ирвæзти. Нæ дзыллæ дзыллæ уæд уыдысты, æмæ сæ сæр сæрмæ куы хастой, сæ къæсæртæ бæрзонд ку' арæзтой: мидæмæ цæугæйæ сæ сæр гуыбыр цæмæй нæ кодтаиккой, намæ Хуыцаумæ афтæ фæзындаид æмæ уымæн кувынц... Хуыцауæн кувын дæр аггаг нæ кодтой сæхицæн.

Афтæ радзырдта Нарты 'мбырды иу хистæр.

— Адæмтæ халæг уæд кодтой Нартмæ, сæ хорзы кой дардмæ уæд хъуысти, сæ гуыбынх хæцын куы фæрæзтой, нозтæй сæхи куы хъахъхъæдтой, ронгæй сæ бæрц куы зыдтой.

— Ацы рæстæджы хуызæн сæ мæрдты къоти куы нæ калдтой нозт æмæ хæрдыл; æнæгъдау фырнотæй се 'фсарм куы нæ сæфтой, сæ зонд, се 'хсар куы нæ састой. Стырæй, чысылæй, сылгоймагæй, нæлгоймагæй æмрасыг куы нæ кодтой, — загъта аннæ хистæр:

— Н' адæм, адæм уæд уыдысты, æмæ нæ кæстæр хистæры куы нымадта, кад ын куы лæвæрдта, кæрæдзимæ куы хъуыстой; сылгоймаджы сæрыл нæ мæнг дунейы чъизи куы нæ кодта ничи йæ цæсгом.

Уый радзырдта æртыггаг хистæр.

Æмæ рахастой Нарты хистæртæм æртæ тыны — фыдæлты каджын æмæ зынаргъ хæзнатæ.

Райста дзы Уырызмæг иу тын æмæ загъта:

— Ацы хæзна Нарты хистæртæ аггагкæнынц, нæ фæсивæдæй æд-зонд, хъæбатырдæр æмæ хæрзæгъдаудæр чи разына, уымæн. Д'алфамбылаймæ ку' акæсай, уæд æхсарджын адæймаг, чъири-куывдæй дæр зын ыссарæн фæци. Сæфты къахыл æрлæууыди Нарт. Давд, сайд, мæнгард, фæлывд, козбаудзинад, дæ рай-гуырæн бæстыл гадзрахатæй зылынæй фылдæр ницыуал ыс-сардзынæ алы ран дæр. Зæрдæ цæмæй барухс уа, нæ бæстыл ахæм уацхъуыдæй ницыуал фехъусдзынæ. Сидзæр, идæдз, мæгуыры кæуын æмæ дзыназын нал æнцайы Нартæн йæ иу кæронæй аннæмæ: цæрын цæ нал уадзынц тыхгæнджытæ, абыр-джытæ. Уыцы 'наггæгтæн, бæсты арæст чи халы, арт ыл чи 'ндзары сæ фыдбылызтæй, уыдонæн уайдзæфкæнын чи бафæ-раза æргомæй, ахæм адæм ыскуынæг ысты н' астæу. Сæ дзырд, сæ тых чи баиу кæна, æвзæрдзинад æмæ тыхдзинæдты ныхмæ чи 'рлæууа, уыдон сæ бындзарæй чи стона, ахæмтæ арæх нал фендзынæ, нал, Нарты. Æмæ æдзæсгæмттæ, ард кæмæн нали, сомы — уыдон хæрæгæй хуым кæнынц, æхсныфæй нуазынц адæмы туг... Йæ ныфс уæ чи бахæсдзæн ацы хæзнамæ?

Йæ бадæнæй систа Нарты Хæмыц йæхи æмæ дзуры:

— Æз исын ацы тын.

— Уый та куыд? Ды рагæй дæр д' аууонæй куы тæрсыс, лæгмæ комкоммæ бакæсын куы никуы бауæндыдтæ зæронды бонмæ.

— Раст загътат, Нарты хуыздæртæ. Æз уын мæхицæй цæмæй раппæлон, уымæй мæм ницы ссардзыстут, фæлæ... мæ фырт Батырадз... Табу хистæрты фарнæн! Уымæй хъæбатырдæр, уымæй ныфсджындæр нæ разындзæн Нарты. Уый æвзæрдзи-над дæр нæ бакæндзæн, кæнын дæр æй нæ бауадздзæн йæ разы.

— Ацы хæзнайæ кадджынкæнынц Нарты хистæртæ уыцы адæймаджы, хуыздæр чи разына йæ гуыбыныл, лæджы уаргъ зынай дæр хæссын чи бафæраза кæрæй-кæронмæ, кад æмæ радæй.

Æмæ та 'сдзырдта Хæмыц:

— Мæнмæ цæуы ацы тын дæр.

— Зæрдæмæ бацæуинаг нæу, Хæмыц, дæ хъуыддаг: дæ фыд-гуыбын дын чи нæ зоны, иу ахæм адæймаг дæр нæй Нарты. Ничи дын базыдта никуы де 'фсис: иннабонæй иннабонмæ «бæркад» никуы 'ссыди дæ дзыхæй фынджы уæлхъус.

— Мæ фырт Батырадзы сæрыл исын ацы тын дæр: гуыбы-ныл дæр ничи разындзæн уымæй хуыздæр.

— Ёртыггаг тын Нарты хистæртæ саггагкодтой, сылгоймаджы тыххæй æгъдауджындæр чи разына нæ фæсивæдæй, фылдæр чи ныббара йæ сылгоймагæн.

— Никæмæ йæ ауадздзынæн ацы хæзна дæр, — загъта ма ноджы Хæмыц.

— Адæмæн æмбисонд куы фæци дæ хъохдæндаг, быруйы хуынчъытыл куы бырыдтæ ды искæй устытæм, дæхи ус, — Быценты чыззы — дæ дзыппы куы хастай, уæд уый зæгъын та куыд бахъæцыд дæ цæсгом?

— Уæ уайдзæфтæ сæ бынаты сты, фæлæ уый зонут, куиты Нарт, æмæ сылгоймаджы тыххæй дæр никуы ссардзыстут 'мæ фырт Батырадзæй уагджындæр.

Уæд Нарты хистæртæ сфæндкодтой бавзарын Хæмыцы фырт Батырадзы йæ хъарутæй. Æмæ Батырадз балцæй куыд æрбацæйцыди, афтæ йын Нарты хистæртæ арвыстой йæ размæ фондзыссæдз барæджы.

Батырадз куы бамбæрста, йæ размæ кæй бадынц, уæд базмæлынкодта йæ бæх, цыма фæтарсти уыйау. Барджытæ арæнхъысты йæ фæдыл. Уæд цæм уый фездæхта йе 'ргом, æмæ... дæ балгъитæг афтæ! Иу лæджы хуызæн федта сæдæ барæджы. Бирæ дзы нал ыссардта йæ хæдзар. Чи ма дзы аирвæзт, уыдонæн дæр сæ сисбынтæй калди сæ туг æмæ сæ рондз.

Куывды бадтысты Нарт иннабонæй иннабонмæ. Батырадз дæр уыд æмбырды. Фынгтæ афтæ сарæзтой, æмæ дзы Батырадз не 'ххæст иумæ дæр. Иннабонæй иннабонмæ Батырадз комдзаг не 'схаста йæ дзыхмæ, фæлæ уæддæр хъæлдзæгдæр зарыд иннæтæй, аивдæр уыди йæ кафт.

Æмæ та Батырадз йæ хæдзары нæ уыди, афтæ йын хъомгæсы барвыстой йæ усмæ. Баййæфта хъомгæсы йæ уаты. Раздæхт кæртмæ, йæ быны йæ нымæт æрытыдта, йæ саргъ йæ нывæрзæн бакодта æмæ уыйадыл йæ къах дæр нал атылдта хурыскастмæ.

Тæрхоны лæгтæн ысбæлвырд ысты æнæмæнгæй Батырадзы лæгдзинæдтæ; аггаг ын ыскодтой фыдæлты хæзнатæ, фæлæ ма ныхас уыди с' астæу.

— Нарты фæсивæдмæ Батырадзæй æххæстдæр гуырд кæй нæ разынди, уый æцæг у, фæлæ нæ хъуыддаг кæронмæ н' ахæццæкодтам, куы нæ базонæм, куы нæ бамбарæм, — цæмæ гæсгæ райста Батырадз, цæмæ гæсгæ йын адджын фесты уыцы лæгдзинæдтæ.

— Диссаг уæм хъуамæ фæзындзæни, Нарты хæрзæджытæ, — байдыдта Батырадз, — фæлæ хъæбатырдзинад, сарæхсын мæ зæрдæмæ бахастон мæ цуанонкуыдзæй.

— Уый та куыд?

— Цуанæй æрбацæйцыдтæн иу хъæуыл. Бирæ куитæ æрæмбырд мæ куыдзыл. «Хæрдзысты мын æй», — загътон мæхинымæр. Уалынмæ кæсын æмæ куыдз ай-уый нал, фæлæ асхуыста размæ. Æвæдза куитæ фæиугай ысты йæ фæдыл, афтæ цæм фездæхта йæхи 'мæ цын батыхтæкодта. Æмæ уæд бахастон мæ зæрдæмæ: знаджы басæттынмæ куы хъавай, уæд афтæ бакæн, цæмæй ызнаг фæдихтæ уа, фæхæлиу уа йæ тых, цæмæй нал æмбарой кæрæдзийы, уæд зын нæу йæ байсафын.

— Гуыбыны тыххæй та нын цы зæгъинаг дæ?

— Цуаны уыдыстæм æмæ сырд амардтам. Нæ фæллад ысуадзæм зæгъгæ 'рбынаткодтам. Арт бандзæрстам, физонджытæ фæкодтам сырды мардæй, хистæртæ нæм дзурынц: «Донæн нын амал ыскæнут». Араст ыстæм донагурæг. Фæндагыл нæ чидæр иу хызынгонд ыскъуырдатæ йæ къахæй. Айстам æй немæ. Кæсæм, æмæ иу къæдзæхæй тæдзы сыгъдæг дон. Тæдзæнмæ байдыдтам дарын нæ хызынгонд. Дарæм, дарæм, фæлæ йын байдзагкæнынæн амал нал ис: хызынгонд ивæзы 'мæ ивæзы. Æрхастам дон, адæм басастой сæ дойны, фæрсæм цæ: «Цавæр мигәнæн у ацы хызынгонд, уыцы ивæзт чи кæны!» Фæтæрхонкодтой уыцы ран, бирæ чи фæцард, бирæ чи 'мбæрста 'мæ загътой цæхгæр: «Уый лæджы уæцъæфы йæддæмæ ницы уыдзæн! Уымæн нæй байдзаггәнæн, ничи ма йын базыдта æгас дунейыл дæр никуы йе 'фсис». Уæдæй фæстæмæ никуыуал байдзагкодтон æз мæ гуыбын: фырхæрд — фыдрын. Фæлтæрын байдыдтон мæхи. Цыппар дихы кодтон 'мæ кæрдзын иу рæстæджы, æртæ хайы дзы-иу бахордтон: мæ тых къаддæр нæ кодта, мæ куыст уæлдай нæ фæци. Уыйфæстæ ме 'стонг кæрдзыны 'рдæгæй састон, æгас кæрдзынæй йæ куыд састон, афтæ.

— Сылгоймаджы сæраппонд цы 'гъдæуттыл хæцыс, уыдон тыххæй та уæд куыд хъуыдыкæны?

— Нарты фæсивæд ыстæры уыдыстæм нудæс æмæ ссæдз барæгæй. Бафтыдыстæм иу тыгъд быдырмæ. Быдыры никуы — бæлас, никуы — дон. Нæ къухы ницы бафтыд. Бæхæй, лæгæй æвирхъау æнтæф бон нæ сæрæн нал уыдыстæм æнæ дон æмæ æнæ хæринагæй. Æризæр, афтæ кæсæм, æмæ рухс цæуы иу

ранæй. Бахæддзæ стæм рухсмæ, фысым агурæм. Рухс кæцæй цыди, уым разынди хъæу. Хъæуы ныггæндхæдзæрттæ. Ус æмæ нæм чызг рацыдысты иу ранæй, лæг зынаг нæй. «Фысым уын фæуыдзыстæм: уазæг — Хуыцауы уазæг». Кæрæдзимæ ракас-бакас акодтам, æмæ æнæлæг хæдзары куыд æрынцайæм зæгъгæ, фæлæ 'рхызтыстæм нæ бæхтæй æмæ цæ кæстæрты 'вджид бакодтам. Нæ фысымтæ нын хорз æхсæвæр сарæзтой. Фæсахсæвæр нын бакодтой хуыссæнтæ дыууæ уаты: иу уаты ссæдзæн, аннæйы та нудæсæн. Уалынмæ хъусын. Мад æмæ чызг, нæ уæлхъус лæугæйæ хатиагау ныхаскæнынц, нæ балæй та 'рмæст æз æмбæрстон хатиагау. «Чызгай, æз абонæй соммæ дæн, кæд æрбамæлдзынæн, уый бæрæг нæй: æз ницуал бавзардзынæн зæрдæмийæ, æхсызгондзинæдтæй. Дæуæн цард бацайдагъ уæд, — æндæра, зæгъæн цын нæй, уыйбæрц бирæ фендзынæ. Афтæ бакæнæм æмæ ссæдзæн æз раддзынæн æгъдау, нудæсы та дзы ды барæвдау».

«Уæ, нана, мæлын хистæрæй кæстæры сæрыл нæу. Зæронд бæх байрагдзармы хор бирæ хатт бахæры. Æз нæма рацарддæн, ницыма федтон, фендзынæн, æви нæ, уый дæр дыууæйыл у. Ды та ацардтæ, дзæвгар федтай... Ссæдзæн æз хъуамæ зæгъон: «Æгас цæут!» Æмæ бамбæрстон уæд, сылгоймаг мæгуыр кæй у, тыхст сахат ыл кæй ыскæны рæстæгæй-рæстæгмæ. Уыцы ран дзырд радтон мæхицæн: мæ фыды хæдзармæ цы сылгоймаг æрцæуа мæ номыл, уый куыд никуы фæсайдзынæн, йæхæдæг куы фæрæдийа, уæддæр æй азымы кæй никуы бадардзынæн.

Арфæ ракодтой Нарты хистæртæ Хæмыцæн йæ фырт Батырадзы тыххæй, арфæ ракодтой Батырадзæн. Систой сæхи сæ къалæтджын бандæттæй æмæ ахæлиу ысты æмбырдæй.

Уыдзæн ма

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Нæ равдысты —
Мæлтызты Ольгæйы *куыстытæ*

Музыкант-сылгоймæгтæ.

Кафр.

Декоративон скульптуратæ.

Зæронд лæг æмæ ус.

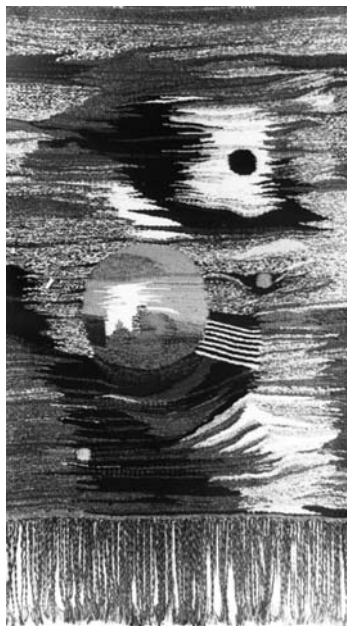
Кæстæрты хуртæй æфсæст мад.

*Сәһы дурын нуазәнтимә
«Сау тюльпан».*

Кофецымәнтә.

Гобелен «Тамæнтæ».

Гобелен «Хурыскаст».

Гобелен «Нарты фаткъуы».

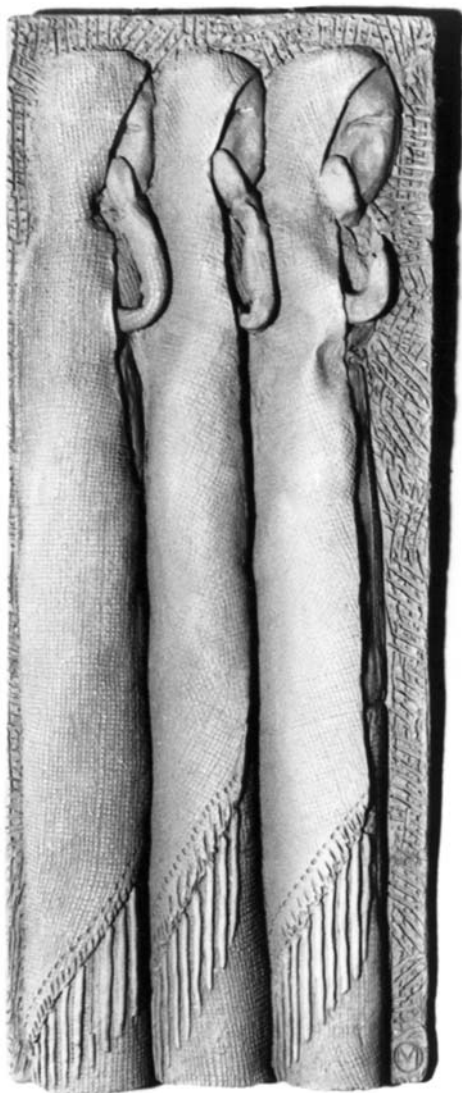

Гауыз «Лабиринт».

Вазæтæ.

Чындытæ.

ИРОН ГАЗЕТ: 100 АЗЫ

ирæ æнусты дæргъы æмырæхгæд чи уыд, уыцы узал æмæ æнуд ныккæндæн рудзынг куы саразай æмæ йæм дунейы рухс куы бауадзай, уыйау уыди нæ дзыллæйæн фыццаг ирон газеты фæзынд.

Ирыстоны талынг къуымтæм баивылди царды хъæр, адæм хъусын байдыдтой, сæхи бæстæйы дæр æмæ сæ алывæрсты дæр цы хабæрттæ цыд, уыдон. Суанг фыццаг номырæй фæстæмæ газетæн йæ ныхасы сæр ссис, абон дæр нын æппæтæй ахсджиагдæр чи у, уыцы дзуринаг: нæ адæм цæмæй сæхи æрæмбарой, кæрæдзимæ æнгомдæр æрбалæууой, сæр сæрмæ хæссой, раззагдæр нациты фæзмын байдайой. «Иу хатт джиппы уагъд цы 'рцæуа, уый æгас дунейæн дæр æнусы бонмæ свæййы иумæйаг», — загъта номдзыд немыцаг фыссæг æмæ хъуыдыгæнæг Готхольд Лессинг. Æмæ, æцæг дæр, «Ирон газет»-æн цы фарагаст номыры рауадзын бантысти, уыдоны æрмæг цымыдисæй кæсæм абон дæр, кæсдзысты йæ фидæны фæлтæртæ дæр, фыссæг дæр, историк дæр, ахуыргæнæг дæр, дохтыр дæр, хуымæтæджы кусæг дæр дзы йæхицæн ссардзæн исты ахсджиаг хабар. Уый уымæн афтæ у, æмæ газет чи арæзта, уыдон фарны лæгтæ уыдысты, сæ адæмы цæрайæ цардысты. Мæнæ сæ нæмттæ: Гæздæнты Дзыбын, Æмбалты Цоцко, Кочынатy Сабан, Гæдиаты Цомахъ, Хъаныхъуаты Алмахсидт, Бутаты Аслæнбег, Уыртаты Хъамболат. Ацы зæрдæргъæвд адæмыл тыхбегара нæ уыд, ирон æвзагыл газет рауадзут, зæгъгæ, сыл сæрмагонд хæс ничи сæвæрдта, сæ уарзондзинад фыдыбæстæмæ, се 'фсарм сæ сцырындызæг кодта æппæтадæмон хъуыддагмæ. «Исчи цыма барæй равæрста ацы лæгты редакцийы коллективæн, — фыста Цомахъ. — Уыдоны æхсæн уыди дохтыр, ахуыргæнæг, агроном, ирон «Райдайæн чиныг» аразæг, студент-юрист, студент-медик, студент-филолог». Газет цы темæтыл дзырдта, уыдон дæр афтæ алыхуызон уымæн уыдысты.

Паддзахы бæрнон кусджытæ уайтагъд йæ фæндаг æрæхгæдтой газетæн: стыр нациты нæ хъуыди, чысыл адæмтæ сæхи 'мбарын райдайой, уый. Афтæ уыд раздæр, афтæ у ныр дæр. Зæххы къорийыл кæмдæриддæр.

«Ирон газет»-æй ма баззæди хæрз стæм экземпляртæ. Уымæ гæстæ сфæнд кодтам, цы уацтæ дзы рацыд, уыдонæн сæ ахс-джиагдæртæ нæ журналы рауадзын.

Ирон газет

№ 1. | Хуцаубон, Јулн 23 бон, 1906 аз.

Цæун байдтæ

„ИРОН ГАЗЕТ“

Дæуджыцау ИРОН АБЗАГЪЛ.

«Ирон газет» у фгъдзаг газет ирон абзагъл; уй æххускæндзæн, је бон æмæ је рæстæг уæвгæје, Јрстонъ дæуллајен, цæмæј с'астæу ахурдзæнад стæхджин уа; араздзæн цæ хорз зондъ фæндагъл.

«Ирон газет» зæрдиагдæрæј је дус дардзæн Цæгат æмæ Хуссар Јрстонъ цардмæ.

«Ирон газет» дусън кæндзæн је кæсджытæн Кавказъ, Уæрæсејн æмæ æндæр бæстаг цардъ хабæрттæ.

«Ирон газетъ» фгъсдзæстъ Јрв ахургонд адæм; уацдудæрвитджытæ дæр ви удзæн алы ран Јрстонъ.

«Ирон газет» је рајдианъ цæудзæн бури дуæ хадтв: хуцаубонъ æмæ цъипæрæмъ.

«ИРОН ГАЗЕТ» Хуссаръ ірæн уæј кæндзæстъ Калачъ.

Газетъ аръ Ногбонмæ—2 сомъ; 3 мæјъ—1 сом; ју №-ръ аръ—1 суарі.

«Ирон газетъ». АДРЕС: Владикавказъ, Московскій проспектъ, д. Казарова (ред. «Казбека»).

Редактæр Аслæнбек Бутатъ.

ДЗÆУДЖЫХЪÆУ

Июлы 23 бон

Ирон газет рацыди... Фæндараст! Бирæ æнхъæлмæ йæм фæкастыстæм... Æнцон хъуыддаг нæу, фæлæ уæддæр нæ рæстæг цас уа, уыйас ыл архайдзыстæм, уымæн æмæ зонæм, адæмæн царды хос кæй уыдзæн, уый...

Ахуыргонд адæмты ныр мах дæр чысылгай æййафын байдайдыстæм.

Мах адæм рагæй дарынц сæхи чиныгыл; н' алыварс ц' адæм и, уыдонæй махæй раздæр йæхи ахуырмæ ничи радта. Скъолатæ нæм рагæй ис, ныр бирæ хъæу æнæ скъола нал и...

Дунетæ цы зонды фæндагыл цæуынц, уымæй хайджын ирон адæм кодтой рагæй дæр сæ сывæллæтты, фæлæ дзы йæ адæм се 'ппæт хайджын нæ уыдысты, уымæн æмæ ирон æвзагыл чиныг арæх нæ цыд.

Ирон газет хъуамæ уый баххæст кæна...

Лæджы ныхас дардмæ, стæй адæм æппæтмæ нæ хъуысы, газеты фыст куы уа, уæд та æппæтмæ дæр хæццæ кæндзæн.

Дунейы хабæрттæ, махæй ахуыргонддæр адæмтæм цы уынаффæтæ ис, уыдæттæ мах адæм куы хъусой нæхи æвзагыл, уæд махæн дæр нæ цард хуыздæр кæндзæн.

Адæмтæ кæрæдзийы хабæрттæ, кæрæдзийы царды 'гъдæуттæ куы зоной, кæрæдзийы хорздзинæдтыл куы ахуыркæной, уæд кæрæдзийы дæр тагъддæр бамбардзысты.

Адæмтæ кæрæдзиуыл ахуыр кæнынц.

Иунæг адæймаг адæймаг нæу, загъта иу зонджын лæг.

Цас адæймаг фылдæр фена, фехъуса, уыйас фылдæр æмбары.

Газет уымæн æххуыс у, æмæ нæ цæстæй цы нæ уынæм, уый цыфæнды дард куы уа, уæддæр æй зондзыстæм.

Газет нæм алы адæм, алы бæстæ æрбахæстæг кæндзæн; цыма дунейы адæмтæ нæ фарсмæ цæрынц, уыйау сын зондзыстæм сæ царды 'гъдæуттæ, сæ зонды фæндтæ. Нæ зонд дарддæр иваздзæн, нæ хъус дарддæр хъусдзæн, нæ цæст дарддæр уындзæн... Ноджыдæр ирон газет Цæгат Ирæй Хуссар Ирмæ æмбисондау фæндаг уыдзæн. Æнгомдæр куы цæрæм, уæд нæ ныфс дæр стырдæр уыдзæн.

Ирон газет н' адæмæн хъуамæ стыр скъола уа: чысылæй, стырай, усæй, лæгæй, чиныджы чи зона, чи нæ зона, се 'ппæтæн.

Алы хъæуы дæр разындзæн иу къорд, иронау кæсын чи зоны ахæмтæ, æмбаргæ та йæ кæндзæни алчи дæр.

Стæй æнцон хъуыддаг у, чиныджы чи нæ зоны, уый дæр — зæронд уа, лæппу уа — иронау кæсын сахуыр кæнын.

Н' ахуыргæнджытæ уыцы хъуыддагыл бацархайдзысты...

Ныры заманы уæлдай æхсызгон у газет: Уæрæсе йæ царды 'гъдæуттæ ивынмæ хъавы, ног царды 'гъдæуттæ дзы уызæни алы адæмæн дæр.

Мах дæр цыдæриддæр хъуамæ зонæм, цæттæ куыд уæм афтæ, хъуыды кæнæм, хуыздæр нын цы уызæн, цы хъуаг стæм, нæ низтæ, нæ сагъæстæ æргом куыд уой, афтæ.

Алчидæр йæ уынаффæ, цы хуыздæр уызæн адæмæн, æрвитæд газетмæ, æмæ йæ фехъусдзысты ирон адæм иууылдæр.

Ацы хъуыддаг рагæй дæр кæнинаг уыди.

Афонмæ ирон адæмæн сæ фылдæр ахуыргонды хуызæн æмбæрстайккой алцы дæр.

Ныр мах æркастыстæм рæстæгмæ æмæ загътам: цы фæнды зын куы уа ацы ног хъуыддаг, уæддæр ын æнæ скæнгæ нал и.

Афон у мах адæмæн дæр рухсы цъыртт фенын.

Кæдмæ хилдзыстæм сау талынджы...

Нæ цытджын фыссæг Къостайы (рухсаг уæд) ныхæстæ дæр нæ зæрдыл æрлæууыдысты. Уый нын рагæй фæдзæхста:

Цæйут, æфсымæртау, радтæм нæ къухтæ

Абон кæрæдзимæ, Иры лæппутæ;

Скæнæм нæ тырыса дзыллæйы номæй,

Рухсмæ æнæзивæг цомут æнгомæй.

Растдзинад уарзынæй скæнæм нæ фæндаг...

Гъе мардзæ, магуса... фесæф, нæуæндаг!..

Цæй, рæстмæ нын фæу, нæ Ирон газет! Хохы, быдыры фæрныджы хæдзарæн, магуыры къонайæн царды хос æй фæкæнæд Хуыцау!

ЗÆХХЫ ХЪУЫДДАГТÆ

(Думæйы уынаффæ)

Думæ куы 'рбадти, уынаффæ кæнын куы байдыдта адæмы хъуыддагты тыххæй, уæд депутаттæ æмхуызонæй сразы сты фыццаджыдæр зæххы хъуыддаг равзарыныл. Уый тыххæй æмæ

алырдыгæй адæмтæ сæ ист лæгты куы 'рвыстой, уæд сын бафæдзæхстой: «Фыццаджыдæр нын зæхх... Сфæлмæцыдыстæм, нæ бон нал у æнæ зæххæй цæрын...»

Бирæ фæныхас кодтой адæмы ист лæгтæ, бирæ фæфарстой кæрæдзийы, бирæ фæхъуыды кодтой æмæ фæстагмæ бауынаффæ кодтой: зæхх Уæрæсейы бирæ ис. Раст æгъдауыл æй байуар, уæд алкæй дæр йæ фаг фæуид, уæд алчи дæр йæхи дарынхъом уайд.

Фæлæ рæстдзинад нæй.

Иуæй-иутæм ис мингай дæсæтинтæ, иннæтæм гæбаз дæр нæй. Уымæ гæстæ æмбæлы, загъта Думæ, зæхх иууылдæр байуарын, уый тыххæй æмæ уыдон зæххæй цæрынц æмæ сын зæхх хъуамæ фаг уа...

Думæ фæнд кодта фыццаджыдæр къазнайы зæххытæ байуарын, уый фæстæ та, паддзахы мыггагмæ цы зæххытæ ис уыдон, стæй уæрст хъуамæ æрцæуой аргъуанты æмæ манастирты зæххытæ.

Кæй ранымадтам, уыцы зæххытæ тынг бирæ сты; сæ хицæуттæ сæ мæгуыр адæмæн стыр аргъыл æххуырсты дæттынц æмæ бонæй бон хъæздыгдæр кæнынц, кусæг адæм та мæгуырай мæгуырдæр.

Фæлæ къазнайы, уделы æмæ аргъуанты зæххытæ уæрст куы 'рцæуой, уæд дæр мæгуыр адæмæн фаг нæ уыдысты...

Зæххæн йæ фылдæр æмæ йæ дзæбæхдæр пъамесныктæм ис, æмæ цалымæ уыцы стыр быдыртæ æрдихтæ кæной, уалымæ кусæг адæмæн зæхх фаг никуы уыдзæн.

Думæ уыцы хъуыддæгтæм дæр æркасти æмæ афтæ уынаффæ кодта: пъамесныкты зæххытæн æвзæрст лæгтæ раст аргъ скæнæнт æмæ сæ уыцы аргъæй къазна балхæнæд, стæй сæ байуарæд кусæг адæмæн...

Уынаффæтæ кæронмæ н' ахæццæ сты. Думæ фæнд кодта зæххы тыххæй ног закон рауадзын, фæлæ йæ хицæуттæ сæхгæдтой, уымæн æмæ йæ уынаффæтæ сæ зæрдæмæ нæ бацыдысты.

Хъуыддæгтæ та, фыццаг куыд уыдысты, афтæмæ æрхауыдысты.

Ас-бек

ДЗУАР

Сæфæм, бынтон сæфт, фыдызнаджы фæндиаг кæнæм, нæ чысылтæ стыр куы нал кæной, уæд.

Алы бон дæр хохы, быдыры дзуарæй мæлынц æнахъом сывæллæттæ, мæлынц бон дæс — фынддæсгæйттæ, мæлынц стыртæ дæр. Къорд хъæуты ацы æртæ мæйы сывæллонæй бирæ фæмарди, бирæ хæдзæрттæ хæрз афтид аздадысты сæ сабитæй, бирæйы къона фехæлди. Кæугæ æмæ дзыназгæйæ баззадысты бирæ мадæлтæ сæ хъæбулты фæстæ.

Адæм сæхи зонын куы байдыдтой, уæдæй нырмæ сæ дзуар цæгъды.

Бирæ адæймаг дзы нæ ирвæзти æнæ фæрынчын. Алы 10–15 рынчынæй марди æртæ, иннæтæй чи куырм, чи сохъхъыр, чи къуырма кодта, чи фыдынд хæбуздзыхъхъæй баззади.

Иу низ дæр адæмæн афтæ тых нæ кодта.

Куыд бахызтаиккой сæхи, уый ничи зыдта, фæлæ кæмæн куыд йæ зонд æххæст, афтæ йæхицæн амал кодта: чи хæйрæгæн, чи дзуæрттæн лæгъстæ кодта, чи хъæдмæ лыгъди, фæлæ уæддæр низ йæ кæнон нæ уагъта.

Ирон адæм раджы базыдтой ацы низ.

Нæртон кадджыты дæр йæ кой ис. Уыцы рæстæджы йæ хуыдтой «хæбуз». Фæлæ фæстаджырæм ирон адæм хонын байдыдтой уыцы низ дзуар.

Ныр йæ номы руаджы æнхъæл сты адæм, цыма ацы низ дзуары аххосæй у, æмæ дзуарæн кувынц.

Дзуарæн адæм кувынц, фæлæ уæддæр дзуар йæ кæнон нæ уадзы æмæ сабиты цæгъды...

Ныр æгъгъæд у! Бамбарын афон у. Дзуарæн кувынæй ничи фервæзти, фæлæ дзуар (хæбуз) æфтауынæй ирвæзынц иууылдæр.

Куыд базыдтой адæм дзуарæфтауын?

Чидæриддæр зоны: дзуар ваййы фосыл дæр. Бæхæн донхæбузтæ фæзынынц йæ къæхтыл, хъугæн йæ фæздоныл, фысæн йæ буарыл кæмдæриддæр.

Адæм раджы базыдтой, дзуар фосæй адæмыл кæй хæцы, уый.

Иу хатт, 100 азы йыл цæудзæн, афтæ, Англисы иу хъæу æгасæй дзуарæй басадысты, æрмæст иу усы йеддæмæ.

Уыцы усæн йæ хъуг дзуарæй рынчын уыди æмæ, уый дуцгæйæ, хъуджы фæздоныл цы хуызæн хæбузтæ уыдис, ахæмтæ усы къухтыл дæр фæзынди...

Ацы хабар фехъуыста уыцы хъæуы дохтыр Дженнер.

Дженнер уымæй фæстæмæ бафиппайдта: фосы дзуар: иу адæмæй кæуыл бахæцыд, уый иннæ дзуарæй нал рынчын кодта. Стæй кæн бахæца, уым дæр æрмæст иу дыууæ донхæбузы схæссы, æндæр нæ, рынчын дæр дзы нæ кæнынц.

«Уæдæ, — загъта дохтыр, — хъуджы цъæй сывæллæттыл æфтаугæйæ, сæ удтæн тас нæ уайд, дзуарæй та ирвæзиккой».

Куы та фæзынди дзуар хъæуы, уæд дохтыр Дженнер бавдæлдæй æмæ сывæллæтты буары иу-дыууæ раны карды фындзæй цъæррæмыгъд кодта æмæ цæ хъуджы цъæйæ сæрста.

Афтæмæй Дженнер кæуылдæриддæр бафтыдта, иу дæр дзы дзуарæй нал фæрынчын. Тынг æхсызгон куыннæ уыдаид дохтыр Дженнерæн, кæй ссардта хос дзыллæты бынсæфт цы низ кодта, уымæн.

Уайтагъддæр Дженнер фехъусын кодта ацы хабар алы бæстæм дохтыртæн.

Уыдон дæр хъуджы цъæйæ дзуар æфтауын байдыдтой æмæ, раст Дженнер куыд загъта, афтæ æрцыди: æфтыдтытæй иу дæр дзуарæй рынчын нал кодта.

Уæдæй нырмæ дзуар æфтауын кæмдæриддæр базыдтой.

Немыцы бæсты дзуарæй рынчын дæр, мæлгæ дæр ничиуал кæны. Уым дыууæ хатты æфтауынц: иу — афæдзмæ, дыккаг — дæсаздзыдæй, уымæн æмæ иу æфтыд дæс азæй фылдæр не 'ххуыс кæны.

Афтæ кæнынц зондджын адæмтæ, йæ низ дзуары бар чи нæ кæны. Махмæ дæр зонынц дзуар æфтауын, фæлæ уæддæр цæмæн нæ сывæллæттæ мæлынц, уый тыххæй та баныхас кæндзыстæм æндæр хатт.

Хъамболат

Уыдзæн ма

НЕ 'ВЗАГ — НА ФАРН

ГÆБÆРАТЫ Никъала

ЦАЛДÆР ДЗЫРДЫ ТЫХХÆЙ

На дзырдтæ се 'ппæт æмхуызон не сты Ирыстоны къуымты. Искæцы предмет, зæгъæм, ам афтæ хонынц, уартæ йын уыцы комы та æндæр ном ис. Кæнæ кæд æмхуызон нæмттæ сты, уæддæр сæ дзургæ та цасдæры бæрц æндæрхуызон кæнынц. Уымæн бирæ æвдисæнтæ ис: зокъо æмæ къозо, хæлæф æмæ хæлоф, цуанонтæ æмæ цуанæттæ, кило æмæ килæ. Дыгурон дзырдты кой нал кæнын, уый хицæн фарста у.

Ам цы дзырдтыл дæн дзуринаг, уыдон цымыдисаг хъуамæ уой алы ирон адæймагæн дæр. Кæддæр фыстон, зæгъгæ, Хуссар Ирыстоны **крыса** хонынц уырыссаг **мыст**, крот та — уыры. Цæгат Ирыстоны та сæ хонынц уыры æмæ куырм мыст. Загътон уый дæр: нæ дзырдуетты дæр сæ дæттынц, Цæгат Ирыстоны сæ куыд дзурынц, афтæ. Дыгурмæ та **уырыйы** бæсты ис **гæлæу**. Уый æцæгдзинад у, искæй арымысгæ нæу. Афтæ дзурынц Хуссар Иры адæм. Фæлæ ацы хуымæтæг информаци иу ацæргæ интеллигентмæ фæкасти тынг æнахуыр æмæ афтæ фыссы газеты: «Хъуындырдзæхдон мазуркæимæ сæмхæццæ кодта нæ профессор. Крот иронау куырм уыры у, фæлæ крысайы уырыссаг мыст куыд схонæн ис, йæ паспорты йын æй куы ныффыссой, уæддæр? Къаммæ гæсгæ уæддæр нæ базондзысты, уыры кæй у, уый? Æви йæ уырыссаг мыст чи хоны, уыцы хуссайрагтæ афтæ æнхъæл сты, Уырысæй — Рязань кæнæ Тамбовæй сæм ссыдис?»

Ацы ныхæстæ полемикæйы тыххæй не 'рхастон, фæлæ зæгъын хъæуы уæддæр: дзырд цæуы не 'взагыл, нæ диалекттыл. Уый ахсджиаг фарста у æмæ, æвæццæгæн, нæ фидауы ууыл хынджылæгæй дзурын. Уæлдайдæр не 'взаджы абоны сагъæссаг уавæр уынгæйæ. Уый иу. Дыккаг та уый æмæ Хуссар Ирыстон æнæхъæн паддзахад у, æмæ йæ сæрыстыр, тохвæллад адæм дзæбæх зонынц, цæй аргъ сты искæй æнæраны ныхæстæ.

Цæй, уый цыфæнды фæуæд.

Иугæр ныхасы сæр уырыссаг сси, уæд ма сæм бафтаудзынæн цалдæр дæнцæджы: дзырдаст уырыссаг мыст иунæг нæу. Æз æнхъæл дæн, уыдоныл æнæ ахъуыдыгæнгæ нæ фæуыдзæн алы æмбаргæ адæймаг дæр. Нæ мыхуыры арæх веййынц (уæлдайдæр «Мах дуджы») æцæгæлон бæстæты алыхуызон диссæгтæ. Æмæ ам ныхас цы цаутыл цæуы, уыдон дæр ахæмтæ сты. Бафæлварут-ма, зæгъут сæ уырыссаг кæнæ æндæр æцæгæлон адæймагæн. Æнæмæнгæй сыл фæдис кæндзæн. Æмæ уæд нæхимæ дæр цæуылнæ хъуамæ кæсой цымыдисон?

Уæдæ афтæ. Хуссар Ирыстоны æрмæст уырыссаг мыст нæ дзурынц. Ам ма дзурынц ирон нас æмæ уырыссаг нас, ирон хъуг æмæ уырыссаг хъуг, ирон хуы æмæ уырыссаг хуы. Фæлæ сæм ирон мыст нæй — табу Хуыцауæн!

Ацы ирон æмæ уырыссаг предметтæ (афтæ сæ схонæм) кæрæдзийæ бæрæг хицæн кæнынц. Ирон насæн йæ цъар хъæбæр у, куысыфтæджы цъары хуызæн, стæй асæй дæр къаннæгдæр у. Уырыссаг нас та егъау веййы, бæзджын фыд зоны. Йæ цъар та — картофы цъарæй тæнæгдæр. Сæ ад дæр нæу бынтон æмхуызон.

Ирон хохаг хъуг къаннæг æмæ æнцондарæн стур у. Нæ совхозты стыр урс-сау хъулон æцæгæлон хъуццйтæ чи федта, уый æнæ ма ныхæстæй дæр зоны, цы хъауджы сæ ис, уый.

Ирон хуы хъæддаг хуыйы æнгæс у. Æлвæст æмæ цырда. Йæ дугъыл цæст нæ хæцы. Рæвдз у йæхи хуызæттимæ бырынкъ æмæ сынæгæй хылмæ дæр. Ис ын даргъ хъæбæр хъис, фылдæр — йæ бæрзæй æмæ уæнтыл. Уырыссаг хуы та стæвдтæ конд. Фæг æм куы базилынц нартхоры ссады змæстæй, уæд ныннæрсы æмæ уæлæмæ стын дæр нал фæфæразы. Ис ын цыбыр хъис æмæ стыр зæбул хъустæ.

Ноджыдæр æй зæгъын: ацы ирон æмæ уырыссаг нысан кæнынц предметты хицæн хуызтæ. Хъыгагæн, нæ зонын, Цæгат Иры ацы хицæндзинад куыд амынд цæуы, уый. Зæгъæм, йæ цæхæрадоны насы дыууæ хуызы дæр кæмæн зайы, уый сæ куыд иртасы йæ ныхасы? Афтæ зæгъæн и хуытæ æмæ иннæтæй дæр.

Уырыссаг æмæ куырм мыстыты фарста цыма чысыл хибарæй лæууы. Уыры (крыса) кæй хонæм, уыцы цæрæгойты алчи дæр зоны: ныккæндтæ æмæ фосы скъæтты астæрдты бынтæ уыдон бар сты. Куырм мысты (кроты) та, стæмтæ йеддæмæ, зонгæ

дәр ничиуал кәны. Уый зәххы бынты алырдәм кәны даргъ хуыкком-фәндәгтә әмә саудалынджы цәры уырынгонты фәдыл зилгәйә. Әмә кәд куырма мыст хуыйны, уәддәр мыстыты иумәйаг типмә нә хауы, уый әхсырәйхәстә цәрәгойты хицән мыггаг у, уыры (крыса кәнә уырыссаг мыст) та әцәг дәр мыстыты кьордмә хауы. Мыст әмә уыры бакастәй иу сты, әрмәст асәй — хицәнтә.

Уәддәр цәмән хоныңц уырыссаг, цы предметты кой кәнын, уыдон? Цымыдисаг уый у, әмә ацы уырыссаг вариантә иннәтәй стырдәртә сты, Гулливеры хуызәттә сты иннәты цур. Иууылдәр. Афтә зыны, цыма уырысәй чи'рбафты, уый стырдәр хьуамә уа нәхионай. Әниу цәхгәр зәгъән ис, уыдон Уәрәсейә әрбафтгә сты, уый? Чи зоны. Цәвиттон, хуыты (хатыр ма пысылмон хәләрттәй, ацы джауыры кой айбәрц кәй кәнын, фәлә ныхас әвзаджы фарстатыл у) европәйаг культурон мыггаджы фәзындыл цәуы сәдә азы бәрц. Уыцы мыггаг Ирыстонмә әрбафтыд Уәрәсейә номимә («паспортимә») — ома «уырыссаг».

Ирон нәлгоймәгтә әфтаг уыдысты Уәрәсемә (әмә әндәр бәстәтәм дәр). Иуәй-иу хәдзардзин адәймәгтә-иу, әвәццәгән, әрхастой семә, Ирыстонмә, әнахуыр стыр насы мыггәгтә (тауинәгтә).

Селекцийы фәрцы цы хьуццыты ног мыггаг фәзынд, уый дәр Ирыстонмә әрәфтыд Уәрәсейә әмә уырыссаг хьуг уымән у (кәд-иу әй иуәй-иу районтә кәнә совхозтә комкоммә фәсарәнтәй ластой, уәддәр).

Хәсты азты Америкай наутил алыхуызон хәцәнгәрзтә әмә продуктимә Уәрәсемә әрбафтыд әнәзонгә кәрдаджы мыггаг — амбрози. Уырдыгәй — махмә, суанг Хуссар Ирмә дәр. Цивилизацияы фәрцы — йе 'цәг номимә. Ивгъуыд дугты йә ирон адәм, чи зоны, схуыдтаиккой уырыссаг кәрдаг, кәнә суанг америкаг хәмпәл дәр.

Уырымә (крысаимә) дунә адәм тох кәнынц әнусты дәргъы, фәлә йын ницы фәразынц. Уыры балц кәны кәдәмдәриддәр әмә цәуылдәриддәр, суанг «кьахәй» дәр: дард бәстәтәм, сыхаг хьәутәм, сыхәгты хәдзармә, вагәтты, науты, уәрдәтты... Дә цәстытыл ауайәд мәнә ахәм ныв: Мәздәгәй кәнә искәцы уырыссаг-хьазахъхьаг хьәуәй мәнәуы голджытимә бәхуәрдонь Захьамә әнәфыдәбонай бафардаг уыры-крыса.

Уырысæй Ирыстонмæ — уырыссаг мыст. Захъайæ — Къуыдармæ. Алы хъæумæ. Æнæ паспортæй, æнæ къамæй. Бауырни-наг нæу?

Чи зоны, исчи зæгъа: иугæр дзырдбаст уырыссаг мыст йæ миндасæй ацы цæрæгойы миниуæгмæ æввахсдæр у **уыры**-йæ, уæд хуыздæр нæ уыдаид **уыры**-йы бæсты дзурын стыр мыст, уырыссаг мыст кæнæ æндæр ахæм исты æмæ крот та хуындаид уыры, куыд цæрæгойты хицæн сæрмагонд тип, афтæ?

Чи зоны, хуыздæр уыдаид, чи зоны, нæ. Ныхас ууыл нæ цæуы æмæ йын æндæр нысаниуæг ис. Зæрдыл дарын хъæуы иу хъуыддаг: адæм куыд дзурынц, уый закон у. Уыры æмæ куырм мыст чи дзуры, уыдонæн уый æнæфæцудгæ закон у, æмæ уырыссаг мыст æмæ уыры (крот) чи дзуры, уыдонæн та уый у сæ фидар закон. Уыцы законы ныхмæ дзурын æнæхъуаджы дзæнгæда у. Æвзаг аразджытæ адæм сты, адæмы ныхмæ та дзурæн нæй. Дон Кихот, дам, дымгæйы куырæйттимæ тох кодта, æмæ йын куыройы базыртæ йæ фæрсчытæ ныссастой. «Адæмы ныхмæ цы уæйыг фæлæудзæн?»

Цæгаты ир дзурынц **крыса** — уыры, **крот** — куырм мыст (интеллигент æй куырм уыры хоны)? Сæ цæрæнбон бирæ! Хуссайрæгтæ дзурынц **крыса** — уырыссаг мыст, **крот** — уыры? Уый сæхи бар у.

Уымæ иумæ мах хъуамæ тырнæм, цæмæй ирон ныхас æппæт Ирыстоны сæмхуызон уа. Æмæ хъуыддаг æцæгæй дæр уымæ цæуы: нæ диалектон хицæндзинаedtæ кæнынц бонæй-бон къагдæр. Уыцы процесс уæззаугай цæуы, цæст æй нæ ахсы.

Иу хатт ма йæ зæгъын: сæйраг **мыстытæ** æмæ **настæ** не сты. Ныхас æвзаджы ахсджиаг цаутыл цæуы. Æмæ цас ахæм диссæгтæ ис нæ хъæздыг æвзаджы, нæ æрвылбоны ныхасы!

ИРОН
ПОЭЗИИ
АНТОЛОГИ

ДЗАСОХТЫ МУЗАФЕР

(1937)

Дзасохты Созырыхтойы фырт Музафер райгуыр-
ди Цагат Ирыстоны Красногоры хъæуы. Астæуккаг
скъола каст фæуыны фæстæ бацыди Цагат Ирыстоны
паддзахадон педагогон институты историон-филоло-
гон факультетмæ æмæ 1960 азы райста ахуыргæнæджы
дæсныад. 1973–1975 азы ахуыр кодта СЦКП-йы ЦК-ы
цур Уæлдæр партион скъолайы. Куыста газет «Моло-
дой коммунист»-ы редакторæй, СЦКП-йы Цагат
Ирыстоны обкомы инструкторæй, Цагат Ирыстоны
АССР-йы телеуынаны æмæ радиойы паддзахадон ко-
митеты сæрдары хæдивæгæй. Ныртæккæ та у журнал
«Ногдзау»-ы сæйраг редактор.

Музаферы æмдзæвгæты фыццаг чиныг «Фыды
фарн» рацыди 1964 азы. Фыссы прозаикон уацмыстæ
дæр. Йæ поэтикон чингуыты зынгæдæртæ сты: «Ра-
кæндзынæн дын мæ зарæг» (Орджоникидзе, 1968),
«Зæххы уæз» (Орджоникидзе, 1975), «Иры дзыхтæхъ»
(Орджоникидзе, 1984), «Арв æмæ зæхх» (Дзæу-
джыхъæу, 1996), «Уыцы боны фарн» (Дзæуджыхъæу,
1996), «Цæрадзонты хъуытаз» (Дзæуджыхъæу, 2005).

УАРЗОНДЗИНАД

Сонет

Ис алцæмæн дæр афон æмæ бæрц, —
Ныййарæгмæ фæхъæр кæнæм нæ зыны.
Ныккæсы бонæй ирд цæстытæй æрдз,
Цырагъы рухсмæ арвгæрон нæ зыны.

Хæтæгхуаг лæг æрыхъал вæййы тагъд,
Фæсуры йын бындзы базыр йæ фынтæ.
Кæцæйдæр мæм мæ фыдбылыз æртахт,
Æви дзы дардмæ лидздысты мæ рынтæ?..

Æмбæхсти риуы уарзондзинад арф,
Фæлæ йæ абон аивдæуыд артæй;
Æрпу, дæхи йæм амондимæ тав...
Æмбарын æй, нæ дæм хъары мæ катæй.

Æрттивдзæн Хур æнæ Зæхх дæр фæрнæй,
Зæххыл та цард æнæ Хурзæрин нæй.

1969

САГЪÆС

Мигъ ныббадти пъæзыйау мæ къабæзты,
Æмæ фезмæлын нал уæндын æз.
Цыма царды тых авд дæлзæхх бамбæхсти,
Цыма бамынæг царды хъæлæс.

Зæрдæ риуы гуыпп-гуыпп кæнын нал зоны;
Ехх, уæд та ма фæстаг хатт ныххуд!..
Дымгæ, рахон мæм тагъддæр мæ уарзоны
Æмæ бауадза цавддуры уд.

1967

* * *

Мæ бæллицтæй не суагъта иу дæр æвзар,
Дæ фæндиаг фесты: фырцинай ныззар.

Уыдысты дæуырдыгæй сидзæр, æфхæрд,
Нæ базыдтой уалдзæг, нæ базыдтой сæрд.

Цы федтой? Æрмæстдæр тыхст зымæджы хъызт —
Гуырздæй уыди афтæ сæ хъысмæты фыст.

Кæддæр та уыдысты ыстæхынæввонг —
Сæна-хохмæ нагъа — ыстæлалыты онг.

Ныр уыцы рæстæджытæн нал и сæ кой —
Гуыдырæвæрд дуæрттæ ма цасфæнды хой!

Æнæбазыр маргъы цæмæн хъæуы арв?! —
Йæ хъузджы нымпылдзæни уый бæсты арф...

Мæ бæллицты хурæй фæсайдтай, дæ хъарм
Нæ батавта уыдон, уыд уазал дæ арм.

2001

ДЫУУÆРÆНХЪОНТÆ

ÆЦÆГДЗИНАД

Ныхасы фæзы
Кæрдæг нæ рæзы.

ЗÆРОНД АРТ

Алцæмæн дæр ис рæстæг:
Арт зæрондæй у фæздæг.

ЦЕЗАРЬ ÆМÆ НАМЫС

Цезарæн лæугæйæ амæлын æмбæлы,
Уымæн æмæ арвыл уый намыс æмбæлы.

ТОХЫ БЫДЫРТÆ

Хæйрæг Хуыцауимæ бацыд хæсты:
Тохы быдыртæ нæ зæрдæтæ сты.

ЦАРДÆЙ ДАРГЪДÆР

Худинаг даргъдæр у цардæй:
Марды дæр уый судзы й' артæй.

ÆФСЫМÆРТÆ

Сызгъæрин æмæ сайын
Сты де 'фсымæртæ, Каин.

ЗОНДЫ ЦАСТЫТÆ

**Бавзæрста бирæ йæ царды маestyтæ,
Уымæн æрттивынц йæ зонды цæстытæ.**

ÆМГЪУЫД

**Абонæй фидæнмæ мацы æргъæв,
Райсом дæ тæпа нæ фестдæни кæф.**

ÆГÆРОН ХЪЫГ

**Чи калы иунæгæй судзаг цæссыг,
Уымæн æцæг у æгæрон йæ хъыг.**

АМОНД ÆМÆ ХÆЛÆГ

**Рагæй нырмæ зонæм, у бæрæг:
Амонды цур февзæры хæлæг.**

ЦЫППАРРÆНХЪОНТÆ

УЫНГÆГ ЗÆРДÆЙÆ

Суанты Кимы мысгæйæ

**Мæ зæрдæ — уынгæг æмæ нарæг:
Дæ сау сынты уæлхъус лæууын...
Кæуын мæ нæ уадзы дæ зарæг,
Кæны мæ дæ зарæг кæуын.**

ЦÆРГÆСТÆ ÆМÆ ФЫСТÆ

**Куыnnæ у диссæгтæй дзаг бæстæ,
Лæг æм куы æркæса лыстæг:
Фæтæхынц иугæйттæй цæргæстæ,
Фæхизынц мингæйттæй фыстæ.**

ЗОНД АЕМÆ МУЛК

Зонды руаджы сбирæгæнæн ис
Ис,
Мулкæй та нæ фылдæр кæны, зон,
Зонд.

УАРДИ АЕМÆ СЫНДЗЫТÆ

Мыдыбындзытæн
«Судзинтæ» рарди...
Æнæ сындытæ
Кæд федтай уарди!..

ÆРЫГОНÆЙ АЕМÆ ЗÆРОНДÆЙ

Ходы Камалæн

Сидтысты раджы нæ фыдæлтæ ронгæй,
Алкæцыдæр дзы бæрц, афон зыдта...
Зæдтæн кæстæриуæг кодтон æвзонгæй,
Зинтæн сæ уæле фæбадын ныр та.

ФÆСТАГ БОН

Алкæмæ дæр ис æрхæссæн фау —
Иуы дæр нæ ничи хоны зæд...
Адæймаджы сфæлдыста Хуыцау
Фæстаг бон, куы бафæллади, уæд.

ДЗÆНÆТ АЕМÆ ЗЫНДОН

Хæлæг-иу дæм кæнæнт,
Æндæр цы у сæ бон?!
Æдылыты дзæнæт
У зондджынтæн зындон.

НЫХАСЫ ТЫХ

Хиуыл ды хæцыдтæ,
Бахуыдтай дæ дзых...
Хаттæй-хатт цæссыгтæн
Ис ныхасы тых.

МӘНӘЙ ХИСТӘР ДӘ,
ЗӘГҮГӘ, МЫН ЧИ ЗАГҮТА,
УЫЦЫ ЧЫЗГӘН

Халас адардзән дæхи сәр,
Азтæй ма фæтæрс уæддæр...
Уарзт кæны кæстæры хистæр,
Хистæры — кæстæр.

УИДÆГТЫ НЫХАС БÆЛАСИМÆ

Мах зæххы уымæн бамбæхстыстæм арф,
Цæмæй зына дæумæ сыгъдæгæй арв.
Нæхæдæг мах куы разыниккам зæххæй,
Уæд нал зынис ды дунемæ дзæбæхæй.

ÆВЗАГ

Луций Анней Сенекайы мотив

Æнцад æнæмæтæй фæбадæм,
Куы нæ раттæм фыдгойтæн хæлц...
Цæмæй хæцой сæ дзыхыл адæм,
Дæхи дзыхыл фыццаг уæд хæц.

ЗАРÆГ

Боныгон нымбæхсы стъалы,
Суадзы талынджы цъæх арт...
Терчы хъæр нæ хъуысы малы —
Райгуыры цæугæйæ зард.

КÆРДÆГХУЫЗ

Кæрдæгхуыз фестын кæнынц зæхх
Лæджирттæг, дугъысыф, гæнгæлы...
Æрмæстдæр иу ахорæн — цъæх —
Зæрдæцъæх адæмы нæ кæны.

СЫРДÆЙ ТÆССАГДÆР

Тагор Рабиндранаты мотив

**Чи фæцахуыр давын къуыртт,
Уый нæ читт кæны дзырдæй...
Адæймаг куы свæййы сырд,
Уæд тæссагдæр у сырдæй.**

ЗÆРДÆЙЫ ЦÆРÆГ

Зæлинæйы фыстытæй

**Æз хохмæ систон дæу къуылдымæй —
Хъыгæн дæр, цинæн дæр æгæр дæ...
Куы дæ фæрсой, кæм цæрыс, уымæй,
Уæд сын-иу бацамон мæ зæрдæ.**

Цъары фæрстыл:

1. Ирон зарæг.
2. Бæркады дурын.
3. Мæсгуытæ.
4. Чызджытæ.

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания

Подписано к печати 07.06.06. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,23. Учетно-изд. л. 8,47. Тираж 2100 экз. Заказ № 2080.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru*

*Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.*

